

**Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
Түрк мурасы борбору
Кыргызстан азербайжандарынын “Бирлик”
коомдук бирикмеси**

**I Бүткүл союздук түрк курултайынын
100 жылдыгына карата
(1926-2026)**

**“Түрк элдеринин кайра жаралуусунда ата-
бабалардын мурастарын эскерүү”
аттуу**

**Эл аралык илимий-практикалык конференциянын
макалалар жыйнагы**

Бишкек - 2026

УДК 811.512

ББК 81

Т 92

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Түрк мурасы борборунун редакциялык кеңешинин чечими менен басылып чыгарылды.

“ТҮРК ЭЛДЕРИНИН КАЙРА ЖАРАЛУУСУНДАГЫ АТА-ТА 92 БАБАЛАРДЫН МУРАСТАРЫН ЭСКЕРҮҮ” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын макалалар жыйнагы. Түзгөн жана басмага даярдагандар: К.М. Осмоналиев, А.Акынбекова, Н. Турдубаева. – Б.: Алтын Принт, 2026. – 198 б.

ISBN 978-9967-32-700-9

2025-жылдын 15-декабрында Түрк мурасы борборунун эгидасы астында Ж. Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясы факультети жана Кыргызстан азербайжандарынын “Бирлик” бирикмеси менен биргеликте Бүткүл дүйнөлүк түрк тилдери күнүнө жана 2026-жылы Баку шаарындагы 1-Түркологиялык съездин 100 жылдыгына арналган эл аралык конференция өткөрүлдү. Конференцияга онлайн тартипте Россиядан, Азербайжандан келген филологдор, Кыргызстандын Улуттук илимдер академиясынан, “Манас” эл аралык Кыргыз-Түрк университетинин жана Кыргызстандын башка университеттеринин алдыңкы түркологдору катышты. Бул жыйнакта конференциянын айрым катышуучуларынын баяндамалары жана макалалары топтолгон.

Студенттерге, аспиранттарга, окутуучуларга жана түркология менен түрк мурасынын маселелерине кызыккандардын баарына сунушталат.

Кыргызстан азербайжандарынын “Бирлик” коомдук бирикмесинин колдоосу менен басылып чыгарылды.

Редакциялык кеңештин пикири макалалардын авторлорунун көз карашына дал келбеши мүмкүн.

УДК 811.512

ББК 81

Т 92

ISBN 978-9967-32-700-9

© ТМБ, 2026

МАЗМУНУ

КР УИАнын академиги Сыртбай Мусаевдин баш сөзү	5
Ж.Баласагын атындагы КУУнун ректору, проф. Д.Чонтоевдин куттуктоо сөзү.....	8
Түрк маданияты жана мурасы фондунун президенти проф. А.Раимкулованын куттуктоо сөзү.....	10
Ж.Баласагын атындагы КУУнун Түрк мурасы борборунун жетекчиси, проф. К.Осмоналиевдин куттуктоо сөзү.....	11
Приветствие Президента ОО «Международный экс-министра иностранных дел Кыргызской Республики Аскара Айтматова	13
Приветствие Адиля Джамиля, азербайджанского поэта, переводчика, литературоведа, отличника культуры Кыргызстана, первого переводчика и исследователя эпоса «Манас» и творчества Алыкула Осмонова на азербайджанском языке	15
Приветствие Хансывара Бахшалиева, председателя Общественного Объединения азербайджанцев Кыргызстана «Бирлик».....	17
Ж. Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин деканынын илимий иштер боюнча орун басары, доцент Назгуль Турдубаеванын куттуктоо сөзү.....	18
Абытов Б.К. Бакинский съезд тюркологов – начало латинизации письменности тюркских народов.....	20
Хусаинова Л.М. Вопрос латинизации в системе тюркского письма в рамках 1го Всесоюзного тюркологического съезда.....	38
B. Saginbayeva. Dilbilimi Araştırmaları Bağlamında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde Üstat-Şakirt Çalışmaları.....	47
Акынбекова А.У. Кыргыз жазма тилинин калыптаныш баскычтары жана азыркы мезгилдеги көйгөйлөрү.....	59

Садыкова С.З., Бакашова Г.К. 1926-жылкы биринчи бүткүл союздук түркологиялык съезд жана кыргыз тил илими (I бүткүл союздук түркологиялык съездинин 100 жылдыгына карата).....	69
Маразыков Т.С. Көркөм поэтикалуу текстте ойдун жана сезимдин шайкештигин иликтөө маселеси.....	77
Джунушалиева Г.Дж. Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү космикалык антропонимдердин табияты.....	82
Алымбаева З.А. Лингвостилистика коомдун актуалдуу маселелерин чагылдыруунун жана интерпретациялоонун илимий багыты катары	92
Базаралиева Г.К. Алкыш жана каргыштын дискурстук күчү жана психологиялык-прагматикалык манызы.....	103
Каратаева С.К. Иран тилинен кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн структуралык-фонетикалык трансформациясы.....	114
Солтоноев А. М. Омонимия маселеси жалпы түркологияда зилдениши	128
Султаналиев И.Ж. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т түрк» сөздүгү боюнча айрым толуктоолор жана түзөтүүлөр.....	137
Султангазиева Ж. Топонимдик айрым кыргыз паремияларынын мааниси жана аларды которуу өзгөчөлүктөрү.....	146
Сыдыкова Т.К. Салыштыруу жана андагы тилдик каражаттар.....	161
Турдубаева Н.Ш. Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” чыгармасы түрк элдеринин адабият таануу илиминде таанылышы, изилдениши.....	168
Осмоналиев К.М. Тюркское наследие — это не только наше прошлое, но и ресурс для будущего. Интервью.....	191
Ж. Баласагын атындагы КУУнун Түрк мурасы борборунун Миссиясы.....	199

БАШ СӨЗ

ККАОнун облустук илимий-педагогикалык биринчи съезди 1925-жылдын 25-27-майында Пишпекте өтөт. Съездден мурда атайын кеңешмеде чечилегедигине карабай алфавит жөнүндөгү маселе өтө курч талаш-тартыш менен өтөт. Араб тамгасындагы алфавитти калтыруу идеасын карманган Эшенаалы Арабаев өз талапташтары, жаатташтарына кошуп съездге казак элинин аалымы, казак араб алфавитинин негиздөөчүсү, досу Ахмед Байтурсуновду да чакырып сөз сүйлөтөт.

Аталган съездде К.Тыныстанов доклад жасап, араб алфавити менен латын тамгасындагы алфавиттерди бири-бирине салыштырып, алардагы өзгөчөлүктөрдү, жеңил жана оор жактарын көрсөтүп, кеңири аргумент менен кыргыз тили үчүн латын тамгасындагы алфавитти алуу керектигин билдирет.

Бул съезддин чечими менен араб графикасындагы алфавитти колдонуу токтотулуп, жакын арада латын графикасындагы жаңы алфавитке өтүүнүн зарылдыгы жөнүндө Токтом кабыл алынат (КР МБА, ф. 647, оп. 1, д. 166.).

Латын графикасындагы алфавитке өтүү жөнүндөгү маселени сунуштоо менен К.Тыныстанов: бул алфавит өзүбүздүн тилибизге таасир этип, эне тилибизди өзгөртүп бузбайбы? деген өңдүү маселени да көтөрүптүр: «Прием нами латынского алфавита не отзовется ли на нашем родном наречии и не может ли изменить родной язык» (ЦГА ПД КР, фонд 10, оп. 1, д. 46. С.186).

Кыргыз алфавитин латын графикасындагы алфавитке өткөрүүгө байланышкан татаал кырдаалда Бакуда өтө турган жалпы союздук I түркологиялык съездге Касым Тыныстановдун атайын чакырылышынын жана жиберелишинин тарыхый-илимий мааниси жогору болгондугу эч талашсыз. Бул съездге келген делегаттын саны – 130, мындан сырткары 6 адам: **Алибек Гусейин Заде, Банг, Кулиев Мустафа, Марр, Луначарский, Томсен** Президиумдун ардактуу мүчөлөрү катары катышкан, 22 кишиден турган Президиум шайланган. Бартольд, Олденбург, Самойлович өңдүү академик, Менцель, Байтурсун Чобан-Заде, Кепрюлю-Заде, Щерба өңдүү таанымал окумуштуулар менен катар Касым Тыныстанов съезддин Президиумуна жана съезддин резолюциясын иштеп чыгуу, редакциялоо комиссиясына шайланат. Ошол эле учурда Бакуда өтүп

жаткан Профсоюздардын съездине 1-түркологиялык съезддин атынан жөнөтүлгөн делегациянын курамына кирип куттуктап келет.

1925-жылдын 26-февралынан 5-мартына чейин иштеген съезди Азербайжан жана Закавказия Аткаруу Комитетинин төрагасы, съездди уюштуруучу комитетинин төрагасы Агамали оглы ачат: куттуктоо сөзүнөн кийин делегаттардын көңүлүн түрк-татар элдеринин тарыхы, маданияты, тили үчүн жазуу формасын аныктоо өтө маанилүү экендигине бурат: “Вопросы, поднятые съездом... являются практически живыми для тюрко-татарских народов.... Я, товарищи, имею в виду острые спорные вопросы, группирующиеся вокруг вопроса о форме письменности... В этом вопросе существует две позиции, два мнения, взаимно исключающие друг друга: одно мнение за реформированный арабский алфавит, другое мнение в пользу кардинального перехода на новый алфавит латинской системы. К сожалению, трудно или даже невозможно найти среднюю линию соглашения. Здесь возможна формула: “или эта, или эта?” или формула “и то, и то” (Первый всесоюзный тюркологический съезд. 2011. (Стенографический отчет). Изд. “Нагыл Еви”. Баку. – 552-б). Демек, 1-түркологиялык съезддин эң негизги маселеси – алфавит маселеси. Бул маселенин тегерегинде аталган съездде катуу талаш пикирлер айтылат. Талаш эски араб тамгасындагы алфавитти калтырабызбы же латын тамгасындагы жаңы алфавитине өтөбүзбү деген конкреттүү суроонун тегерегинде болот. Маселен, татар элинин атынан сүйлөгөн Галимжан Шараф 90% түрк элдери араб шрифтиндеги алфавитти колдонот деп, араб алфавитин колдонуунун тарыхый өңүтүнө басым жасаса, казак делегациясынын атынан Ахмед Байтурсунов түздөн-түз эле минтип айтат: “Мы казахи, в настоящее время имеем самое идеальное правописание. Кто-нибудь скажет здесь, что наше правописание, алфавит не идеален... Кому нужен латинский алфавит, пусть тот принимает, а у меня нет необходимости его принимать... Я больше ничего не скажу вам. Мы для вас именно не будем свой шрифт изменять...” (Pervyj vsesoyuznyj... 2011: 376-379).

Алфавит маселесинде К. Тыныстанов 4-мартта 12-жыйында жарыш сөзгө чыгат (Первый всесоюзный тюркологический съезд. 2011. (Стенографический отчет). Изд. “Нагыл Еви”. Баку. – 381-б.) Анын доклады съездди уюштуруу комиссиясынын “Бюллетенине” жарыялангандыгына байланыштуу, убакытты үнөмдөө максатында кыскача гана айрым маселелерди тактоо иретинде сүйлөйт. Латын

тамгасындагы алфавит жөнүндөгү маселе бизде негизинен чечилип, өкмөттүк деңгээлде бир топ иш жасалып жаткандыгы туурасында докладында айтылгандыгын белгилейт.

Арийне, 1926-жылы февраль-мартта Бакуда өткөн 1-түркологиялык съездин мааниси өтө чоң. Анткени ал съезддин максаты, биринчиден, түрк элдерин латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өткөрүү жөнүндөгү маселени талкуулоо болсо, экинчиден, жалпы түрк элдери үчүн латын графикасына негизделген алфавитке мурдараак өткөн азербайжан жана саха (якут) тилдеринин алфавиттеринде бир эле тамга ар түрдүү тыбышты билдирип, өзгөчөлөнүп калган учурлар болгон. Бул съездде араб жана латын графикасына негизделген алфавиттердеги мүчүлүштөр менен артыкчылыктар терең изилденип, жалпы түрк тилдери үчүн латын графикасын колдонуу ыңгайлуу деп табылат да, латын графикасынын негизинде жалпы түрк элдери үчүн бирдей орток алфавит пайдалануу жагы сунуш кылынат. (Первый всесоюзный тюркологический съезд. 2011. (Стенографический отчет). Изд. “Нагыл Еви”. Баку. – 515-б.). Ошону менен эле бирге ушул съездде Түрк жаңы алфавитинин борбордук комитети түзүлөт. Бул комитет кийинчерек Жаңы алфавиттин бүткүл союздук борбордук комитети болуп кайра уюшулган. Комитет түрк республикаларындагы бардык адистердин башын кошуп, күчүн бириктирүү менен, латын графикасына негиздеген универсалдуу алфавит түзүүнү, ар бир түрк эли үчүн алфавиттин составын аныктоону, ал алфавитти колдонуу ишине түздөн-түз жетекчилик кылууну өз милдети деп эсептеген жана бул багытта бир топ иш жүргүзгөн. Бүткүл союздук 1-түркологиялык съезддин бул чечими Кыргызстанда латын графикасына негизделген кыргыз жаңы алфавитин түзүүнү жактоочулар үчүн аябагандай чоң колдоо жана коргоо болгон. Бул анын тарыхый-илимий мааниси эле...

КР УИАнын Б.Юнусалиев атындагы тил илими институтунун директору, КР УИАнын академиги, КРдин илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, КРдин илимине эмгек сиңирген ишмер, филология илимдеринин доктору, профессор Сыртбай Мусаев

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН РЕКТОРУ, ПРОФ.
Д.ЧОНТОЕВДИН КУТТУКТОО СӨЗҮ**

Урматтуу жыйындын катышуучулары! Урматтуу коноктор! Урматтуу кесиптештер жана студенттер!

2025-жылы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетибиздин 100 жылдыгын белгилөө менен өтүп барат жаткан жылыбызды жыйынтыктайбыз деп турган чакта, кайрадан Биринчи Бүткүл союздук түрк элдер курултайынын 100 жылдыгын алгачкылардан болуп Кыргызстанда, анын ичинде улуттук университетибизде белгиленип жатканы, бул жалпы кыргыз эли үчүн жана Сиздердей академик - окумуштуулардын, студенттердин катышып туруусу биз үчүн ары кубанычтуу, ары тарыхый мааниси бар десек болот. Эл аралык түрк маданияты жана мурасы Фонду менен кызматташуу менен түрк дүйнөсүнүн тилдеринин өзгөчөлүгүн, маданиятынын уникалдуугун, мурастарын сактап, таралтуу максатында Университетте Түрк мурасы Борборунун иштеп жатканын белгилеп кетсин **“Түрк элдеринин кайра жаралуусундагы ата-бабалардын мурастарын эскерүү”** аттуу Эл аралык илимий-тажрыйбалык конференциянын жаралышына 1926-жылдын Баку шаарында Бүткүл союздук биринчи Түрк элдеринин бириккен курултайы болуп, анда араб алфавитин латын алфавитине өткөрүү жөнүндө демилге көтөрүлгөнү баарыбызга маалым. Ал кезде кыргыз делегациясын “Эркин Тоонун” редактору Осмонкул Алиев жетектеп, аны уюштурууга күчүн жумшаган Касым Тыныстанов **“Жаңы алфавитти түзүүнүн негизги принциптери”** деген атлышта доклад жасаганы тууралуу тарых далилдейт.

Касым Тыныстановдун демилгесинде жер-жерлерде жаңы алиппе комитеттерин түзүү боюнча чечим кабыл алынып, Кыргызстанда латын алфавитине өткөрүү жөнүндөгү сунуштун долбоору каралып, араб алфавитинен акырындык менен латын алфавитине өтүү жөнүндө чечим кабыл алынып, анын тилеги жерде калбай, Кыргызстанда жаңы алфавит комитети түзүлүп, анын төрагалыгына Кыргызстан Борбордук Аткаруу Комитетинин төрагасы Абдыкадыр Орозбеков, анын орун басары болуп Касым Тыныстанов дайындалып, 1927-жылдын декабрь айында жаңы алфавит өкмөт тарабынан мамлекеттик алфавит катары бекитилгени тарых барактарында жазылып калды. Бирок, тилекке каршы аз эле

убакыттын ичинде кириллица күчүнө кирип, кыргыз эли азыркы кириллицага өтүп кеткени кээде өкүнүчтүү, кээде ойго да салат. Эгерде латын арибинде жазып калсак, башка түрк элдеринин тилин, жазуусун оңой эле түшүнүп, латын ариби менен жазууга да, окууга да толук күчүбүз жетет беле? - деген ойго да келесиң. Азыр өсүүнүн, өнүгүүнүн заманында жашап жаткандан кийин латын арибинде жазуу кеңири шарттарды ачып бермек го деген ойго да келебиз. Кыргыз жазуусун араб тамгасынан латын тамгасына өткөрүүдө Касым Тыныстановдун жасаган эмгеги зор экендигин изилдөөчүлөр белгилеп жазып келишет. 1925-жылы июнь айында Кыргызстан мугалимдеринин биринчи съезди болгон. Анда араб тамгасынан латын тамгасына өтүү жөнүндө Касым Тыныстанов, терминдер жөнүндө Ишеналы Арабаев доклад жасаганын тарых ырастайт.

Билинбей, 100 жыл, же бир кылым өттү. Бирок, ата-бабаларыбыз баштаган илимий багыттар дагы эле иш жүзүнө ашырылбай жатканы, албетте өкүнүчтүү. Касым Тыныстанов баш болгон, кийинки муундун изилдөөчүлөрү тарабынан келечекте латын ариби боюнча дагы иштер жасалаар деп тилек кылып туралы.

Эң башкысы, 1926-жылы Баку шаарында өткөн Биринчи бүткүл союздук түрк курултайынын 100 жылдыгы кут болсун! Келечекте, ата-бабаларыбыз калтырып кеткен мурастарын, тарыхый мааниси бар иштерин унутта калтырбай коомчулукка кеңири жайылтууга жол салалы!

Сиздердин колдоп берүүнүздөр менен улуттук университетибиз алгачкылардан болуп бүгүнкү илимий - тажрыйбалык конференцияны - өткөрүп турабыз. Ата-бабаларыбыз түзүп кеткен пайдубалды таштабай, колубуздан келишинче алардын аткарган, же бүтпөй калган иштерин, мурастарын эскерип туралы. Мындай аракеттер бара-бара тарыхыбызды терең изилдөөгө жана таанытууга жол ачат деп тилек кылалы!

**ТҮРК МАДАНИЯТЫ ЖАНА МУРАСЫ
ФОНДУНУН ПРЕЗИДЕНТИ
ПРОФ. АКТОТЫ РАЙЫМКУЛОВАНЫН КУТТУКТОО СӨЗҮ**

Биринчи түркологиялык жыйынга арналган “Түрк элдеринин кайра жаралуусунда ата-бабалардын мурастарын эскерүү” аттуу калк аралык практикалык конференциянын ачылышы менен чын жүрөктөн куттуктайм. Бүгүнкү баш кошуу түркий алымдарынын тарыхындагы эң маңыздуу илимге арналган түркология агымындагы алгачкы жыйын. Бир кылым өткөн биринчи түркологиялык курултайы түркий калктарынын руханий бир көөнө жана маданий жаңырууга зор түшүмүн берген тарыхый окуя болду. Ошол мезгилдеги идеялары менен бүгүнкү урпактарга маанилүү тарых калтырып кетти. Түркий калктарынын кайта жаңырууга, бул эң алды менен ата-бабалалырыбыздан калган руханий жана маданий мураны терең таанып, аны сактоо жана болочок урпактарга аманат этүү мурасы биздин милдетибиз. Биздин орток тарыхыбызды, тилибизди, маданиятыбызды бириктире турган маданиятыбыз бар. Түркий маданияты жана мурасы түркий калктарынын тарыхый маданий мурасын изилдөө, чогултуу жана калк аралык терең таанытуу багытында жүйөөлүү жумуштар жүргүзүлүп келүүдө. Биз маданий мурасты тек гана өткөндү эскерүү менен гана чектелип калбастан, азыркы заман менен руханий көпүрө сыяктуу карашыбыз керек. Бүгүнкү конференциянын катышуучулары илимий баяндамалар менен пикир алмашуулар түркий калктарынын сабактарын айтып, орток маданий мурастарыбызды таанытып берерине ишенемин. Бул жаш изилдөөчүлөр менен тажрыйбалуу изилдөөчүлөр менен өз ара тажрыйба алмашууга жана илимий алмашууларга жол ачат. Ушул конференцияны уюштурган Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин ректоруна, түрк маданияты жана мурасы жетекчисине, окумуштууларга ыраазычылыгымды билдиремин!

Конференция маңыздуу өтүп, жаңы максаттар коюлсун деп тилек кыламын!

Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН ТҮРК МУРАСЫ БОРБОРУНУН ЖЕТЕКЧИСИ, ПРОФ. К.ОСМОНАЛИЕВДИН КУТТУКТОО СӨЗҮ

Урматтуу ректор мырза, урматтуу конференциянын катышуучулары!

Биринчи кезекте, бир ай мурун Самаркандда өткөн ЮНЕСКОнун Башкы конференциясынын 43-сессиясынын катышуучулары, анын ичинде Кыргызстан да, Бүткүл дүйнөлүк түрк тилдери күнүн белгилөө резолюциясын кабыл алганын эске салгым келет. Ал жыл сайын 15-декабрда белгиленет. Баарыңыздарды биринчи Бүткүл дүйнөлүк түрк тилдери күнү менен куттуктоого уруксат этиңиздер, алардын катарына биздин кыргыз тилибиз да кирет!

Түрк тилдери жөнүндөгү пункт ЮНЕСКОнун Башкы конференциясынын 43-сессиясынын күн тартибине Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Түркия жана Өзбекстандын өтүнүчү менен, 21 мүчө-мамлекеттин колдоосу менен киргизилген. 15-декабрь кокусунан тандалган эмес: бул күнү 1893-жылы даниялык окумуштуу Вильгельм Томсен түрк тилдери үй-бүлөсүнүн келип чыгышын күбөлөндүргөн эң байыркы жазуу документтеринин бири болгон Орхон жазууларынын алфавитин чечмелегенин жарыялаган. Бул үй-бүлө, атап айтканда, азербайжан, казак, кыргыз, түрк, түркмөн жана өзбек тилдерине негиз салган. Бир жыл мурун Түрк маданияты жана мурасы фондунун колдоосу астында түзүлгөн КУУнун Түрк мурасы борбору, КУУнун кыргыз филология факультетинин деканаты менен биргеликте бул датаны белгилебей коё алган жок.

Бул конференциянын идеясы ошондой эле Кыргызстандагы азербайжандардын "Бирлик" коомдук бирикмесинен келип чыккан, алардан жакында, кийинки жылдын февраль айында белгилене турган Бакуда өткөн 1-түркологиялык съезддин 100 жылдыгын эскерүү сунушу түшкөн. Бул съезд маданий интеграцияда жана түрк лингвистикасын өнүктүрүүдө маанилүү кадам болгон. Бул эки окуя – Бүткүл дүйнөлүк түрк тилдери күнү жана 1-түркологиялык съезддин 100 жылдыгы бири-бири менен тыгыз байланышта, ошондуктан, биздин конференциянын алкагында алар биримдикте

талкууланып, бири-бирин толуктап турат деп ойлойм. ЮНЕСКО Бүткүл дүйнөлүк түрк тилдери күнүндө түрк тилдүү мамлекеттердин маданий ар түрдүүлүгүнүн объектиси катары бул тил үй-бүлөсүнүн маданий жана социалдык баалуулугун көрсөтүүнү, ошондой эле түрк тилдери үй-бүлөсү жана анын адамзаттын өнүгүшүнө кошкон салымы жөнүндө маалымдуулукту жогорулатууну сунуштайт. Түрк тилдери ЮНЕСКОнун бир нече мүчө-мамлекеттеринде, болжол менен 12 миллион чарчы километр аянтта жашаган 200 миллиондон ашык адам үчүн эне тили болуп саналат. Түрк тилдериндеги бай документалдык мурас, ошондой эле жандуу оозеки салттарды 10дон ашык мамлекет, биринчи кезекте Түрк мамлекеттери уюмунун алкагында бөлүшөт. Биздин бүгүнкү иш-чарабыз түрк баалуулуктарын жана мурасын жайылтууга өз салымын кошот деп ойлойм, алардын ичинен эң маанилүүсү түрк тилдери болуп саналат. Конференциянын катышуучуларына жемиштүү иш, кызыктуу талкууларды каалап, максаттуу иш чарабыз ийгиликтүү өтүп кетишине тилектешмин!

ПРИВЕТСТВИЕ ПРЕЗИДЕНТА ОО «МЕЖДУНАРОДНЫЙ ИССЫК-КУЛЬСКИЙ ФОРУМ ИМЕНИ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА», ЭКС-МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ АСКАРА АЙТМАТОВА

Уважаемые друзья, дорогие гости!

Сердечно поздравляю вас с открытием международного научного форума, приуроченного к столетию Первого тюркологического съезда, который прошёл в 1926 году в Баку.

Это весьма значимое событие, которое собирает исследователей из разных стран вокруг общей истории и общего будущего тюркского мира.

Ровно век назад, с 26 февраля по 6 марта 1926 года, в Баку состоялся Первый всесоюзный тюркологический съезд. И нам особенно отрадно сознавать, что среди участников того съезда был наш соотечественник Касым Тыныстанов — тогда ещё молодой, 25-летний учёный, выступивший с докладом. Это наша общая гордость.

Нынешнее мероприятие проходит в Бишкеке — на родине великого эпоса «Манас», который особо почитаем моим отцом, Чынгызом Айтматовым. В этом я вижу глубокий символизм: Баку и Бишкек, один — центр тюркологической мысли 1926 года, другой — хранитель тысячелетней эпической традиции. Эта связь — живое воплощение духовного единства тюркского мира.

Для нашей семьи земля Азербайджана всегда была особой. Мой отец любил посещать Азербайджан, его произведения там широко издавались и читались, его связывали с этой землёй глубокие человеческие и творческие узы. Всю свою жизнь он посвятил диалогу культур и взаимопониманию между народами. Как вы знаете, в 1986 году он основал Иссык-Кульский форум — площадку для открытого общения интеллектуалов разных стран, для размышлений о нравственных основах человеческого бытия и о будущем цивилизации. Он верил, что культура способна предотвращать конфликты, а диалог — разрушать стены непонимания. Сегодня, спустя сто лет после Бакинского съезда, мы продолжаем именно это дело.

Участники съезда 1926 года — выдающиеся языковеды, литературоведы и мыслители — заложили научный фундамент тюркологии. Многие из них позже разделили трагическую судьбу

своего времени, но их идеи не погибли. Спустя сто лет, когда научное и культурное сотрудничество между Баку и Бишкеком, Ташкентом, Астаной и Анкарой год от года углубляется, мы можем сказать: идеалы Бакинского съезда постепенно становятся реальностью.

Желаю конференции плодотворной работы и успехов.

**ПРИВЕТСТВИЕ АДИЛЯ ДЖАМИЛЯ,
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА, ПЕРЕВОДЧИКА,
ЛИТЕРАТУРОВЕДА, ОТЛИЧНИКА КУЛЬТУРЫ
КЫРГЫЗСТАНА, ПЕРВОГО ПЕРЕВОДЧИКА И
ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ЭПОСА «МАНАС» И ТВОРЧЕСТВА
АЛЫКУЛА ОСМОНОВА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

**Уважаемые коллеги, преподаватели и студенты
Кыргызского национального университета имени Жусупа
Баласагына!**

Прежде всего позвольте от всего сердца поздравить вас с открытием международной научной конференции, посвящённой 100-летию Первого тюркологического съезда, состоявшегося в 1926 году в Баку.

К сожалению, сегодня я не могу быть рядом с вами в Бишкеке и участвую в конференции онлайн. Но даже на расстоянии я ощущаю себя частью этого важного события — события, которое объединяет учёных разных стран вокруг общей истории и общего будущего тюркского мира.

Сто лет назад, с 26 февраля по 6 марта 1926 года, в бакинском дворце Исмаили собрался Первый всесоюзный тюркологический съезд. 131 делегат — учёные из Азербайджана, Турции, Средней Азии, Поволжья, Кавказа, Сибири, а также востоковеды из Германии, Австрии, Венгрии — впервые системно обсудили вопросы языка, алфавита, терминологии и литературных языков тюркского мира. Дух единства — в языке, в мысли, в деле, — рождённый в Баку, прошёл через весь тюркский мир.

Для меня лично земля Кыргызстана имеет особое значение. С 1987 года, когда я впервые ступил на эту землю, моя научная жизнь оказалась неразрывно связана с «Манасом». В Бишкеке, на торжествах «Манас—1000», я имел честь общаться со многими кыргызскими учёными и манасчы. Те беседы глубоко повлияли на моё понимание тюркской эпической традиции. Позже моя монография «Эпос „Манас“ и традиции тюркского эпоса» была издана в Бишкеке на кыргызском языке, а затем в Баку — на азербайджанском и кыргызском языках. Это тоже скромное свидетельство научного сотрудничества между Баку и Бишкеком.

Особые слова благодарности я хотел бы адресовать профессору Кайрату Осмоналиеву — человеку, с которым меня связывают годы тесного и плодотворного сотрудничества ещё со времён его работы Чрезвычайным и Полномочным Послом Кыргызской Республики в Азербайджане. Именно при его поддержке и активном участии были осуществлены проекты, ставшие значимым вкладом в культурный диалог между нашими народами: издание моей монографии о «Манасе», перевод сборника стихотворений выдающегося кыргызского поэта Алыкула Осмонова «Замандан заманга» на азербайджанский язык, а также моя монография о его творчестве. Сегодня профессор возглавляет Центр тюркского наследия Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. Этот центр, созданный под эгидой Международного фонда тюркской культуры и наследия, призван проводить фундаментальные исследования в области археологии, истории, этнографии, фольклора, языков и литературы тюркских народов. И то, что нынешняя конференция, посвящённая 100-летию Бакинского съезда, организована именно этим центром, — глубоко символично. Это прямое продолжение той миссии, которую сто лет назад начали делегаты Первого тюркологического съезда.

Кыргызский национальный университет, как ведущий вуз страны, на протяжении многих лет играет важную роль в развитии тюркологии, манасоведения и межтюркского культурного диалога. Я убеждён: сегодняшняя конференция — это не только дань памяти Бакинскому съезду, но и взгляд в следующее столетие.

Пусть научное сотрудничество тюркского мира будет столь же глубоким и долгим, как эпос «Манас».

Желаю конференции плодотворной работы и успехов.

ПРИВЕТСТВИЕ ХАНСЫВАРА БАХШАЛИЕВА, ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ КЫРГЫЗСТАНА «БИРЛИК»

Уважаемые участники конференции!

В истории тюркских народов важное место занимает Первый Всесоюзный тюркологический съезд, состоявшийся в 1926 году в городе Баку. Это научное событие стало поворотным моментом в развитии тюркологии как самостоятельной области научного знания и оказало значительное влияние на языковую, культурную и образовательную политику тюркских народов.

Съезд объединил выдающихся ученых, лингвистов и общественных деятелей из различных регионов. Среди участников были такие известные тюркологи, как Ахмет Байтұрсынұлы, Бекир Чобан-заде, Самед Агамалыоглы, а также выдающийся кыргызский ученый Касым Тыныстанов, внесший значительный вклад в развитие кыргызской письменности и науки о языке.

Основной целью съезда было обсуждение вопросов развития тюркских языков, их унификации, реформирования алфавита и расширения научных исследований. Важным решением стало принятие курса на латинизацию письменности, что способствовало повышению грамотности и культурной интеграции тюркских народов. Несмотря на последующий переход на кириллицу, идеи съезда оказали долговременное влияние на развитие тюркологии.

Актуальность наследия съезда подтверждается современными научными инициативами. Проведение подобных мероприятий свидетельствует о сохранении научной преемственности и интереса к общему культурному наследию.

Особое значение имеет и 15 декабря - День тюркских языков, символизирующий единство, богатство и многообразие тюркского мира. В современных условиях обращение к идеям съезда 1926 года способствует укреплению межкультурного диалога и развитию национальных языков.

Таким образом, Первый Всесоюзный тюркологический съезд в Баку остаётся важной вехой в истории тюркских народов, а его научное и культурное наследие продолжает играть значимую роль в современном мире.

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН КЫРГЫЗ
ФИЛОЛОГИЯСЫ ФАКУЛЬТЕТИНИН ДЕКАНЫНЫН
ИЛИМИЙ ИШТЕР БОЮНЧА ОРУН БАСАРЫ, ДОЦЕНТ
НАЗГУЛЬ ТУРДУБАЕВАНЫН КУТТУКТОО СӨЗҮ**

Урматтуу конференциянын катышуучулары!

1926-жылы Баку шаарында өткөн түркологиялык жыйындын 100 жылдыгына карата илимий-практикалык конференция Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети тарабынан уюштурулуп, алгач мындай демилгелүү иш чаранын башатында турушу бардык жагынан колдоого арзыйт! Кыргызстанда алгач түркологияга илимине байланыштуу конференция өтүп жатат деп баалаймын. Эң сонун иштин башталышы катары баардык жагынан колдоого арзыйт. 1926-жылы Баку шаарында өткөн алгачкы түркологиялык жыйында Кыргызстандан Касым Тыныстанов катышып, өзүнүн демилгелүү көз караштарын айтып келгени илим чөйрөсүндө эмгектенип жүргөн окумуштууларыбызга маалым.

“Түрк элдеринин кайра жаралуусунда ата-бабалардын мурастарын эскерүү” аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференция Кыргызстанда 100 жылдан кийин уюштурулуп жаткандан кийин, бүгүнкү күндө баарыбыз чогулуп, мындан кийинки иш чаралардын багыттарын аныктообуз зарыл. Азыркы күндө Кыргызстанда жаш изилдөөчүлөр тарабынан түркология багытында изилдеп жаткан окумуштуулар жок десек болот. Биздин ата-бабаларыбыз калтырып кеткен байыркы түрк мурастарын жаңыча окутуу, аларды түп нускадан изилдөө, алардын тили билүү, чечмелеп берүү сыяктуу маселелердин тегерегинде изилдеп, жаңыча багыттагы көз караштарын илим чөйрөсүнө сунуштоо, полемика чыгуу менен уктап жаткан элди ойготкон изилдөөчүлөр жокко эсе. Ал эми түрк дүйнөсүндө эски мурастарды окуу, алардын түп нускаларын чечмелөө багытында бир топ иш чаралар өтүүдө. Маселен, алыска барбай эле, жакынкы аралыктагы Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө, Жусуп Баласагындын чыгармасында жазылган байыркы түрк жазмасын окуй алган, ага өз алдынча баа берүүгө аракет кылган жаш окумуштууларды табуу кыйын. Эски эстеликтердин тилин окуткан улуу муун түзгөн мектеп, же школа жок деп ишенимдүү айта алам. Арабызда изилдегендер жылдан-жылга кемип баратат. Анткени, түркология илимине көңүл бурулбай келе жатат. Бул жагы дагы бизди артка тартып жатат.

Азыркы күндө түркологиянын багытында изилдөөлөрдү күчөтүбүз керек.

Урматтуу жыйындын катышуучулары! Алгач улуттук университеттин демилгеси менен түркологиялык конференциянын өтүп жатышын эске алып төмөнкүдөй иш чараларды алып барууна максат койсок.

1. Жаш түркологдордун конференциясын жылдан-жылга өткөрүп турушубуз керек.

2. Чет элдик түркологдор менен тыгыз байланышта болуп, илимий конференцияларды уюштуруп, жаш окумуштууларды тартуубуз керек.

3. Түркология багытында изилдей турган маселелерди коомчулукка алып чыгуубуз керек.

4. Байыркы түрк тилдерин окутуу, аларды үйрөтүү сыяктуу маселелерге көңүл бурушубуз керек.

Бүгүнкү иш чаранын өтүшү бардык жагынан колдоого арзыйт. Улуттук университеттин мындай демилгелүү иш чаралары бизди кубандырат жана бир ар дайым колдойбуз. Ишиңиздерге ийгилик!

Абытов Байболот Капарович
доктор исторических наук, профессор,
член-корр. РАН, руководитель фонда «Восточных
рукописей и наследий» института
Востоковедения ОшГУ.
baybolot-1962@rambler.ru; babytov@oshsu.kg
<https://orcid.org/0000-0003-0267-5127>

БАКИНСКИЙ СЪЕЗД ТЮРКОЛОГОВ – НАЧАЛО ЛАТИНИЗАЦИИ ПИСЬМЕННОСТИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация: макалада СССРде 1926-жылы 26-февралдан – 5-мартка чейин Бакуда өткөн Биринчи түркологдордун съезди тууралуу баяндалат. Аталган съездин эң негизги маселеси СССРдеги баардык түрк элдерин жана республикаларынын жазмасын араб графикасынан латын жазуусуна өткөрүү болгон. Албетте бул курултайдын демилгечиси Азербайжан ССРи болгону да тарыхый факт. Тилекке каршы, түрк тилдүү мамлекеттердин жана элдердин азыркы жаштары ошол Биринчи түркологдордун съезди тууралуу өтө аз билгендиги өкүндүрөт, айрыкча филолог жана тарыхчы жаш адистер. Демек, макалада дээрлик жүз жыл мурда болгон курултай ар тараптан иликтенет. Бул курултай СССРде эле эмес, башка чет өлкөлөрдө жашаган түрк элдеринин улуттук жазуусунун башаты болгону талашсыз. Бакудагы түркологдордун съезди СССРде жашаган баардык түрк элдерин араб жазуусунан, маданиятынан алыстатып, европага жакындатып, латын графикасына өтүүгө кадам таштаган алгачкы расмий аракет болгон. Аталган курултайдын дагы бир өзгөчөлүгү, тарыхта окумуштуу делегаттарынын дээрлик жарымым репрессияланган жана атылып кеткен курултай катары да белгилүү.

Кыскача сөздөр: Баку, съезд, түркологдор, жараян, араб жазуусу, латын алфавити, окумуштуу түркологдор, репрессия, жыйынтык.

Аннотация: в статье мы предприняли попытку изучить историю Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда, который проходил с 26 февраля по 5 марта 1926 году, в городе Баку. Это был съезд, основным вопросом которого был переход от арабской графики к ла-

тинице во всех тюркских республиках и народах Союза ССР. Разумеется, инициатором латинизации письменности тюркских народов СССР, была Азербайджанская ССР. К сожалению, многие из нынешних поколений молодёжи тюркоязычных стран и народов СНГ, особенно из числа филологов и историков, практически очень мало знает о Первом съезде тюркологов. Следовательно, данная статья посвящена именно первому съезду тюркологов в Баку, который проходил сто лет назад. Это был курултай, заложивший начало новой национальной письменности многих тюркских народов не только СССР, но других стран мира. Главной задачей Бакинского съезда тюркологов было отдалить тюркские народы СССР от арабской письменности, соответственно и культуру, приблизить к европейской культуре путем внедрения латинской письменности. Однако, этот съезд остался в истории и как съезд репрессированных и расстрелянных делегатов, ученых тюркологов, просветителей и государственных чиновников, принявших участия. Яркое доказательство тому - наши материалы в данной статье.

Ключевые слова: Баку, тюркологический съезд, процесс, арабская письменность, латинизация письменности, тюркские народы, репрессированные, расстрелянные учёные.

Abstract: in this article, we attempted to study the history of the First All-Union Turkological Congress, which was held from February 26 to March 5, 1926, in the city of Baku. This was a congress whose main issue was the transition from Arabic script to the Latin alphabet in all Turkic republics and peoples of the USSR. Naturally, the Azerbaijan SSR was the initiator of the Latinization of the writing systems of the Turkic peoples of the USSR. Unfortunately, many of the current generations of young people in Turkic-speaking countries and the peoples of the CIS, especially philologists and historians, know very little about the First Congress of Turkologists. Consequently, this article is devoted specifically to the first congress of Turkologists in Baku, which took place almost a hundred years ago. It was a kurultai that laid the foundation for a new national writing system for many Turkic peoples — not only in the USSR, but in other countries around the world. The main goal of the Baku Congress of Turkologists was to distance the Turkic peoples of the USSR from Arabic script and, consequently, from their culture, and to bring them closer to European culture by introducing the Latin script. However,

this congress also went down in history as a congress of repressed and executed delegates - Turkologists, scholars, educators, and government officials who took part in that famous congress. Our materials in this article provide vivid proof of this.

Keywords: first, Baku, Turkological congress, process, Arabic script, Latinization of the script, Turkic peoples, repressed, executed scholars.

Вводное слово

Во многих источниках, посвященных этой теме, название съезда пишется не совсем верно – Первый курултай тюркологов или по азербайджански - Birinci Türkoloji Qurultay. На самом деле этот курултай, согласно официальному стенографическому отчёту, назывался - Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, который проходил с 26 февраля по 5 марта 1926 году в городе Баку.

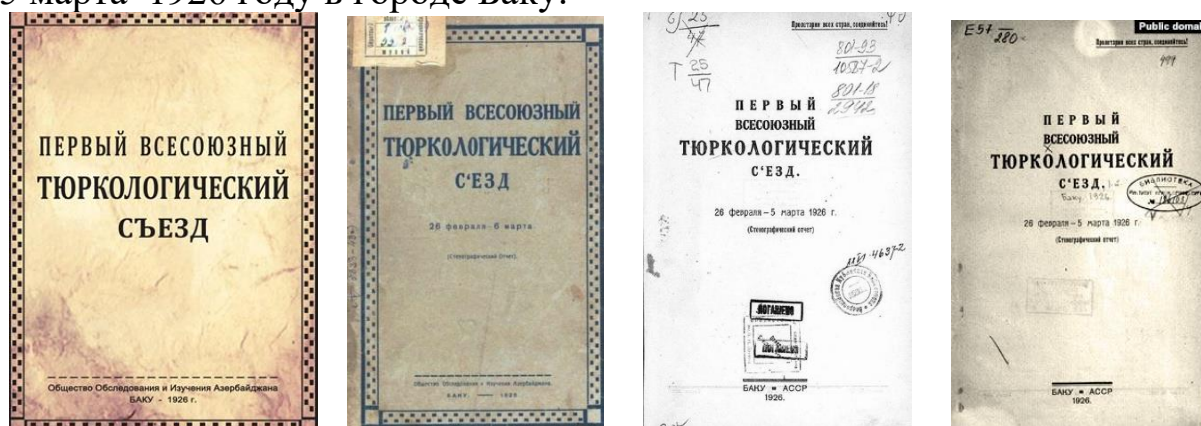

Рис.1. Стенографический отчёт Первого всесоюзного тюркологического съезда

Известно, что инициатором и организатором Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда были выдающиеся деятели Азербайджана, которые выступали задолго до начала съезда. Главной целью съезда было внедрение в культурную жизнь тюркских народов не только СССР, но других стран мира, латинизированный алфавит вместо традиционной арабской письменности. В этом плане, первые практические опыты латинизации письменности советского Азербайджана легли в основу дальнейшего развития латинизированной системы письменности тюркских народов в Советском Союзе. Следовательно, Азербайджан закономерно стал пионером латинизации письменности тюркских народов в СССР.

Именно этот шаг, старание и желание Азербайджана способствовали созыву общетюркского съезда тюркских народов всего Союза ССР, а также и зарубежных тюрков, в первую очередь Турции и Ирана. Инициаторы первого съезда: Самедага Агамалы оглу, Фархад Агазаде, Рухулла Ахундов, Ханафи Зейналлы, Бекир Чобанзаде, Джаббар Мамедзаде, Артур Рудольфович Зифельдт-Симумяги, Панах Гасымов, Мусейб Ильясов,

Джалил Мамедзаде и др. На этом съезде, при участии представителей тюркских народов и специалистов научной тюркологии Академии наук Ленинграда и Москвы, подавляющим большинством голосов принято решение о желательности применения опыта Азербайджана по латинизации в других республиках и автономных областях Союза, пользовавшихся другими формами письменности. В основном, эти были тюркоязычные народы и республики.

Исторические материалы и методы исследования

Исследование проводилось на основе научного анализа источников, посвященных этой теме. Основным материалом для исследования стал официальный стенографический отчет Первого всесоюзного тюркологического съезда, оцифрованные архивные и исторические материалы. Методологической основой исследования являются такие научные методы, как историзм, историко-сравнительный метод, структурно-диахронный метод, анализ, синтез и обобщение полученных данных.

Рис. 2. Фото некоторых делегатов съезда

Предыстория съезда такова:

➤ Впервые вопрос о введении латинской графики был поднят на заседании коллегии Народного комиссариата просвещения Азербайджана 3 июля 1920 г. Тогда в постановлении отмечалось: **«Командировать в Россию специальное лицо для извлечения всех материалов по разработке новой мусульманской орфографии».**

➤ В марте 1921 года целях введения делопроизводства Азербайджана на тюркском языке, приказом АзРевКома был учрежден Чрезвычайный комитет под председательством народного комиссара просвещения Д.Буниатзаде.

➤ В апреле 1922 г., для проведения реформы азербайджанской письменности по инициативе председателя ЦИК Азербайджанской ССР С.Агамали оглы был создан Комитет азербайджанского алфавита. Со-

гласно поставленной задачи, **впервые в СССР в Азербайджане на основе латинской графики был разработан новый азербайджанский алфавит из тридцати трех букв. Идея латинизации охватила многие тюркские народы.**

➤ В 1923 г. в Баку было создано «Общество изучения и исследования Азербайджана», которое стало главным научным учреждением страны. В его состав входили отделения истории и этнографии, тюркологии, а также комиссии и подкомиссии по литературе, языкознанию, словарям, прикладному искусству, театру, музыке и т.д.

➤ В этих целях в Баку приглашались многие известные учёные из вузов и научных учреждений России и других стран, среди которых были всемирно известные востоковеды, лингвисты и тюркологи: Н.Я. Марр, В.В.Бартольд, И.И.Мещанинов, А.Э.Самойлович, А.О.Маковельский, Г.Жузе, Е.Э.Бертельс, Б.Чобанзаде, А.О.Губайдуллин, М.Ф.Кепрюлюзаде и др.

➤ В эти годы появились первые научные грамматики по азербайджанскому языку, которые были написаны с позиций общетюркского языкознания. Среди них особое значение имеют «**Türkçe serfi-nêhv**» - «**Грамматика тюркского языка**» (-Баку, 1924 г.) Исмаила Хикмета и Абдуллы Шаика, «**Türk qrameri**» - «**Тюркская грамматика**» (-Баку 1929 г.) Бекира Чобан-заде и Фархада Ага-заде и др.

➤ 15 сентября 1925 года в Москве прошли заседания востоковедов СССР, где было решено созвать съезд с участием всех тюркологов страны. Одной из главной темой обсуждения будущего съезда было **переход от арабского на латинскую графику** всех тюркских народов.

➤ В том же 1925 году созыв Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда был поручен Научной Ассоциации востоковедения СССР и Обществу изучения и исследования Азербайджана.

Таким образом, организации и проведению, Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда предшествовала довольно большая, кропотливая работа. После предварительных организационных работ **Комитет нового азербайджанского алфавита** с целью перехода от арабской письменности к латинской приступил к подготовке созыва, организации и проведению вышеуказанного съезда в Баку, который состоялся с 26 февраля по 5 марта 1926 года. Отметим, что первый Бакинский Тюркологический Съезд явился значительным историческим событием, продемонстрировавшим место и позицию Азербайджана в мировом тюркологическом сообществе. Это исторический факт.

Анализ архивных материалов

Согласно официальному Стенографическому отчёту в работе Съезда приняли участие 131 делегатов (в некоторых источниках указывается

цифра 130). Ниже приводим сведения о делегатах съезда согласно данным Мандатной комиссии съезда: общее количество делегатов – 131, из них 93 тюрка и 38 не тюрков, среди делегатов всего одна женщина. Представленность количество делегатов по республикам, областям и персонально приглашенных: от Азербайджана - 6 человек, Оргкомиссии - 15, Грузии - 1, Армении - 1, Аджаристана - 1, Туркестана - 1, Нахреспублики - 1, Крыма - 3, Татаристана - 6, Башкирстана - 3, Казахстана - 3, Узбекистана - 6, Туркменистана - 4, Кыргызстана - 2. Ойратской области - 1, Якутской республики - 3, Калмыкской области - 1, Чувашской республики - 2, Уйгурской области западной Китая - 1, Абхазии - 1, Хакасского округа - 1, Северного Кавказа: Карачаевская область - 2, Балкарская - 1, Чеченская - 1, Ингушская - 1, Адырей-Черкесская - 1, Северо-Осетинская - 1, Южная Осетия - 1, от Туркменского района Северо-Кавказа - 1, Туркестана - 1, Академии Наук - 3, Ассоциации Востоковедения - 3, Института Живых Восточных Языков в Ленинграде - 1, Ташкентского университета - 1, Ленинградского университета - 1, от Совета Национальностей Северо-Кавказского Краевого Исполкома - 2, от Северо-Кавказского Института Краеведения - 1, от Уфимского Наркомпроса - 1, от Совета Национальностей Наркомпроса РСФСР - 4, от Президиума Совета Национальностей ЦИК'а СССР - 1, от Персидского Азербайджана - 2, от Северо-Кавказской Научной Ассоциации – 1.[1]

Персонально приглашенные: от Азербайджана - 2, Татаристана - 2, Северного Кавказа - 2, Москвы - 2, Украины - 1, Ленинграда - 4, Крыма - 2, Дагестана - 2, Закавказья - 2, Армении - 1, Узбекистана - 4, Башкирстана - 2, персонально-приглашенных из Турции - 3, Германии - 2, Австрии - 1, Венгрии - 1.

Кроме официальных представителей в работе Съезда участвовали учёные, писатели и поэты. – из Турции: Алибек Гусейнзаде, Мехмет Фуад Кёпрюлюзаде, Пауль Витек (немец), Юлиус Мессарош (венгр) (всего 4 участника); – из Российской Федерации: академик Василий Бартольд, Сергей Малов, Александр Миллер, Александр Самойлович, Теодор Менцель (немец), Лев Щербак, Алексей Башкиров, Илья Бороздин, Соломон Вельтман, Анатолий Ченко, Лев Жирков, Сергей Ольденбург, Николай Поппе, Сергей Руденко, Всеволод Томашевский, Константин Юдахин, Николай Яковлев и др.

Стенографический отчёт свидетельствует о том, что на съезде были представлены и делегаты почти от всех тюркских народов СССР, также европейских тюркологов, представители из Турции и Ирана, что ярко показывает масштабы охвата тюркологической научно-практической среды. В ней представлены тюркские народы не по нынешнему административно-территориальному признаку, а по месту жительства к моменту

созыва съезда. Отсюда и разночтения в административно-территориальном отношении.

Изучение стенографического отчета Первого Всесоюзного Тюркологического съезда убеждает, что на 17 заседаниях, за семь дней, были заслушаны и обсуждены 38 докладов всемирно известных учёных лингвистов, историков, этнологов, политических деятелей о тюркских языках, об их будущем. В этих докладах были озвучены весьма актуальные проблемы тюркологии, предложены ценные, конкретные рекомендации, приняты важные решения, имеющие исторические значения и приняты соответствующие резолюции. Так, на утренних и вечерних заседаниях съезда выступили с докладами: [2]

- академик В.Бартольд «Современное состояние и ближайшие задачи исследований по истории тюркских народов»;
- А.Губайдуллин «Развитие исторической литературы у тюрко-татарских народов»;
- С.Руденко «Современное состояние и ближайшие задачи этнографических исследований тюркских племён»;
- Ю.Мессарош «Современное состояние и ближайшие задачи исследований по этнографии анатолийских и балканских тюрков»;
- Чурсин «Ближайшие задачи по исследованию этнографии кавказских тюрков»;
- Б.Чобанзаде «О близком родстве тюркских наречий»;
- Н.Поппе «История и современное состояние проблемы взаимного родства алтайских языков»;
- А.Самойлович «Современное состояние и ближайшие задачи по исследованию тюркских языков»;
- С.Малов «Исследование древнетюркских языков»;
- Н.Ашмарин «Некоторые сведения о прошлом и современном состоянии тюркологии»;
- Л.Щербак «Основные принципы орфографии и их социальная значимость»;
- Ф. Ага-Заде, «Об орфографии»;
- Адабаша «Терминология на тюркских языках»;
- А.Б.Байтурсуна «О принципах казакской терминологии»;
- А.Зифельдт «О принципах зарождения научной терминологии в тюркских языках»;
- Б.Чобанзаде «О системе научной терминологии»;
- Х.Зейналлы «О системе научной терминологии относительно тюркских языков»;

➤ Н.Яковлев «Вопросы алфавита в соотношении с социально-культурной действительностью тюркских народов и программа определения системы письма»;

➤ Л.Жирков «Технические основы структуры алфавита»;

➤ Ш.Алимжан «Арабские и латинские системы шрифта и вопросы их применения в письме тюрко-татарских народов»;

➤ Ф.Кёпрюлюзаде «Развитие литературного языка тюркских народов»; И.Леманов «Основы методики обучения тюркским языкам»;

➤ Дж. Мамедзаде «О системах алфавитов тюркских народов»;

➤ Г. Шарафа «Арабская и латинская системы шрифтов и вопрос о применении их для тюрко-татарских народностей»;

➤ Н.Тюрякулова «Об алфавите»;

➤ У.Алиева «О системах графики»;

➤ Кёпрюлю-Заде «Развитие литературного языка у тюркских народов»;

➤ Леманова «Основы методики преподавания тюркских языков»;

➤ Ф. Ага-Заде «Правописание в тюркском языке и др.»;

Заслушав доклады и прения по ним, Первый Всесоюзный Тюркологический съезд принял ряд резолюций:[3]

•**Резолюция Съезда о новом тюркском алфавите.**

•**Об изучении тюркских языков и о связях тюркских языков с другими языковыми семьями.**

•**По методике преподавания родного языка.**

•**По докладу «Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории тюркских народов».**

•**По докладу о краеведении.**

•**Об орфографии тюркских языков.**

•**Организационной Комиссии.**

•**О системе научной терминологии на тюркских языках**

•**Постановления этнографической комиссии Тюркологического Съезда.**

•**Правописание в тюркском языке.**

Таким образом, материалы Стенографического отчёта, содержание дискуссий тюркологов, научно-практические обсуждения проблем ещё в 1926 году, дают понять, что они были актуальны как для того времени, так и современности, периода государственного суверенитета и независимости тюркоязычных суверенных и автономных республик.

После парада суверенитетов и независимости ряда тюркоязычных стран на повестку дня вновь встал вопрос о реформе алфавита, о переходе

обратно к латинской письменности. Например, первым с подобной реформой выступила, Республика Узбекистан, которая за годы независимости полностью перешла на латиницу. Известно, что в 1991 году в Стамбуле прошла конференция, где представители тюркских республик поддержали проект перехода письменности на латиницу, приближенную к турецкому алфавиту. И в 1993 году латиница стала использоваться официально в Республике Узбекистан. Подобные проблемы реформы алфавита стояли и у других тюркоязычных государств Центральной Азии.

В целом мы полагаем, что сам факт, материалы и Стенографический отчёт Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда, имели огромное значение в дальнейшем развитии языкознания и языкового строительства молодых, советских тюркоязычных республик, в целях сохранения достижений тюркской цивилизации, её культурного наследия и письменности. Имеется первое (Баку, 1926 г.) и второе (Алмата, 2019 г.) издание Стенографического отчёта Съезда. Отметим, что Стенографический отчёт Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда есть уникальный, имеющее огромное научно-практическое значение материал, весьма важный источник по советской тюркологии, бесценная кладёшь интеллектуального наследия сразу нескольких тюркоязычных стран, выдающихся ученых, элиты тюркологии Европы и Азии, которые собрались весной 1926 года по инициативе ряда учёных и государственных деятелей Азербайджана, в городе Баку.

Разумеется, Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд был довольно большим событием не только для молодой советской, но и в мировой науке в целом, и для народов тюркского мира в частности. Первый Тюркологический Съезд, явился весьма важным событием для развивающихся общетюркских национально-культурных, духовных и письменных ценностей, дальнейшего углубления интеграционных процессов в национальной письменности тюркских народов. На съезде была предпринята удачная попытка представить научную тюркологию как единое, системное учение, свод вековых знаний по тюркологии, как ценный вклад Азербайджана в мировую тюркологию. Фактически, итоги первого Тюркологического Съезда можно представить как далеко идущую большую программу научного исследования многовековых традиций тюркологии и перспективы тюркологии на тот период. Этому способствовали общие исторические судьбы, единый этногенез, схожая национально-духовная культура, схожий жизненный уклад, религиозные верования, каждодневный быт, традиции, обычаи, обряды, культура пищи многих тюркских народов степей Евразии. Ещё больше объединяющим фактором тюркского мира являлись схожие языки. Именно исходя из таких факторов Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд следует рассматривать как

очень большое научно-практическое событие в истории развития культурных ценностей тюркского мира.

Этот съезд был и остается первым научным форумом, предпринявшим попытки указать пути решения актуальных проблем научной тюркологии в языкознании, орфографии, литературе, фольклоре, этнографии, терминологии, методике перехода к латинскому алфавиту. Съезд также сыграл исключительную роль в определении теоретических основ, практического потенциала и перспектив культурной интеграции, просветительства в масштабе тюркского мира.

Теперь относительно участников съезда из кыргызов. К сожалению, кыргызский народ был представлен всего двумя деятелями культуры. Это первый красный профессор, поэт, просветитель Касым Тыныстанов и просветитель Данияр Базаркулов. Хотя, иногда некоторые люди приписывает участие на этом съезде и двух других деятелей культуры и государства – Ишеналы Арабаева и Абдыкерима Сыдыкова. Однако, в официальном списке делегатов съезда их имена и фамилии не значатся. Ниже приводится фрагмент списка делегатов, где содержатся имена учёных, просветителей от Кыргызстана.

Список делегатов Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда

№№ по порядку	ФАМИЛИЯ, ИМЯ, ОТЧЕСТВО	Должность или профессия	Национальность	Кем командирован	Постоянное место жительства
1	Абдрахимов, Галей Шакирович (Али-Рахим)	педагог	каз татар.	Татреспублика (НКП)	Казань
2	Абдуджаббаров, Абдурашид	пред. Ак. Центра	узбек	Узбекистан (НКП)	Самарканд
3	Ага-Задзе, Фахрад Рагим-оглы	педаг., науч. отр. К-та Нов. Тюрк. Алф.	аз. тюрк	Азербайджан (ЦИК)	Баку
4	Агамали-Оглы, Самед Гасан-Оглы	пред. АзЦИК'а и	аз. тюрк	Орг. комиссия	Баку
35	Губайдуллин, Газиз	доцент	каз. татар.	перс. пригл.	Баку
36	Данияров, Базаркул	педагог	киргиз	Киргиз, респ. (ОНО) Орг.	Пишпек
37	Джабиев, Габиб	ред. газ. «Коммунист»	аз. тюрк	комиссия	Баку
106	Томашевский, Всеволод Брониславович	профессор	русский	перс. пригл.	Ленинград
107	Тыныстанов, Касым	педагог	киргиз	Киргиз, республ.	Пишпек
108	Тюрякулов, Назир	журналист	казак	Орг. комиссия	Москва

Рис. 3. Список делегатов съезда, где указаны имена и фамилии от Кыргызстана – Данияра Базаркулова и Касыма Тыныстанова

Буквально недавно обнаружены архивные документы - Протокол №26 Научной комиссии Кыргызской Автономной области, свидетельствующий о том, что были заслушаны:

“1. Информационный доклад Тыныстанова о деятельности Пленума по созыву Тюркологического съезда в Баку.

2. О представителях, выдвигаемых на съезд в Баку.

Постановили: Доклад принять к сведению, относительно латинского алфавита поддержать мнение и решение съезда Кир. Авт. области.

О поэме “Манас” поручить представителям договориться в Баку на издание ее на выгодных условиях, но не заключая договора. Выдвинуть

трех певцов и музыкантов на предстоящий вечер в Баку, к каковому надлежит подготовить программу, т. Воробьеву и Тыныстанову поручить изыскать средств для таковых.

Выдвинуть кандидатов представителей Тыныстанова, Даниярова и Арабаева. Ответственность возлагается на т. Тыныстанова. Председатель Тыныстанов (подпись). Ученый секретарь Медянкин (подпись).” [4]

Также имеется выписка из протокола №40 заседания коллегии областного отдела просвещения Киргизской Автономной области о решении командировать на съезд тюркологов в Баку И.Арабаева и К.Тыныстанова г. Пишпек, 27 декабря 1925 г.

Слушали: Протокол №1 Комиссии по созыву тюркологическ. съезда от 16 августа 1925 г. и программы предоргкомиссии Агамали-оглы с выражением желания о присутствии на созываемом съезде в Баку на 3/1-26 г. Пленуме оргкомиссии созыва Тюркологического съезда.

Постановили: По протоколу №1 в счет разверстки, данной Киргизской Автономной области, на съезд Тюркологов в Баку командировать сотрудника научкома т. Арабаева Ишеналы. По вопросу предоргкомиссии на Пленум командировать председателя Научкома т. Тыныстанова Касыма. Врио. Председателем научкома назначить т. Баишева. Председатель Воробьев, Секретарь Черемных.” [5]

Таким образом, архивные документы свидетельствуют о том, что по решению Наркомпроса и научкома Кыргызской Автономной области Ишеналы Арабаев был делегирован на Первый всесоюзный тюркологический съезд в Баку. Однако по каким-то неизвестным нам причинам И. Арабаев не смог участвовать на данном съезде. Полагаем, отсюда и сведения некоторых историков о том, что И. Арабаев был в числе делегатов Первого съезда тюркологов в Баку 1926 года. К сожалению, он так и не принял участие в том памятном съезде. Таким образом, вместо трех человек – представителей от Кыргызской Автономной области, в Первом всесоюзном тюркологическом съезде приняли участие только двое – К. Тыныстанов и Б. Данияров.

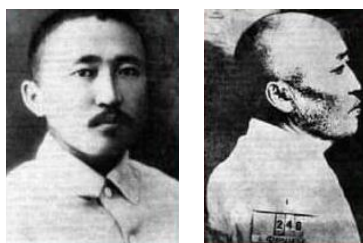

*Рис. 4. Участник первого Всесоюзного Тюркологического Съезда в Баку
К. Тыныстанов (фото справа – ноябрь, 1938 г.)*

Касым Тыныстанов - просветитель, Народный комиссар просвещения Кыргызской АССР - 1927-1930 гг., государственный и общественный деятель, кыргызский ученый языковед, один из основателей языкознания – составитель орфографии кыргызского языка и письменной литературы Кыргызстана, писатель, поэт, драматург, первый красный профессор (1936 г.) из числа кыргызов. Написал и издал ряд работ по кыргызскому языкознанию. С 1934 года - член Союза писателей СССР. Арестован 1 августа 1937 г. и обвинялся как «враг народа, ведущее разлагающей деятельности на идеологическом фронте, буржуазный националист, один из руководителей «Социал-туранской партии», расстрелян 7 ноября 1938 г. Реабилитирован 1 октября 1957 года Военной коллегией Верховного суда СССР.

К.Тыныстанов, будучи делегатом того самого Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда, от Кыргызской Автономной области вошел в состав Президиума съезда. Вот список Президиума:

“1. Агамали оглы. 2. Ахундов Рухулла - Азербайджан. 3. Бартольд - академик. 4. Байтурсун - Казакстан. 5. Барахов - Якутская республика. 6. Бороздин - Ассоциация Востоковедения. 7. Джабиев Габиб. 8. Ибрагимов Галимджан - Татаристан. 9. Идельгузин - Башкиристан. 10. Кёпрюлюзаде - Турция. 11. Коркмасов - Дагестан. 12. Нагамов И. - Узбекистан. 13. Наговицын - Наркомпрос РСФСР. 14. Ольденбург - академик. 15. Павлович - Ассоциация Востоковедения. 16. Самойлович - профессор. 17. Тыныстанов - Кара-Киргизия. 18. Чобан-заде – профессор. 19. Бердиев - Туркменистан. 20. Акчокраклы - Крым. 21. Алиев Умар - Северный Кавказ. 22. Менцель – профессор, представитель европейских ученых.” [5]

Отметим, что члены Президиума съезда дана в таком же порядке, как было предложено на съезде и зафиксировано в Стенографическом отчете.

Рис. 5. Некоторые участники первого Всесоюзного Тюркологического Съезда в Баку.

*Рис. 6. Участник первого Всесоюзного Тюркологического Съезда в Баку
Д. Базаркулов*

Базаркул Данияров - один из первых просветителей, этнопедагог советского Кыргызстана, стоял у истоков начального, среднего и высшего образования в республике. Подготовил целую плеяду выдающихся деятелей культуры и образования республики, первые учебные программы и учебники. Он инициатор создания первого учебного заведения, предоставлявшего образование выше школьного на кыргызском языке - Ошского педтехникума. Затем стал заведующим учебной частью "Киргизского института просвещения", вскоре переименованного в Киргизский центральный педтехникум и заместителем председателя "Киргизской научной комиссии". В 1929 году стал директором Кыргызского центрального педтехникума во Фрунзе. В 1931–1934 годы работа заведующим учебно-методическим отделом Наркомпроса Кыргызской АССР. Видный представитель интеллектуальной элиты 20-30-х годов XX века. Сокурсник К.Тыныстанова по Киргизскому Институту Просвещения в Ташкенте и его сподвижник. В 1937 г. Б.Даниярова арестовали, его обвинили в том, что «он буржуазный националист, который задумал контрреволюционные действия, дружит с бай-манапами, сам бай-манап, бывший член Алаш-Орды и член Социал-Туранской партии». С такими характеристиками в 30-годы невозможно было выжить. Его приговорили к 10 годам лишения свободы, умер лагере у села Ивдель Свердловской области 1 декабря 1942 года.

К сожалению, в Стенографическом отчете съезда не сохранились их выступления на прениях, равно как и у других участников съезда.

Результаты исследования

В целом историко-политическое значение Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда, не случайно проходившегося в Баку, заключается, в том, что именно на этом съезде, фактически на фоне всеобщего объединении пролетариев всех стран, было обсуждено и предпринята удачная попытка выработать единую концепцию письменности тюркоязычных народов, республик на основе латинской письменности и алфавита, не только по всему Советскому Союзу, но и по всему миру. Именно

Бакинский съезд тюркологов заложил начало латинизации письменности тюркских народов, во времена Союза ССР.

Были очень яркие, эмоциональные выступления и дискуссии среди выступивших, как учёных, так и специально приглашённых представителей тюркских народов на съезде. Материалы съезда и Стенографический отчёт свидетельствует, что представители тюркских народов бывшей Российской империи и молодых советских тюркоязычных республик: башкиры, казахи, кыргызы, карачаевцы, татары, туркмены, узбеки, чувашаи, хакасы, якуты и другие хотели быть услышанными, отстоять своё языковое право, национальную письменность, поскольку до этого они были лишены собственной государственности и национальной письменности.

Материалы съезда и собственно Стенографический отчёт съезда являются весьма важным научно-практическим артефактом, ценным историческим источником, в котором отражены дальнейшая судьба тюркской цивилизации, создание и сохранности её культурного наследия в виде тюркской письменности на латинском алфавите. Здесь необходимо отметить два важных аспекта. **Во-первых**, решением съезда и поддержкой официальных властей партии большевиков, была предпринята успешная попытка перехода на латинский алфавит, тем самым сблизиться с европейской культурой, европейской письменностью. Так, 12 декабря 1927 года ЦИК Киргизской АССР признал латинизированный алфавит государственным наравне с арабским. С 1927-28-учебного года латинизированный алфавит стал преподаваться в ряде школ, а с 1928-29-учебного года на него было переведено всё образование. 1 января 1930 года арабский алфавит в Киргизии был окончательно выведен из всех официальных сфер употребления. Казахстан с арабской письменности на латиницу перешёл в 1929 году. В том же году, в мае, на Республиканской орфографической конференции в Самарканде был утверждён новый узбекский латинский алфавит – **яналиф** из 34 знаков. 3 января 1928 года доработанный новый латинизированный алфавит был утверждён ЦИК Туркменской ССР. С сентября 1928 он стал внедряться в учебных заведениях, окончательный переход на новый, латинский алфавит во всех сферах был осуществлён в мае 1929 года. **Во-вторых**, с введением латинской письменности, официальные власти предприняли удачную попытку отдалить тюркские народы от исламской культуры, от арабской письменности и сокровищниц исламской литературы, языкознания, тем самым избежав от огромного влияния мусульманской культуры, арабской письменности на тюркоязычные народы. В документах об этом прямо и открыто не говорится, но красной нитью проходит эта идея.

Таким образом, Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, проходивший в Баку, не случайно именуется Первым. Ибо все его участники искренне надеялись, что это начало большой кропотливой работы для будущего всех тюркских народов Союза ССР. К сожалению, большинство делегатов памятного съезда, теми же официальными властями, которые дали добро для проведения Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда, впоследствии были обвинены в буржуазном национализме, пантюркизме и во всех других грехах. Многие из них стали жертвами политических репрессий, красного террора 30-х годов XX века. В их числе оказались и Касым Тыныстанов, и Базаркул Данияров, которые были делегатами того памятного съезда тюркологов от Кыргызстана.

В таком же положении оказались многие выдающиеся ученые языковеды, тюркологи почти всех тюркских народов СССР, которые принимали участия в Первом Всесоюзном Тюркологическом Съезде 1926 года в Баку.

Отмечу, среди историков бытует мнение о том, что тюркология – это наука репрессированных ученых. В этом есть большая доля исторической правды. И она имеет непосредственное отношение к участникам, делегатам Первого Советского Тюркологического съезда. После съезда, особенно в 30-е годы многие ученые тюркологи, государственные деятели, принявшие участие в том самом памятном съезде, были обвинены в буржуазном национализме, пантюркизме, панисламизме, в членствах запрещенных политических партий, в идеологической "подрывной" работе, также в ведении подрывной работы на "культурном идеологическом фронте", в связях с троцкистами, бухаринцами, буржуазными националистами, «двурушниками», с бывшими феодалами, капиталистами, помещиками, искажениях истории народов, восхвалении прошлых ханов, руководстве и членстве заговорщической организации национальной интеллигенции на местах, руководство контрреволюционных организаций, участия в антисоветских пантюркистских организациях, агентами иностранной разведки и пр. С такими характеристиками очень трудно, фактически невозможно было выжить в годы красного террора и массовой репрессии.

Мы провели собственное исследование прямо по списку Стенографического отчета Первого Советского Тюркологического съезда. Так, из числа 130 делегатов съезда почти половина были репрессированы, арестованы, расстреляны, осуждены на длительные сроки и умерли в лагерях. Персонально, в разные годы после съезда, следующие делегаты были арестованы, осуждены и расстреляны (ФИО даны без изменения, согласно списку делегатов съезда).

Так, в 1929 г. - Рогдаев Николай Игнатьевич, в 1931 г. Гельдиев Мухаммед, в 1932 г. - Перенглиев Бяшим, в 1933 г. - Ашмарин Николай Иванович. В 1935 г. были репрессированы и расстреляны Мальсатов Заурбек Куразович, Манатов Шариф Ахмедович, Миллер Александр Александрович, Сабашкин Алексей Макарович, Сафронов Анемподист Иванович.

Пик массовых репрессий, осуждений и расстрелов приходится к 1937-38 гг. Пострадали следующие делегаты первого Бакинского съезда тюркологов:

№	за 1937 год.	№	за 1938 год.
1.	Абдрахимов, Галей Шакирович (Али-Рахим)	1.	Алиев, Ибрагим Махмудович
2.	Байтурсун, Ахмед Байтурсунович	2.	Атнагулов, Салах Садри-оглы
3.	Зейналлы, Ханафи баба оглы	3.	Ахундов, Рухулла Али-оглы
4.	Губайдуллин, Газиз	4.	Барахов, Исидор Никифорович
5.	Данияров, Базаркул	5.	Гусейнов, Мирза Давуд
6.	Джабиев, Габиб	6.	Зифельдт-Симумяги Артур Рудольфович
7.	Идельгужин, Карим Абдулович	7.	Ибрагимов, Галимджан Гирфанович
8.	Ильбек, Метрик Юнус-оглы	8.	Иногамов, Рахим Ахунджан-оглы
9.	Чобанзаде, Бекир Вагап оглы	9.	Катанов, Николай Гаврилович
10.	Алиев, Умар Джашуевич	10.	Самойлович, Александр Николаевич
11.	Гафуров, Сибгат Сатдыкович	11.	Султанова, Айна
12.	Захири, Ашур-Али	12.	Тынстанов, Касым
13.	Касимов, Панах Алекпер оглы	13.	Султанов, Гамид Гасан-оглы
14.	Коркмасов, Джелалэддин		
15.	Кулиев, Мустафа		
16.	Кульбешеров, Бяшим		
17.	Максудов, Гаяз Кысымович		
18.	Мамед-Заде, Джаббар Аббас-оглы		
19.	Наговицын, Иосиф Алексеевич		
20.	Недим, Мамут		
21.	Одабаш, Хабибулла Абдурашид-оглы		
22.	Рахими, Шакирджан		
23.	Сабиров, Рауф Ахметович		
24.	Тибиллов, Александр Арсеньевич		
25.	Тюрякулов, Назир		
26.	Усманов, Шамиль Хайрулович		
27.	Хакимов, Неймат Эйнатулла-оглы		
28.	Ходжаев, Халид-Саид		
29.	Юманкулов, Ибрагим		
30.	Юнусов, Гази-Алим		

Рис. 7. Список участников Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда, репрессированные и расстрелянные только в 1937-38 гг.

Ряд делегатов данного съезда после него несколько раз арестовывались и осуждались. Это Генко Анатолий Нестерович - 1938, 1941; Гаврилов Михаил Филиппович - 1931, 1932, 1938 гг.; Бороздин Илья Николаевич - 1935, 1937 гг. В 1941 г. были арестованы и осуждены Бассария Симон Петрович, Ильясов Мусейб Ибрагим-оглы, Крымский Агафангел Ефимович.

Согласно нашим подсчетам, из 130 делегатов Бакинского съезда тюркологов впоследствии были обвинены во многих в несуществующих грехах, арестованы, репрессированы и расстреляны 59 делегатов. Именно это и доказывает исторический факт о том, что «Первый курултай тюркологов – курултай репрессированных и расстрелянных».

Можно добавить сюда и тех репрессированных тюркологов – ученых, государственных деятелей, которые не были участниками Первого

Советского Тюркологического съезда. Это были такие деятели, которые внесли весомый вклад в развитии тюркологии в целом. Они были арестованы, осуждены и расстреляны в разные годы: Ишеналы Арабаев - 1933 г., Дулатов Миржакып (Мир - Якуб) – 1935 г., в 1937 г. Алкин Ильяс Саид-Гиреевич, Хулуфлу Вели Мамедгусейн оглу, в 1938 г. - Акки Исмаил Ариф Меметович, Акчокраклы Осман Нури Асан оглу, Атласов Хади (Гадый) Мифтахутдинович, Алекперов Алескер Казым оглы, Амантаев Габдулла Сахипгареевич, Асфендиаров Санджар Джафарович, Атласов Хади Мифтахутдинович, Ахундов Рухулла Али, Исмаилов Ибраим Фегми, Лятиф-заде Абдулла Абильевич. Салман Мумтаз – 1941 г., в 1943 г. Байбуртлы Ягья Наджи Сулейманович, Юсиф Везир Чеменземинли и многие другие.

Таким образом, вышеперечисленное вполне убедительно доказывает, что действительно «тюркология – наука репрессированных и расстрелянных». Именно они и стали учёными, заложившими начало процесса по переходу от арабской письменности к латинской, которые были осуществлены с огромным трудом в последующие годы Советской власти. Ряд государств перешли к латинице в период суверенитета и независимости в начале девяностых годов прошлого столетия.

Список использованных источников и литератур:

1. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. Общество Изучения и обследования Азербайджана. –Баку, 1926. -498-499
2. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд.... –С.26-548.
3. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд... –С.514-538.
4. Ошский областной государственный архив. -Ф.80, Оп.1, ед. хр.11.-Л.16; Абдрахманов Т.А., Кубатова А.Э. Байдилдеев Ж.Р. Эки доор инсаны – Эшеналы Арабаев. –Бишкек, 2022. -С.338
5. ЦГА КР. -Ф.647. Оп.1, Д.118. -Л.123
6. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. Общество Изучения и обследования Азербайджана. –Баку, 1926. –С. 9-10.

Хусаинова Ляйля Мидхатовна,
доктор филологических наук, доцент,
профессор кафедры башкирского языка и литературы,
декан факультета башкирской филологии
Башкирского государственного педагогического
университета имени Мифтахетдина Акмуллы
Lejla-kh@yandex.ru

ВОПРОС ЛАТИНИЗАЦИИ В СИСТЕМЕ ТЮРКСКОГО ПИСЬМА В РАМКАХ IГО ВСЕСОЮЗНОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА

Башкирский этнос, как и другие тюркские общности, демонстрирует сложную эволюцию графических систем. В их истории можно выделить несколько этапов использования различных алфавитов. Первоначально башкиры применяли несколько графических систем на основе арабского письма, что свидетельствует о глубоком влиянии исламской культуры на их письменность. В XX веке последовал период латинизации, который был частью более широких реформ, направленных на модернизацию тюркских языков. В настоящее время башкирский язык функционирует на основе кириллицы, что отражает его интеграцию в русскоязычное культурное и образовательное пространство.

В данной статье рассмотрен период использования латинской графики в истории башкирского письма как часть истории народов национальных республик в составе СССР, так как латинизация была проведена централизованно. Принято считать, что латинские буквы имели больше возможности передавать на письме специфические звуки тюркских языков, и когда в конце XX столетия шел процесс определения государственных языков в суверенных национальных республиках, были высказаны мнения о возвращении латиницы для тюркоязычных республик, хотя в Республике Башкортостан это явление не получило широкого распространения.

В начале XX века проблема перехода на латиницу стала одним из центральных вопросов, обсуждавшихся на I Всесоюзном Тюркологическом съезде, который состоялся в марте 1926 года в Баку. В

этом значимом научном и политическом мероприятии приняли участие представители тюркских народов, а также ведущие ученые-тюркологи из Ленинграда и Москвы.

В 1925 – 1926 г. наблюдается процесс перехода на латиницу, который проводился централизованно, и вопросы орфографии этого письма решались коллегиально, поэтому далее история формирования орфографических правил башкирского языка нужно рассматривать неразрывно с разработками данного вопроса в остальных тюркских языках. В 20-х г. советскими лингвистами (Л.В. Щерба, Н.Ф. Яковлев, Л.И. Жирков, А.Н. Самойлович, Б.В. Чобан-заде, Е.Д. Поливанов, А.А. Пальмбах, А.М. Сухотин, К.К. Юдахин и др.) были разработаны научные основы новых алфавитов и орфографий для тюркских языков СССР.

В 1926 г. на I Всесоюзном Тюркологическом съезде (г. Баку) были заложены основы алфавита, терминологии и орфографии тюркских народов Советского Востока. На нем присутствовал с решающим голосом 131 делегат. Были представлены все тюрко-татарские народности СССР, от Башкортостана до Узбекистана, от Тюркских народностей Северного Кавказа до Якутии. Кроме того, принимали активное участие в работе Съезда многие как русские академики и профессора, так и иностранные ученые (2 константинопольских профессора, 1 венгерский профессор, 2 немецких, 1 австрийский и 1 персидский) [I Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2011: 552].

От Башкортостана делегатом I Всесоюзного тюркологического съезда выступили Г.Ф. Вильданов (в регистрационной карте – Вильгаданов), Х.А. Габитов, К.А. Идельгужин, С.Г. Мрясов, З.Ш. Шакиров.

Были заслушаны доклады и содоклады по следующим вопросам:

1. Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории тюркских народов;
2. Современное состояние и ближайшие задачи изучения тюркских народов в этнографическом отношении;
3. Родственные связи тюркских языков между собой и с монгольскими, тунгусскими, финно-угорскими и яфетическими языками;
4. Современное состояние и ближайшие задачи изучения тюркских языков;

5. Система научной терминологии и терминология на тюркских языках;
6. Общие основы орфографии и орфография тюркских языков;
7. Основы построения алфавита с точки зрения лингвистической и технической и алфавиты тюркских народов;
8. Развитие литературного языка у тюркских народов;
9. Новейшие течения в методике преподавания родного языка и методы преподавания тюркских языков;
10. Итоги и перспективы изучения литератур тюркских народов;
11. Современное состояние, организационная структура и ближайшие задачи тюркологических научных учреждений СССР;
12. Методы краеведческой работы среди тюркских народов;
13. Последние культурные достижения тюркских народов;
14. Организационные вопросы.

Большое практическое значение имеют вопросы, связанные с терминологией, орфографией и алфавитом.

По 6-му вопросу «Общие основы орфографии и орфография на тюркских языках» основным докладчиком выступил Л.В. Щерба, который подробно рассказал о четырех принципах орфографии: 1) фонетический; 2) морфологический или этимологический, еще иначе словопроизводственный; 3) исторический и 4) идеографический [Щерба, 2011: 208 – 217].

Содокладчиками выступили Л.И. Жирков, Рахими (на узбекском языке), Галимджан Ибрагимов, Ага-Заде (выступает по-тюркски и читает тезисы к своему докладу на русском), В. Габитов (на татарском), Саади (на татарском), Байтурсун, Яковлев. Они, не возражая в основном против выставленных докладчиками положений, дали ряд дополнительных указаний или поставили новые вопросы. В докладе Байтурсуна четко поставлены задачи правописания: 1) требуется, чтобы правописание удачно, точно передавало звук языка, 2) чтобы это правописание было легким [I Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2011: 222]. В своем выступлении он анализирует несколько принципов (этимологический, исторический), среди которых, по его мнению, идеальное правописание – это фонетическое.

Г. Ибрагимов, чтобы добиться упорядоченности в области орфографии, предложил объявить «борьбу с тенденцией провинциализма правописания в отдельных наречиях». В конце своего доклада он выдвинул принцип культурно-литературной федерации тюркских языков на следующей основе: «каждый язык должен быть автономен в своем строении, но у всех тюркских языков есть общие основы, которые и должны быть приняты во внимание» [I Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2011: 217 – 219]. Л.И. Жирков говорил о необходимости подчинения фонетическому письму заимствованных, как европейских, так и в особенности арабских и персидских слов, которые (последние) до сих пор «пишутся не так, как произносятся», что создает два слоя языка: нижний народный и верхний литературный [I Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2011: 214 – 216].

Признав преимущество и техническое превосходство латинского алфавита над арабским, его огромное культурно-историческое и прогрессивное значение, съезд отметил как факт большого положительного значения введение нового латинизированного алфавита в Азербайджане и других областях и республиках СССР (в Якутии, Кабардино-Балкарии, Осетии, Ингушетии и т. д.). Съезд рекомендовал «...всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод Азербайджана и др. областей и республик СССР для возможного проведения этого у себя» [I Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2011: 322].

Для руководства этой работой был создан Всесоюзный центральный комитет нового тюркского алфавита (ВЦК НТА). I пленум ВЦК НТА, прошедший в Баку в 1927 г., принял проект унифицированного нового тюркского алфавита из 34 букв (*Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Qq, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Nn̄, Oo, Øø, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, Zz̄, Ьь*). По мере надобности разрешалось использовать добавочные знаки к ним для отдельных языков.

На рубеже 20 – 30-х г. XX в. центром по разработке и совершенствованию орфографии башкирского литературного языка становится Институт национальной культуры (ныне – Институт истории, языка и литературы). В декабре 1927 г. в Уфе проходит конференция по внедрению нового алфавита на латинице (яңалиф), который был рассмотрен еще в 1924 г. На основе унифицированного нового тюркского алфавита был создан новый башкирский алфавит известный в науке под названием «яңәләп». Он содержал 36 букв, 26 из которых обозначают согласные звуки, 10 – гласные. Была еще 37-я

графема – апостроф, которая предназначена для обозначения гамзы (хэмзэ). Для обозначения башкирских специфических звуков ([ə], [ø], [κ], [ɛ], [ɕ], [ʒ], [h], [ɣ], [ɳ]) предложены отдельные буквы. Первоначально отличались ‘ж’ и ‘жс’, от последнего позже (в 1934 г.) отказались [Әхмәров, 1972: 64 – 73]. Этот алфавит объявляется государственным алфавитом республики 7 июля 1928 г. БашЦИК, был составлен пятилетний план перехода на него. С 1928 / 1929 учебного года в школах начинают обучать на этой графике, хотя к этому времени правила башкирского письма и нормы литературного языка еще не были установлены. Первые учебники начинают издаваться с 1928 г. После утверждения норм орфографии в 1930 г. в Уфе под редакцией Г. Давлетшина увидел свет словарь «Башкорт теленең имлә һүзлеге» [Дәүләтшин, 1930: 167], где представлена башкирская лексика на латинской графике. Языковедами Института продолжается работа над усовершенствованием правил правописания, проводятся конференции, и в 1934 г. выходит обновленное второе издание орфографии на латинице. Следующие поправки были внесены в 1938 г., 1939 г., но, в связи с началом перехода на русскую графику, они не были введены в практику.

Данный форум – I Всесоюзный Тюркологический Съезд – имеет историческую значимость, так как он показал высокий потенциал тюркской филологической науки и готовность ученых-филологов решать проблемы культурного развития всего народа. Тем не менее, съезд тюркологов остался в памяти поколений как съезд репрессированных. Многие делегатов съезда впоследствии большевистская власть, назвав «врагами народа», сослала в лагеря и обрекла на смерть. Как было сказано выше, на съезде от Башкортостана приняли участие 5 делегатов: Г.Ф. Вильданов (в регистрационной карте – Вильгаданов), Х.А. Габитов, К.А. Идельгужин, С.Г. Мрясов, З.Ш. Шакиров. В преддверии столетия со дня проведения I Всесоюзного Тюркологического Съезда представляется целесообразным провести ретроспективный анализ деятельности выдающихся деятелей, внесших значительный вклад в развитие тюркологии. Необходимо подчеркнуть их заслуги перед научным сообществом и подчеркнуть их роль в формировании и развитии тюркологической науки.

Габдельхат Фазлыевич Вильданов (1879–1954) – выдающийся представитель башкирской этнографической, лингвистиче-

ской и литературоведческой науки, чья деятельность оказала значительное влияние на развитие башкирского культурного наследия. Он был основателем и редактором научно-популярного журнала «Белем» («Знание»), который стал важной платформой для распространения научных знаний и культурного просвещения среди башкирского населения.

В области лингвистики и фольклористики Вильданов проявил себя как один из ведущих специалистов своего времени. Он активно участвовал в составлении учебников по башкирскому языку, а также в создании книг для чтения, что способствовало популяризации башкирского языка и литературы. Его вклад в сбор и изучение устно-поэтических и литературных памятников башкирского народа неограничен.

В период с 1914 по 1917 годы Вильданов занимал должность научного сотрудника и заведующего этнографическим отделом Уфимского историко-социального музея Народов Востока, ныне известного как Национальный музей Республики Башкортостан. Этот период его деятельности был отмечен активной научной работой и значительными достижениями в области этнографии.

В 1924–1925 годах Вильданов работал преподавателем и завучем в школе II ступени Уфы, совмещая эту деятельность с работой учёного секретаря Общества по изучению Башкирии. Этот период также характеризовался интенсивной научной и образовательной деятельностью.

С 1927 по 1931 год Вильданов возглавлял Башкирский центральный краеведческий музей, где продолжал свою научную работу и популяризацию культурного наследия башкирского народа. Его вклад в развитие музейного дела и сохранение культурного наследия Башкортостана заслуживает особого внимания.

В 1936 году Габдельхат Фазлыевич был репрессирован по обвинению в «башкирском национализме». Несмотря на это трагическое событие, его научное наследие и вклад в изучение башкирской культуры и языка остались значимыми и актуальными. Реабилитирован Вильданов был только в 1989 году, что позволило восстановить справедливость и признать его заслуги перед наукой и культурой Башкортостана.

Хабибулла Габитов (1884–1938) – выдающийся башкирский поэт, языковед, фольклорист и драматург. Основал печать и образование в Башкортостане, участвовал в национальном движении, был

членом первого Башкирского правительства. С 1913 года публиковался в журналах. В 1917 году избран в Башкирское центральное шуро, редактировал газету «Башкорт». На III Всебашкирском съезде вошёл в Кесе-Курултай.

В 1918 году руководил башкирским отделением Центрального мусульманского комиссариата, редактировал газеты. В 1919–1920 годах работал в Башкирском военно-революционном комитете, в 1926 году возглавил комитет нового башкирского алфавита.

Автор сборников стихов «Башкорт моңнары» (1918) и «Урал жырлары» (1923), пьесы «Ыңйыкай и Юлдыкай» (1924). Соавтор научных трудов по башкирскому языку, составитель фольклорного сборника «Слова предков. Пословицы и поговорки».

Репрессирован как «башкирский националист». Арестован в 1935 году, приговорён к 5 годам. Умер в Магадане в 1938 году. Реабилитирован в 1964 году.

Карим Абдуллович Идельгужин (1895–1937) – выдающийся деятель Башкирского национального движения и государственного строительства. Обучался в медресе «Галия», после чего начал преподавательскую деятельность.

Принимал участие в боевых действиях Первой мировой войны. В 1918-1919 годах являлся военным служащим Башкирского войска, где имел воинское звание унтер-офицера.

С октября 1918 года выполнял обязанности писаря в 2-м Башкирском кавалерийском полку имени Г.С. Идельбаева. С апреля 1919 года был назначен уполномоченным Башкирского революционного комитета (Башревкома) в 20-й стрелковой дивизии 1-й армии Рабоче-крестьянской Красной армии (РККА).

В 1922-1924 годах занимал должность директора Башкирского института народного образования в Оренбурге. С 1925 года в течение трех лет работал ответственным редактором газеты «Башкортостан», а также избирался в состав Башкирского Центрального исполнительного комитета (БашЦИК) I–IV созывов.

С 1934 по 1936 годы был заместителем директора Башкирского научно-исследовательского института педагогики и педологии.

В 1926 году Карим Абдуллович опубликовал научный труд под названием «Башкирское движение в 1917, 1918, 1919 гг.», кото-

рый стал первым академическим исследованием, посвященным анализу истории Башкирского национального движения в период Гражданской войны.

В 1936 году был привлечен к уголовной ответственности по обвинению в национализме и контрреволюционной деятельности, приговорен к пяти годам лишения свободы. В 1937 году приговор был пересмотрен, и Карим Абдуллович был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу. В 1989 году был посмертно реабилитирован.

Сагит Губайдуллович Мрясов (1880–1932) – деятель Башкирского национального движения, член Башкирского правительства, краевед. С 1917 года занимался башкирским национальным движением. Участвовал в I Всероссийском съезде мусульман, был заместителем председателя Башкирского правительства и редактором газет «Мухбир» и «Башкорт». Входил в предпарламент Башкортостана и Духовное управление мусульман. В 1918 году временно возглавлял Башкирское правительство.

После ухода с государственной деятельности занимался преподавательской работой и сбором материалов по истории Башкортостана. Разработал новый башкирский алфавит на основе арабской графики. В 1922 году признан выдающимся работником просвещения.

В годы репрессий подвергся гонениям за буржуазный национализм. Скончался в 1932 году в Стерлитамаке.

Закир Шакирович Шакиров (1881–1968) – башкирский педагог и лингвист, Герой Труда (1928). Окончил медресе «Мухаммадия», затем учился в Московском городском народном университете имени А.Л. Шанявского (1912–1915). С 1915 года работал в органах народного образования Уфы, с 1920 года преподавал в Башкирском педагогическом институте имени Тимирязева, где с 1931 по 1951 годы был заведующим кафедрой башкирского языка и литературы. На преподавательской работе находился до 1968 года.

Автор учебников по географии и башкирскому языку, участвовал в создании научной терминологии, разработке башкирского алфавита и орфографии.

В заключение следует подчеркнуть, что I Всероссийский тюркологический съезд представляет собой значимое событие в истории тюркологии как научной дисциплины. Данное мероприятие не

только заложило фундаментальные методологические и теоретические основы для последующих исследований, но и способствовало институционализации междисциплинарного сотрудничества в области тюркских языков и культур.

Башкирская интеллигенция активно участвовала в работе съезда, что позволило интегрировать региональные научные достижения в общероссийский научный контекст.

Таким образом, I Всероссийский тюркологический съезд стал важным этапом в формировании научного сообщества, специализирующегося на изучении тюркских языков и культур, а также в развитии тюркологии как академической дисциплины.

Литература

1. Дәүләтшин Ғ. Башкорт теленен имлә һүзлеге / Давлетшин Г. Орфографический словарь башкирского языка / под ред. Х. Абдрашитова. – Уфа: Башгиз, 1930. – 167 с.
2. I Всесоюзный Тюркологический Съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). – Баку: Нагыл Еви, 2011. – 552 с.
3. Хусаинова Л.М. Орфография современного башкирского литературного языка: становление и пути усовершенствований: Монография. – Стерлитамак: СФ БашГУ, 2019. – 303 с.
4. Щерба Л.В. Основные принципы орфографии и их социальное значение // Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. – 2011. – С. 208 – 217.
5. Әхмәров К.З. Башкорт языуы тарихенән. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1972. – 134 бит.

DILBİLİMİ ARAŞTIRMALARI BAĞLAMINDA KIRGIZISTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ'NDE ÜSTAT-ŞAKIRT ÇALIŞMALARI¹

PROF.DR. BURUL SAGINBAYEVA

Öz

Dilbilimle ilgili çalışmalar gün geçtikçe artsa da yeterli değildir. Bu alanda hazırlanan kitapların, dergilerin, makalelerin, sözlüklerin, yardımcı kaynak eserlerin eksikliğinin giderilmesi için akademik faaliyetler en ciddi biçimde üniversitelerde yapılır. Yapılan çalışmaların sürekliliğinin sağlanması, yeni kaynakların oluşturulması ve yöntem sorununun çözülmesi için Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi'nden başlayarak Türk dünyası dilbilim alanında önemli çalışmalara imza atmak üzere lisansüstü eğitime önem vermek gerekmektedir.

Bu çalışmada dilbilim alanıyla ilgili yüksek lisans ve doktora eğitimi sonunda hazırlanan tezlerin çalışmaların amaçları, içerik analizleri ve bundan sonra yapılması gereken öneriler belirtilmiştir. Dilbilim alanında yapılan çalışmaların dijitalleşme çağında sürekli güncellenmesi, bilginin ve bilgi kaynakların eskidiği bir dönemde yeni yöntemlerin belirlenmesi, yeni araştırmacıların yetiştirilmesinin zorunlu hâle geldiğine vurgu yapılmıştır. Çalışmanın temelinde dilbilimin dinamik ve kuramsal açıdan zengin alanlarını oluşturan göstergebilim ve dilbilim ilişkisi, dilbilimin alt başlıkları (ses bilgisi, sesbilim, biçimbilim, köken bilgisi, sözvarlığı, sözdizimi, anlambilimi, söylem çözümlemesi, metin dilbilim, pragmatik, toplumdilbilim), tarihsel dilbilim, psikolojik dilbilim, davranışsal dilbilim, uygulamalı dilbilim, bilgisayarlı dilbilim alanlarına dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: dilbilim araştırmaları, dilbilimin alt alanları, dilbilimde yeni yaklaşımlar, lisansüstü eğitimde dilbilim.

Abstract

Although studies on linguistics are increasing daily, they are not sufficient. Academic activities are most seriously conducted at universities to address the lack of books, journals, articles, dictionaries,

¹ Prof.Dr. Burul Saginbayeva , Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Filoloji Bölümü Başkanı.

burul.saginbaeva@manas.edu.kg <https://orcid.org/0000-0002-3178-9329>

Makaleyi Kırgızcadan Türkçeye çeviren Muhittin Gümüş, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü öğretim görevlisi.

and supplementary resources prepared in this field. To ensure the continuity of research, the creation of new resources, and the resolution of methodological issues, it is necessary to prioritize graduate education, starting with Manas University, to undertake significant work in the field of linguistics in the Turkic world.

This study outlines the objectives, content analyses, and future recommendations for theses and dissertations prepared at the end of master's and doctoral degrees in linguistics. It emphasizes the necessity of constantly updating linguistics studies in the age of digitalization, identifying new methods, and training new researchers in an era of outdated knowledge and information resources. The study focuses on the relationship between semiotics and linguistics, which constitute the dynamic and theoretically rich fields of linguistics, as well as the subfields of linguistics (phonetics, phonology, morphology, etymology, vocabulary, syntax, semantics, discourse analysis, text linguistics, pragmatics, sociolinguistics), historical linguistics, psychological linguistics, behavioral linguistics, applied linguistics, and computational linguistics.

Keywords: linguistics research, subfields of linguistics, new approaches in linguistics, linguistics in graduate education.

1. GİRİŞ

Tabiatı, toplumu ve insanı tanımak, onu çevreleyen dünyayı rasyonel-teorik olarak anlamak, yasalarını ve düzenini keşfetmek, çeşitli olguları ve süreçleri açıklamak, yeni bilgi yaratmak vb. eylem ve kavramların hepsi bilimsel çalışma alanıdır. Küçük icatlardan uzay keşiflerine, basit bir arabadan, yeni nesil ulaşımdan yüksek teknoloji ürünü icatlara, sıradan bir iletişim biçiminden internete kadar, çok çeşitli alanlarda bilimsel araştırmalar çoğalmakta ve gelişmektedir. Bilim, insan hayatının ilerlemesinde önemli bir rol oynamakta ve hayatın çeşitli durumlarında ortaya çıkan sorunlara çözüm bulma yollarını açar.

Dil, toplum ve insanların etkileşimi içinde incelendiği bir alanda, farklı disiplinlerin birleşmesi kaçınılmazdır. Bu bağlamda, toplum dilbilimi sadece sosyoloji ile sınırlı bir alan olmayıp sosyal psikoloji, kültür sosyolojisi, antropoloji, etnoloji, psikodilbilim, sosyal coğrafya ve lehçebilim gibi çeşitli alanlardan yararlanan disiplinlerarası yapıya da sahiptir (Öztürk Dağabakan, 2019: 20).

Dilbilim alanında yapılan çalışmalar çoğunlukla sesbilim, biçimbilim, sözdizimi, anlambilimi gibi dilin iç yapısını inceleyen alt alanlara aittir. Özellikle sözdizimi üzerine yapılan çalışmalar öne çıkmaktadır. Toplumdilbilim, söylem çözümlemesi, psikodilbilim gibi dili toplumsal ve kültürel bağlamda ele alan alanlar biraz daha az değinilen konulardır. Uygulamalı dilbilim bu grupta en çok çalışılan alanlardan biridir.

Türkiye’de Toplum Dilbilimi Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar: Açıklamalı Bibliyografya Denemesi (Çiçek, 2024) adlı çalışma gibi derleme çalışmaları önemli bilgiler sunmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişik türlerde akademik üretimle gelişen dilbilim çalışmaları 2007 sonrası dönemde daha belirgin hale gelmiştir. Çalışmaların nitelikleri, çeşitliliği, türleri, kapsamı, alana duyulan ilginin giderek çoğaldığı görülmektedir. Dilbilim çalışmalarında yöntem açısından ve kavramsal bakımdan boşluklar bulunmaktadır. Dilbilimle ilgili eserlerin, akademik dergilerin, yayınların ve sözlüklerin, yardımcı kaynak eserlerin eksikliği hala giderilememiştir. Akademik faaliyetler ve yapılan araştırmalar bu eksikliklerin giderilmesi için önemli bir imkân sağlamaktadır. Yapılan çalışmaların sürekliliğinin sağlanması, yeni kaynakların oluşturulması ve yöntem sorununun çözülmesi KTMÜ’den başlayarak Türk dünyası dilbilim alanında önemli çalışmalara imza atılmasına katkı sağlayacaktır.

Dilbilim alanında yapılan çalışmalar dijitalleşme çağında sürekli güncellenmek zorundadır. Bilginin ve bilgi kaynakların eskidiği bir dönemde yeni yöntemler, yeni araştırmacılar yetiştirmek zorunlu hâle gelmiştir.

Sözdizimi, dilbilimin en dinamik ve kuramsal açıdan zengin alanlarından biri. Günümüzde yapılan çalışmalar hem kuramsal hem de uygulamalı boyutta ilerliyor.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi temelinde yapılmıştır. Araştırmada somut doküman incelemesi ve durum çalışması modellerinden yararlanılmıştır.

Araştırma şu özellikleri bakımından önem taşır:

- Genç araştırmacıların çalışmalarının akademik çevrede daha etkin bir biçimde yayması, görsel ve işitsel yayınlar yoluyla KTMÜ’nün dilbilim alanındaki çalışmalarını tanıtmayı,

- Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, özgür düşünceli gençleri eğitmek ve yetiştirmenin yanı sıra, toplumun ihtiyaçlarına bağlı olarak çeşitli alanlarda araştırma yapmada da öncü bir konumunu yansıtması,
- Millet bilincinin ve bireyde özel bir karakter oluşmasına en etkili katkı sağlayan dil ve dilbilim çalışmalarının modern usullerle ele alınması,
- Dil tarihi; Eski Türk yazıtları; Dilin evrimi; Türk lehçelerinin karşılaştırmalı grameri, Dilin işlevsel-semantik çerçevesi, Psikolinguistik, Sosyolinguistik, Etno-psikolinguistik, Bilişsel dilbilim ve Sosyolinguistik gibi araştırma alanlarında yenilikleri sunması bakımından önemlidir.

Bu yönleriyle çalışma, yalnızca KTMÜ özelinde değil, genel olarak Kırgızistan'daki Dilbilimi çerçevesinde yapılacak çalışmalara önemli kuramsal katkılar sunmaktadır.

3. KURAMSAL ÇERÇEVE

Dilbilim alanında kuramsal anlamda çokça düşünceler tarihi süreçte canlı ve etkili biçimde sunulmaya devam etmektedir. Dilin canlı bir varlık olması onun sürekli ve istikrarlı biçimde incelenmesi gerektiğini gösterir. Bunlardan biri “*Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi*” adıyla Noam Chomsky’nin öncülüğünde gelişen bu kuram, sınırlı sayıda kuralla sonsuz sayıda cümle üretilebileceğini savunur. Türkçede ve bütün Türk lehçelerinde kurucu öbekler (özne, yüklem vb.) ve hiyerarşik ilişkiler bu kuramla inceleniyor (Gürkan, 2023, s. 127). Bunun yanı sıra benzer düşünceleri savunan Türk dünyasında dilbilimciler de vardır. Bu alanın alt dalları olarak sesbilim, biçimbilim, sözdizimi gibi dilin yapısını inceleyen alanlar vardır.

Sesbilim dilbilgisinin temel bileşenlerin başında yer alır. Seslerden örülü olan dil incelemelerinde sesbilim ilk sırada incelenir. Sesbilimin alt dalları şunlardır: *Artikülasyon (Boğumlama) Sesbilimi*: Konuşma seslerinin nasıl üretildiğini inceler. Türkçede ünlü ve ünsüzlerin üretim özellikleri üzerine deneysel çalışmalar yapılmaktadır. *Akustik Sesbilimi*: Seslerin fiziksel özelliklerini (frekans, yoğunluk, süre) analiz eder. Özellikle Türkçedeki ünlü uyumu ve ses düşmeleri üzerine akustik analizler öne çıkıyor. *İşitsel Sesbilim*: Seslerin algılanma biçimlerini inceler. Bu alan, dil edinimi ve konuşma bozukluklarıyla ilgili çalışmalarda önem kazanır. *Fonoloji (Sesbilgisi)*: Seslerin dil içindeki

işlevlerini ve örüntülerini araştırır. Fonem, alteses, sesdizim gibi kavramlar bu alanın temelidir. (Toptaş ve Kopkallı, 2024)

Biçimbilim (morfoloji), dilbilimin sözcüklerin içyapısını inceleyen alt alanıdır. Sözcüklerin nasıl oluştuğu, hangi parçaları içerdiği ve bu parçaların anlamla nasıl ilişkilendiği üzerine çalışır. Biçimbirim(morfem) ve yapım ve çekim ekleri üzerine incelemeler yapan alandır.

Sözdizimi, temel dilbilgisi bileşenlerinden biri olarak günümüzde değişik dilbilgisi teori ve yöntemlerinin uygulandığı çok sayıda sözdizimi araştırması vardır. Bunların kimilerinin yapı, kimilerinin anlamsal, işlevsel veya semiyotik niteliklere odaklanır. Bu çalışmaların ortak noktası sözdiziminin dillerdeki cümle görünümünü incelemesidir. Bunun metodolojisi çoğunlukla Chomsky'nin sözdizimi teorisine dayanır.

Son dönemlerde yapısalcı yaklaşımdan anlama önem vermeye başlanmıştır. Dil bir antlaşmalar sistemi içinde anlaşma ve en sağlıklı iletişim aracıdır. Bu bakımdan anlambilim (semantik) çalışmaları çok boyutlu olarak ele alınmaktadır. Anlambilim, dildeki anlamın nasıl oluştuğunu, nasıl işlendiğini ve nasıl yorumlandığını inceleyen dilbilim dalıdır. Bu alanda yapılan çalışmalar hem kuramsal hem de uygulamalı düzeyde oldukça zenginleşmiştir. Bilişsel ve biçimsel anlamlar üzerinde incelemeler yapılır.

Çokanlamlılık ve bağlam: “Bozuk, açık, kapalı vb” gibi sözcüklerin farklı bağlamlarda farklı anlamlar taşıması üzerine çalışmalar ele alınır. Sözlerin bağlamsal anlamlarıyla sözlük anlamları değişik olabilir. Örnek: *Kafam bozuk. Hava bozuk. Araba bozuk. Bozuk para. Bozuk atmak vb... Hava açık. Kapı açık. Dükkân açılmış. Açık çay. Açık konuş. Açık giyinmiş. Her şey açık ortada. Açıkta kaldık vb. Kapalı kapılar ardında... Dükkân kapalı... Yol kapalı... Kapalı konuşma... vb.*

Kültürlerarası anlambilim: Farklı kültürlerde aynı sözcüğün farklı çağrışımlar yaratması. Bu konuda çalışmalar yenidir. Bununla ilgili kavramların “sözcük anlamı ve zihinsel ağlar, cümle anlambilimi, metin anlambilimi ” terimlerini de açıklamak yerinde olacaktır. *Sözcük anlamı ve zihinsel ağlar* : Sözcükler zihinde nasıl kavramsal ağlar oluşturduğunu ele alır. *Cümle anlambilimi*: Cümlelerin zihindeki ve anlamsal niteliklerini inceler. Metin anlambilimi: Cümlelerin bir araya gelerek nasıl anlamlı metinler oluşturduğu konusunu irdeler.

4. KTMÜ'de Dilbilim Çalışmaları

Dünya bilimine ve Türk medeniyetine katkıda bulunan Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi'nde gelişme sürecinin ve eğilimlerinin gerisinde kalmamak için çeşitli bilimsel araştırmalar yürütülmektedir. Kırgız-Türk Manas Üniversitesi'nin sloganı olan "Bir üniversiteden ötesi" denildiğinde akademik öğretim kadrosunun, öğretim elemanı-öğrenci iş birliği içinde, gerçek anlamda toplum için önemli olan sorunları çözmeyi amaçlayan bilimsel araştırmalar yürüttüğü ve çalışmalarını bilimsel ortamda başarıyla savunduğu belirtilmelidir. Bu nedenle, üniversitenin her zaman toplum hareketleri alanında meydana gelen hızlı gelişmelerden doğan ihtiyaçlara uygun olarak, yani belirlenen hedefe doğru araştırma çalışmalarına hazır bir araştırmacı yetiştirmeye ihtiyacı vardır.

Bunlar olgusal materyalleri ayrıntılı olarak analiz edebilen, onlardan değişik sonuçlar çıkarabilen, temel, teorik eğitime sahip ve bilimsel olarak eğitilmiş olmaları gerekir. Gerçeklik veya temel yasalar hakkında bilgi sahibi olma gibi yeteneklere sahip araştırmacıların avantajı, bilimsel otoriteler tarafından çok önemli görev olarak kabul edilir. Bu görevleri yerine getirmek için milletlerin kültürel değerleri ve bu değerlerin etkisi de derinlemesine incelenir ve araştırmacılara buna göre bir temel eğitim verilir. Bu, üniversitemizin millî bilinci geliştirmede, özgür düşünen gençleri eğitmede, kültürel değerleri kavramada ve öğrenmede bilim camiasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Böylece Türk uygarlığının beşiği olan Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi'nde görev yapan öğretmen ve bilim insanları tarafından yürütülen bilimsel araştırmalar ve projeler bilim dünyasında değerli bir yer edinmiştir.

Üniversitenin kuruluşundan bu yana Türk dünyasının birçok konusu üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır: Türk dünyasının dili, edebiyatı, kültürü ve Türk medeniyeti. Milletlerin kültürel mirası Türk medeniyeti çalışmalarında çok önemlidir. Bu nedenle kültürel mirası bir çalışma nesnesi olarak ele alma ihtiyacı her zaman geçerlidir. Bu kültürel mirasın en önemli parçası dildir. Dünyada sosyal ve beşerî bilimleri oluşturan dil, millî bir karakter taşır. Dilin bilişsel işlevi, değişik bilim dallarıyla yakından ilişkili olduğunu ve dilin sosyal bilimler alanında daha büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi'nde dilbilim (yapısal dilbilgisi, metin dilbilim, kültürel dilbilim, toplumdilbilim, bilişsel dilbilim, işlevsel dilbilgisi vb.) alanlarında güncel konuları ele alan bilimsel araştırmaların yürütüldüğü

söylenebilir. Bunu, diğer çalışmalar arasında yer alan aşağıdaki bilimsel araştırmaların içeriğiyle kanıtlayacak olursak şunları söyleyebiliriz:

4.1. Son dönemlerde, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında, dilbilimde anlama dikkat çekilmiş ve anlamı inceleme çabaları başlamıştır. Anlam ve dil birimlerinin işlevlerine odaklanılarak, dilin işlevsel yönü adı verilen yeni bir araştırma alanı incelenmeye başlanmıştır. Dilbilimindeki bu yeni alana bilimsel katkılarımızı şöyle sırlaya biliriz:

İşlevsel dilbilgisi, söylem çözümlemesi, başka bir deyişle geleneksel betimleyici dilbilgisinden farklı olup konuşan ile dinleyenin dilbilgisidir. Dinleyenin dilbilgisi, bir dizi dilsel birimden oluşan dilin seviye oluşumuna dayanır. Anlamın aynı zamanda tipolojik araştırmanın bir nesnesi olabileceği kanıtlanmıştır. Çalışmamızda, dil seviyeleri arasında, fiilin zaman ve kip anlamlarını ifade eden sözdizimsel-yapısal biçimin semantik, işlevsel-semantik çerçevesi dilbilimde ilk incelenen konulardan biri olmuştur. Başka bir deyişle, iki dilin fiil deyimleri, dilbilgisi kategorileri karşılaştırmalı bir planda yürütülen ilk çalışmadır. Kırgız dili ve Türkiye Türkçesindeki fiillerde dilbilgisi kategorilerinin ve bunların içerdiği hüküm ve materyallerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, Kırgız ve Türk dilbilimine bir katkı olduğunu söylersek yanılmış olmayız. Fiil grubu kendi başına karmaşık bir sözcük grubudur, dilbilgisi kategorileri daha da karmaşıktır, her dilbilgisi kategorisini düzenleyen dilbilgisi biçimleri de çeşitlidir ve anlamları da çok zengindir. Bütün bu yönler Kırgız ve Türk dillerinin dilbilimsel materyalleri temelinde karşılaştırılır ve her konuda hangi ortak benzerliklerin ve hangi farklılıkların olduğu, hepsi de olgusal materyallere dayanarak ortaya çıkarılır. İçinde elde edilen tanım ve hükümler, Kırgız-Türk üniversitelerinde karşılaştırmalı planda yapılan derslerde ve uygulamalı derslerde kullanılır.

Bu çalışmada Kırgız dilbilimine yeni terimler getirdiğimizi belirtmek mümkündür. Bunlar “İşlevsel-anlamsal çerçeve”, “Özek alan”, “Yan alan”, “Yakın alan”, “Uzak alan” terimleridir. Bu araştırma alanı, yani dilbilimde işlevsel dilbilgisi, Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesi araştırmacılarından Bilge Kağan Selçuk ve Cazgül Cakakova’nın doktora tezleri bu anlamda önemli çalışmalar arasında yer almaktadır.

1. Bilge Kağan Selçuk’un “*Kırgız Dilinde İlişkisel Kategorinin Yapısal-Sözdizimsel ve Anlamsal Yönleri*” adlı tezi, “anlamdan biçime” yönünde Kırgız dilinde ilişkisel anlamın dilin farklı seviyelerinden oluşum araçlarını araştırmış, Kırgız dilinde ilişkisel kategoriye ifade etme araçlarının işlevsel-anlamsal çerçevesini belirlemiştir. Bununla beraber

modern Kırgız dilinde ve Türk dilinde ilişkişel kategorinin ortak yönleri ve özellikleri bilimsel olarak sistematik bir şekilde incelenmiştir.

Kırgız dilinde ilişkişel kategori ilk kez yapısal-betimleyici dilbilgisi doğrultusunda ve işlevsel-anlamsal doğrultuda karşılaştırmalı bir planda incelenmiştir. Çalışma sonucunda Kırgız dilinde ilişkişel kategorinin dilbilgisel niteliği, Kırgız ve Türk dillerinde ilişkişel kategorideki farklılıklar, ilişkişel kategorinin anlam kapsamı ve ifade biçimleri belirlenmiş, Kırgız dilinde ilişkinin anlamının işlevsel-anlamsal mekân çerçevesi oluşturulmuş, onu oluşturan araçlar ayıklanmış, tartılmış ve mekânsal çerçevelere yerleştirilmiştir. Ayrıca öz, çıkmaz ve ikili ilişkilerin esastaki öz, ruh, yakın ve uzak mekânsal çerçevelerdeki ortaklıklar ve farklılıklar belirli malzemeler temelinde belirlenmiştir. Kırgız dilinde ilişkişel kategoriye belirlemeye yönelik bilimsel, dilbilimsel bir temel oluşturulması hem genel olarak Türkoloji hem de özel olarak Kırgız dili bilimi için büyük kuramsal öneme sahiptir. Öncelikle, Kırgız dilinin diğer Türk dilleriyle yapısal-betimleyici dilbilgisi ve işlevsel-anlamsal yönde gelecekteki karşılaştırmalı araştırmaları için yeni bir materyaldir. Bu tür araştırmaların sonuçları, tarihsel ve lehçe kaynaklarıyla birlikte, şüphesiz Türk dillerinin karşılaştırmalı-tarihsel dilbilgisini yeni bir teorik düzeye yükseltmeye yönelik senkronik planda zengin bir olgusal materyal olarak hizmet edecektir. İkinci olarak, bu çalışma, Türk ve Kırgız dillerinin karakteristik diğer kelime grupları ve dilbilgisi kategorilerinin yapısal-işlevsel ortaklıklarının ve farklılıklarının derinlemesine incelenmesi ve açıklığa kavuşturulması alanındaki araştırmalar için teorik bir temel oluşturacak ve iki ilgili dilin yapısal-işlevsel yönde daha derinlemesine araştırılmasına bir ölçüde katkıda bulunacaktır.

2. Doktorant *Cazgul Cakakova*'nın "Kırgız ve Türk dillerinde "kişi" anlamının işlevsel-anlamsal alanı" başlıklı tezi, "kişi" anlamının anlamsal ifadesini, onu düzenleyen dilsel araçları ve bunların diyakronik/eşzamanlı kullanımının evrimini inceler. Çalışma, gözlem, betimleme, analiz, sentez yöntemlerini ve en önemlisi karşılaştırmalı-tarihsel yöntemi, işlevsel-anlamsal çerçeve yöntemlerini kullanarak "kişi" anlamının işlevsel-anlamsal çerçevesini (ÖA) oluşturur.

3. *Azamat Omorov*'un Kırgız-Türk "Manas" Üniversitesi'nde yürüttüğü "Akıl ve Durum Anlamının İşlevsel-Anlamsal alanı" konulu yüksek lisans tezi de bu araştırma alanında yürütülmüştür.

4.2. Bu karşılaştırmalı-tarihsel yönteme dayalı olarak yürütülen aşağıdaki çalışmalar da eski ortak Türk dilinin restorasyonunda büyük önem taşımaktadır (Türk ve Kırgız dillerinin karşılaştırmalı morfolojisinin temelleri, 1999; Modern Türk dillerinde morfolojik paradigmlar (Turkic and Kyrgyz languages), 2006: 264 s.):

1. *Zarina Calbieva*, “Eski Uygur Türkçesinde Zaman Kategorisi (Tarihi-Karşılaştırmalı İnceleme)” KTMÜ, Bişkek, 2017.

2. *Faruk Öztürk* "Divanü Lugat'ı-Türk'ün Arap Sözlüğüne Göre İncelenmesi". KTMÜ, Bişkek, 2010.

3. *Mustafa Pekgöz* “Mevkufâtî Muhammed Efendi’nin Tercüme-i Sadrü’ş Şeri’a Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım II: 222b-252b)”. KTMÜ, Bişkek, 2016.

4.3. İlgili Türk dillerinin benzerlikleri, farklılıkları ve tipolojik özelliklerinin incelenmesine ilişkin çalışmalarımızın bir kısmı (Kırgız ve Türk dillerinin karşılaştırmalı sözdiziminin temelleri, 2023: 167 s.; Türkçe ve Kırgız dillerinin karşılaştırmalı morfolojisi, 2014: 267 s.; Kırgız ve Türk dillerinin karşılaştırmalı gramerinin temelleri, 2010. 479 s.). Doktora ve yüksek lisans tezleri karşılaştırmalı gramer (morfoloji, sözdizimi) üzerine yapılan çalışmalardır. Burada, eklemeli yapıya sahip diller arasında yer alan Kırgızca ve Türkçede, kelime oluşumunun ancak dilin karakteristik yerleşik kuralları ve ses kalıpları çerçevesinde belirli bir düzende gerçekleştiği kanıtlanmaktadır:

1. *Cansu Argunşah* "Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Parçacıklar". KTMÜ, Bişkek, 2025.

2. *Aliya Orozbekova* "Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde "İyelik" anlamının işlevsel-anlamsal alanı". KTMÜ, Bişkek, 2025.

3. *Ali Çelik* “Kırgız ve Türkçe Fiiller”. KTMÜ, Bişkek, 2023.

4. *Gülbanu Duman* "Kırgız Türkçesi ile Türk Türkçesinin Sözcük Yapısı Açısından Karşılaştırılması". KTMÜ, Bişkek, 2011.

5. *Mehmet Yalçınkaya* “Kırgız Türkçesi Ve Türkiye Türkçesinde Bir Hareketi Karşılayan Birleşik Fiiller”. KTMÜ, Bişkek 2010.

6. *Aksaamay Ömüraliyeva* “Kırgızca ve Türkçe Fiiller”. KTMÜ, Bişkek, 2013.

7. *Zarina Calbieva* “E- fiilinin Kırgızca ve Türkçede kullanımı ve gramer anlamları”. KTMÜ, Bişkek, 2011.

8. *Nurgül Aytbayeva* “Kırgızca ve Türkçede küçültme ve okşama anlamlarında sözler”. KTMU, Bişkek, 2011.

9. *Gülsün Betül Hakan* “Türkçe ve Kırgızcada “El” Sözcüğüyle İlgili İfadelerin Karşılaştırılması”. KTMU, Bişkek, 2011.

4.4. Dil sadece bir iletişim aracı değil, dünya bilgisinin bir “aynasıdır”. Dilbilimin araştırma alanlarından biri olan bilişsel dilbilim, kavramsal analize dayanarak bir halkın dünya görüşünü, tarihsel belleğini, zihinsel, ulusal kültürel değerlerini belirler. Buradaki araştırmanın amacı: kamu bilincinin, kamu kültürünün yansımasıdır. Kadim kültürel mirasın gelecek nesiller üzerindeki etkisini; kamu bilinci biçimlerinin dil üzerindeki etkisini; kültürde oluşan kavramları; dilbilimsel dünya imgesinin dilbilimsel kültürel araştırma yönüyle insanların bilişinde nasıl oluştuğunu ortaya koyar. Dil-kültürel, dil-sosyolojik ve etnolinguistik araştırma yöntemleri kullanılarak yapılan aşağıdaki araştırmaların sonuçları, toplumsal bilincin bir biçimi olan dildeki kültürel kodları ve emek, vicdan, iyilik ve kötülük vb. değerleri vurgulamaktadır:

1. Döölötbek Eşkenov, "Kırgız Atasözleri ve Lakaplarına Dayalı Dilde Ulusal Zihniyetin Yansıması". KTMÜ, Bişkek, 2015.

2. Satıbaldı Köçörbay Uulu, "Kırgız Dilinde "Ölüm" kavramı". KTMÜ, Bişkek, 2022.

3. Aikerim Kubatbek Kızı, "Cusup Balasagin'ın "Kutadgu Bilig" adlı eserindeki "Dil" Kavramının Modern Kırgız Dilindeki Eşdeğerliği". KTMU, Bişkek, 2019.

4. Bermet Dosubekova, "Kırgız Dilinde Tek Bileşenli Karmaşık Kelimeler". KTMÜ, Bişkek, 2016.

5. Mirzat Sultanmuratova, "Kırgız Dilinde Lakapların Özellikleri". KTMÜ, Bişkek, 2015.

6. Tolgonay Dunganova, "Kırgız Dilinde Nezaketin Anlamının İfadesi". KTMU, Bişkek, 2014.

7. Ayzada Tınıbekova, "Kırgız Dilinde Hareket Jestlerinin Ulusal Karakteri (Etnolinguistik Araştırma)". KTMU, Bişkek, 2010.

4.5. Toplumda dil ve edebiyatla doğrudan ilişkili olan bilgiler, örneğin kamu kültürü, ulusal değerler, ulusal karakter, ortak Türk mirası, dil aracılığıyla yansıtılır. Dilde yer alan bilgiler, tüm bilgiler halkın düşünmesinin sonucudur. Bu tür güncel konularda yapılan bilimsel araştırmalar aşağıdaki çalışmalarda görülebilir:

1. *Fatih Başkapan* "Kırgızistan'da Yaşayan Tatar Türklerinin Dil Tercihleri, Sürdürümleri ve Etnik Dilsel Canlılıkları". KTMÜ, Bişkek, 2025.

2. Osman Arıcan. "Akbar Rıskulov'un Şiirlerinin Üslup Açısından İncelenmesi". KTMÜ, Bişkek, 2013.

3. Nuray Şarabidin Kızı “Kırgız TV ve Radyo Sunucularının Konuşma Kültürü”. KTMU, Bişkek, 2020.
4. İsmail Şen “Türkçe İsimlerde İsimlere Anlam ve Belirsizlik Veren Unsurlar Üzerine Bir Araştırma”. KTMÜ, Bişkek, 2012.
5. Anara Düyşenbekova “Modern Kırgız Edebi Dilinin Normlarının İhlali”. KTMÜ, Bişkek, 2010.
6. Recep Yürümez “Bübiyna Ömürzakovna Oruzbayeva’nın Akademik Hayatı ve Dilciliği”. KTMÜ, Bişkek, 2008.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dilbilimin de dil bilgisinin de nesnesini başka bir söyleyişle konusunu insan dili oluşturur. Dil bir iletişim aracı olarak tanımlanır, ancak dille ilgili tanımlarda olmazsa olmaz nitelikteki kavramların başında sistem gelir. Dil aynı zamanda insanlar arasında anlaşmayı sağlayan bir işaretler, dilbilimin ifadesiyle bir göstergeler sistemidir. O halde bu araç veya sistem nasıl işlemektedir? Dilbilim de dilbilgisi de bu soruyu cevaplamayı amaçlar. (Aydın, 2007). Çalışmalarda bu soruya cevap verecek bulgular elde edilmelidir.

Genç araştırmacıların çalışmalarının akademik çevrede daha etkin bir biçimde yaymak, görsel ve işitsel yayınlar yoluyla KTMÜ’nün dilbilim alanındaki çalışmalarını tanıtmak gerekir.

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, özgür düşünceli gençleri eğitmek ve yetiştirmenin yanı sıra, toplumun ihtiyaçlarına bağlı olarak çeşitli alanlarda araştırma yapmada da öncü bir konumdadır. Üniversitenin öğretim kadrosu, Türk dünyasında ve yurtdışında tanınan tanınmış bilim insanlarından oluşmaktadır.

Millet bilincinin ve bireyde özel bir karakter oluşmasına en etkili katkı sağlayan dil ve dilbilim çalışmaları, üniversitedeki bilim insanlarının ana ve güncel konuları arasındadır. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesindeki dilbilim çalışmaları bu alanlar üzerinde devam etmektedir. Hâlen yürütülen araştırmalar arasında şunlar yer almaktadır:

Dil tarihi; eski Türk yazıtları; dilin evrimi; Türk lehçelerinin karşılaştırmalı grameri, dilin işlevsel-semantik çerçevesi, psikolinguistik, sosyolinguistik, etno-psikolinguistik, bilişsel dilbilim ve sosyolinguistik gibi araştırma alanları sayılabilir.

Dillerin doğuşu ile ilgili teorilerden başlayarak göstergebilim ve dilbilim ilişkisi, dilbilim alt başlıkları (ses bilgisi, sesbilim, morfoloji, köken bilgisi ve halk etimolojisi, leksikoloji, leksikografi, sentaks, semantik, gerçek anlam, söylem analizi, metin dilbilim, pragmatik,

toplumsal dilbilim), tarihsel dilbilim, ideal dil ne demektir? Başlıca dilbilim okulları, psikolojik dilbilim, davranışsal dilbilim, uygulamalı dilbilim, bilgisayarlı dilbilim vb. alanlar (Demirci, 2015). Bu alandaki uzmanların daha etkili ve verimli biçimde Kırgız dilinin gelişimine, bilim ve eğitim dili olarak hak ettiği seviyede anlatım gücüne sahip olmasına katkı sağlamak için genç araştırmacıların lisansüstü eğitimdeki araştırma konulara ve diğer akademik düzeydeki çalışmalara gerekli imkânları sağlayacak güç Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesinde mevcuttur.

KAYNAKÇA:

1. Çiçek, H. (2024). Türkiye’de Toplum Dilbilimi Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar: Açıklamalı Bibliyografya Denemesi. *Disiplinler Arası Dil Araştırmaları*, 9(9), 33-93. <https://doi.org/10.48147/dada.1574105>
2. Gürkan, D. Ö. (2023). Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramına Göre Cümle Kurucuların İşlevleri. *Akademik Dil Ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2126-2135. <https://doi.org/10.34083/akaded.1326585>
3. Öztürk Dağabakan, F. (2019). *Toplumdilbilim, Çizgi Kitabevi Yayınları*. Konya
4. Topbaş, S., & Kopkallı, H. (1994). "Sesbilim" ve "Sesbilgisi" Terimleri Üzerine. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 5, 310-322.
5. Demirci, k. (2015). *Türkoloji İçin Dilbilim-Konular, Kavramlar, Teoriler*. Anı Yayıncılık, Ankara.
6. Aydın, M. (2007). *Dilbilim El Kitabı Temel Kavramlar Ve Konular*; 3F Kitap, İstanbul.

УДК 81/80 А 44

Акынбекова А. У.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Акынбекова А. У.

КУУ им. Ж. Баласагына

Akynbekova A. U.

KNU J. Balasagyn

ORCID: 0000-0002-2378-7075 E-mail: aimantmu@mail.ru

КЫРГЫЗ ЖАЗМА ТИЛИНИН КАЛЫПТАНЫШ БАСКЫЧТАРЫ ЖАНА АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕГИ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ПИСЬМЕННОГО ЯЗЫКА И ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ПЕРИОДА

STAGES OF THE FORMATION OF THE KYRGYZ WRITTEN LANGUAGE AND CONTEMPORARY ISSUES

Кыскача мүнөздөмө. Бул макалада кыргыз элинин байыркы жазуусунун тарыхый негиздери жана анын улуттук-маданий өнүгүүдөгү орду илимий көз карашта талдоого алынды. Узак убакыт бою илимий жана коомдук аң-сезимде Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыздардын жазуусу жана адабий тили болбогон деген жаңылыш пикирлер орун алып келгендиги айтылды. Мындай көз караштардын тарыхый жана илимий негизсиз экендигин көрсөтүү менен, жазуунун элдин тарыхый эс тутумун сактоодогу, маданий мурастын муундан муунга өтүшүндөгү негизги фактор экендиги баса белгиленди.

Ушул өңүттөн алганда, макалада жазуусуз эч бир элдин толук кандуу тарыхый өнүгүшү мүмкүн эместиги теориялык жана тарыхый мисалдар аркылуу негизделди. Бул багытта кыргыз эли да жалпы түрк элдерине мүнөздүү болгон тарыхый-маданий процесстерди башынан өткөрүп, улут катары калыптануу жолунда жазуунун бир нече түрлөрүн пайдалангандыгы бир нече мисалдардын жардамы менен аныкталды. Байыркы түрк руникалык жазуусу, орто кылымдардагы уйгур жана араб графикаларынын негизинде чагатай жазмасын колдонушу кыргыздардын жазма

маданиятынын көп кылымдык тарыхка ээ экендиги далилденди. Мындай жыйынтыктарды негиздөө максатында, изилдөөдө тарыхый-салыштырма, лингвистикалык жана текстологиялык ыкмалар колдонулуп, жазма булактардын тилдик жана маданий баалуулугуна өзгөчө көңүл бурулду. Макаланын жыйынтыгында кыргыз жазуусунун тарыхын комплекстүү изилдөө улуттук тарыхты, маданиятты жана тил илимин терең түшүнүүгө өбөлгө түзөрү белгиленди.

Жыйынтыктап айтканда, бул эмгек кыргыз тил илиминде жана түркологияда байыркы жазма мурастарды объективдүү баалоого багытталган илимий изилдөөлөр үчүн маанилүү теориялык жана практикалык негиз болуп бере алат.

Аннотация. В данной статье с научной точки зрения анализируются исторические основы древней письменности кыргызского народа и её роль в национально-культурном развитии. Отмечается, что на протяжении длительного времени в научном и общественном сознании существовало ошибочное мнение об отсутствии у кыргызов письменности и литературного языка до Великой Октябрьской революции. Путём выявления исторической и научной необоснованности подобных взглядов подчёркивается значение письменности как одного из ключевых факторов сохранения исторической памяти народа и передачи культурного наследия из поколения в поколение.

В этом контексте в статье теоретически и на основе исторических примеров обосновывается положение о том, что полноценное историческое развитие ни одного народа невозможно без письменности. Показано, что кыргызский народ, как и другие тюркские народы, прошёл сложные историко-культурные процессы и в ходе формирования как нации использовал несколько видов письменности. Применение древнетюркской рунической письменности, а также чагатайской письменности на основе уйгурской и арабской график в средние века доказывает, что письменная культура кыргызов имеет многовековую историю.

Для обоснования полученных выводов в исследовании были использованы историко-сравнительный, лингвистический и текстологический методы, при этом особое внимание уделялось языковой и культурной ценности письменных источников. В заключении статьи отмечается, что комплексное изучение истории

кыргызской письменности способствует более глубокому пониманию национальной истории, культуры и языкознания.

В целом данная работа представляет собой важную теоретическую и практическую основу для научных исследований, направленных на объективную оценку древнего письменного наследия в кыргызском языкознании и тюркологии.

Abstract. This article provides a scholarly analysis of the historical foundations of the ancient writing system of the Kyrgyz people and its role in national and cultural development. It is noted that for a long time, both academic and public discourse was dominated by the erroneous view that the Kyrgyz people had no written language or literary tradition prior to the Great October Revolution. By demonstrating the historical and scientific groundlessness of such views, the article emphasizes the crucial role of writing as a key factor in preserving a people's historical memory and transmitting cultural heritage from generation to generation.

From this perspective, the article theoretically substantiates, using historical examples, the idea that the full historical development of any nation is impossible without a writing system. It is shown that the Kyrgyz people, like other Turkic nations, underwent complex historical and cultural processes and, in the course of their formation as a nation, employed several types of writing systems. The use of the ancient Turkic runic script, as well as the Chagatai written tradition based on the Uyghur and Arabic scripts during the medieval period, proves that Kyrgyz written culture has a history spanning many centuries.

To substantiate these conclusions, the study employs historical-comparative, linguistic, and textological methods, with particular attention paid to the linguistic and cultural value of written sources. The conclusion emphasizes that a comprehensive study of the history of Kyrgyz writing contributes to a deeper understanding of national history, culture, and linguistics.

Overall, this work constitutes an important theoretical and practical foundation for scholarly research aimed at the objective evaluation of ancient written heritage in Kyrgyz linguistics and Turkology.

Негизги сөздөр: сүрөттү жазуулар; Орхон-Енисей жазуусу; уйгур жазмасы; араб алфавити; чагатай жазмасы.

Ключевые слова: пиктографическая письменность; Орхоно-Енисейская письменность; уйгурская письменность; арабский алфавит; чагатайская письменность.

Keywords: pictographic writing; Orkhon-Yenisei script; Uyghur script; Arabic alphabet; Chagatai written tradition.

Кыргыз элинин байыркы жазуусунун бар экендигин танып, кеңеш өкмөтүнүн ошол мезгилдеги идеологиялык багытына жана башка объективдүү эмес себептерге байланыштуу Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыздардын жазуусу жана адабий тили болбогон деген жаңылыш көз караштар калыптанып келген. Мындай түшүнүк илимий жана коомдук аң-сезимде кеңири орун алып, бир топ убакытка чейин үстөмдүк кылып келди. Бүгүнкү күндө бул маселеге байланыштуу талаш-тартыштарды улантуу илимий негизден алыс деп эсептелет. Анткени дүйнөдөгү бир да элди жазуусуз элестетүү мүмкүн эмес. Жазуу – элдин тарыхый эс тутумун сактоонун, маданий мурастын үзгүлтүксүз муундан муунга өтүшүнүн жана улут катары калыптануусунун негизги шарттарынын бири болуп саналат.

Ушул өңүттөн алганда, кыргыз эли да өзүнүн тарыхый-маданий өнүгүү, улут катары калыптануу жолунда башка түрк элдери сыяктуу эле жазуунун ар кыл түрлөрүн колдонуп келген. Андай жазуулардын эң алгачкысы пиктографиялык, идеографикалык, фонографиялык жазуулар деп аталат. Мындай жазууларды Кыргызстандын тарыхый жерлеринен бир нечесин кезиктирүүгө болот. Буга бир эле мисал Чолпон-Атада да ачык асман алдындагы “Саймалуу-Таш петроглифтери” деп аталган музейдеги таш бетинде тартылган бир нече сүрөттүү жазуулар толук мисал боло алат.

Мындай жазууларды көрүнүктүү тилчи-окумуштуу, академик С. Мусаев «Чырмалышкан тагдырлар» деген эмгегинде байыркы мезгилдерде кыргыздар жүргөн Түштүк Сибир, Алтай, Енисей аймактарында жана кыргыздар мекендеп жашап жаткан Ала-Тоо аймагында жайгашкан Ысык-Көлдүн чыгыш түндүгүндөгү «Чолпон-Ата таш галереясы», Ак-Өлөңдүн батыш тарабындагы Кара-Тоодогу, Талас жергесиндеги жана башка көптөгөн жазма таш эстеликтердин беттериндеги жазуулар кыргыздардын мындай жазма-чиймелерге түздөн-түз тиешеси бар экендигинен кабар берерин айткан [5, 167-б.].

Аталган жазуулардан кийин кыргыздар V-X-кылымдардын аягына чейин Орхон-Енисей жазуусун да колдонушкан. Бул жазуу Орхон жана Енисей дарыяларынын жээктеринен табылгандыктан

Орхон-Енисей жазуулары деп аталып калган. Бул жазуу тууралуу алгачкы маалыматтар белгилүү түркологдор тарабынан XX кылымдын 20-60-жылдарында эле белгиленген. Алсак, С. Е. Маловдун «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» деген эмгегинде 1799-жылы Венгрияда Ыйык Николай кыштагында табылган «алтын идиштердин казынасындагы» («клад золотых сосудов») жазуулар белгилүү бир деңгээлде Талас эстеликтериндеги жазууларга окшош экендиги аныкталып, ал жазуулар X кылымга таандык экендиги айтылган [4, 63-б.] Ал эми В. В. Бартольддун «Кыргыздар» деген тарыхый очеркинде 1909-жылы фин түркологу Г. Рамстедт Монголиянын Сужи даван деген жеринен табылган Орхон-Енисей тамгалары менен ташка жазылган эстелик кыргыздын атынан VIII кылымдын аягында жазылгандыгы тууралуу маалыматтар берилет [1, 15-б.]. И. А. Батмановдун эмгектеринде 1896-1897-жылдары Кыргызстандын Талас облустундагы Талас суусунун боюнан табылган рун жазуулары бар беш (V-VI) эстелик графикалык жагынан Енисей эстеликтерине өтө жакын экендигине жана андагы жазуулардын табияты бир экендигине таянып, аталган жазуу Таласка енисейлик кыргыздар аркылуу V-IX кылымдарда келгендиги айтылат [2, 13-б.].

Ушул сыяктуу тарыхый маалыматтарга таянып, В. В. Радлов менен В. Томсен Енисейде кыргыздар жашагандыктан, ал жазуулардын көп бөлүгү кыргыздарга таандык дешкен [6, 200-б.]. Бул жазуу кыргыздар аркылуу кийинчерээк түрктөргө, карлуктарга, уйгурларга жана басмылдарга таркаган [3, 117-б.].

Орхон-Енисей жазуусунан кийин кыргыздар көөнө уйгур жазуусун да колдонушкан. Буга Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагындын эмгектерин мисал келтирүүгө болот. Аталган жазуу Орто Азиянын кеңири аймагына ислам дининин таркашы менен колдонуудан четтеп, натыйжада XV кылымдан XX кылымга чейин араб алфавитин колдонуп чагатай жазмасы менен жазышкан.

Чагатай термини кандайча пайда болгон?

Чагатай бул Чыңгыз хандын экинчи уулу. Чыңыз хан көз жумгандан кийин императордун басып алган жерлери уулдарынын карамагына өткөн. Ошондо Орто Азия жана Казакстан, Кашкар, Жети-Суу аймактары Чагатайдын энчисине тийген. Чагатай бийликке келгенде алгач өзүнүн атын уруусуна, кийин өзү башкарган мамлекетке берген. Ал тилге атын берген эмес.

XV кылымда Алишер Навои, Секкаки, Лүтфи, Атаи, Бабур сыяктуу таланттуу акындардын тобу пайда болуп, ошол мезгилдеги “түрк тили”, “түркчө”, “түркий” деген терминдер менен чыгармаларын жазышып, аталган тилди классикалык жазма тилге айландырышкан. Ошондо бийлик башында турган Тимур хан XV кылымдын экинчи жарымында бул тилге чагатай атын берген. Натыйжада, чагатай тили Орто Азияда жашаган түрк тилдүү элдердин маданиятынын калыптанышына, өсүп-өнүгүшүнө чоң салымын кошуп, бийлик башкаруу иштеринде да, маданиятын өркүндөтүүдө да маңыздуу иш аткарган.

Ушул доордон баштап “чагатай тили” деген термин колдонула баштаган. Бирок кийин орус окумуштуусу А. Щербаков өзүнүн «Сказание об Огузе» деген кандидаттык ишинде бул тилди “эски өзбек тили” деген терминди киргизип, чагатай жазмасын өзбектерге ыйгарган [7, 276-б].

Негизи, чагатай тилин бир элдин энчисине ыйгаруу бул туура эмес көз караш. Себеби чагатай жазуусун XV-XIX кылымда бир эле учурда ар башка тилдик, диалектилик айырмачылыгы бар бир катар түрк тилдүү мусулман элдери колдонгон. Бул мезгилдерде чагатай адабий тилинде жазылган улуу инсандардын мурастары ар бир тектеш түрк

элдеринин өз архивдеринде нускалары бар. Буга Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турган Атаке баатырдын (1785), Акымбек Олжобай бий менен Мамбет Үмөтовдун (1825) жана Байтик Канаевдин (XIX кылымдын ортосу) каттарынын тилинде чагатай адабий тилинин элементтеринин арбын кездешиши мисал боло алат: *саламет-ликлер-уни* (табыш жөндөмө) – *их здоровье* (Атаке баатырдын каты); *бирүлмине алтун медал йолуктуруб алдум* – *подаренную золотую медаль я получил как полагается* (Акымбек Олжобай менен Мамбет Үмөтовдун каты); *уззатлу во хурматлу* – *дорогой и уважаемый* (Байтик Канаевдин каты) [3, 501-б.]. Ошондой эле XIX кылымдагы: Молдо Нияз (1823-1900), Тоголок Молдо (1860-1942), Молдо Кылыч (1866-1917), Токторалы Талканбаев (1869-1942), Алдаш Молдо (1874-1930), Белек Солтоноев (1878-1937), Шамей Токтобаев (1880-1981), Ысак Шайбеков (1880-1957), Молдо Багыш (1888-1937), Абылкасым Жутакеев (1888-1933), Токтогазы Жусупбеков (1864-1933) сыяктуу

алгачкы жазгыч акындарыбыздын кол жазмалары толук далил боло алат.

Мындай тарыхый маалыматтарга азыркы мезгилдеги белгилүү тарыхчы-окумуштуу Тынчтыкбек Чоротегиндин да “Азаттык” радиосуна берген төмөнкүдөй маалыматы да далил боло алат. Ал: “Алишер Навоинин жана Бабурдун сөздүгүн даярдап жаткан биздин боордош өзбектер кээ бир терминдердин маанисин түшүнүш үчүн К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча” сөздүгүн колдонушкандыгын айткан деген оюн билдирген.

Кыргыз тилин чагатай тили менен салыштыруу максатта биз дагы “Чагатай-кыргыз-осмон” тилдеринин сөздүгүн түзүп чыктык. Аталган сөздүктө 5500 сөз камтылды. Аларды кыргыз тилине салыштырууда анын 80 пайызын байыркы жана азыркы кыргыз тилине мүнөздүү сөздөр түзөрү аныкталды. Ушундай тарыхый маалыматтардан улам чагатай жазуусу түрк каганатынын мамлекеттик тили болуп, анын ичинде кыргыздар өз тарыхында XIX-XX кылымдын 20-жылдарына чейин чагатай жазмасын колдонгон деп айтууга толук негиз бар.

Бул багытта чет өлкөлүк түркологдордун арасында көп жылдар бою кызыгуулар жаралып, чагатай доорундагы тил жана адабият маселеси Н. Ильминский (Материалы для джагатайского спряжения из Бабер-Намэ, «Учёные записки Императорского Казанского университета за 1863 г.», 1865, в. 2), А. Н. Самойлович (К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка, в сб.: Мир-Али-Шир, Л., 1928), С. Е. Малов (Мир Алишер Навои в истории тюркских литератур и языков Средней и Центральной Азии, Известия АН СССР. ОЛЯ, 1947, т. 6, в. 6), А. М. Щербак (Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962), А. К. Боровков («Бадā’и’ ал-лугат». Словарь Тали’ Йманй Гератского к сочинениям Алишера Навои, М., 1961), Э.И. Фазылов (Староузбекский язык, т. 1-2, Ташкент, 1966-71), Г. Ф. Благова (Тюркское чағатај – русское чагатай/джагатай, «Тюркологический сборник, 1971», М., 1972), Э. Р. Тенишев (Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте, «Вопросы языкознания», 1979, №2), Э. Н. Наджиб (Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв., М., 1989), Г. Абдурахмонов, Ш. Шукуров (Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент. 1973), Г. Абдурахмонов, А. Рустамов (Навои тилининг грамматик хусусиятлари, Тошкент, 1984), Н. Вамбери (Čagataische Sprachstudien..., Lpz., 1867), Я. Екманн

(1. Das Tschagataische, в кн.: *Philologiae Turcicae fundamenta*, Bd 1, [Wiesbaden, 1959], егo же, *Chagatay manual*, Bloomington, 1966; 2. *Çağatayca El Kitabı*. (Günay Karaağaç, Mut.) İstanbul; Ed. Fak. 1988. - 96.), Л. З. Будагов (Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. 1–2, СПб, 1869 –71) жана башка окумуштуулардын эмгектеринде бир катар жазма эстеликтердин тексттери, котормолору изилденип, тилдик комментарийлери менен жарык көргөн.

Антсе да, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде чагатай жазуусунун мүнөздөмөсү жөнүндө жана ал (чагатай) доордо жазылган эмгектер боюнча айрым бир ой-пикирлер айтылып жүргөнү менен, изилдөөлөр дээрлик жокко эсе. Буга, балким, төмөнкүдөй бир катар объективдүү себептер мүмкүнчүлүк бербей келгендир. Биринчиден, XV-XIX кылымдарда активдүү пайдаланылган чагатай жазуусу улуттук аң-сезимдердин өсүшү менен бирге, Орто Азиядагы түрк тилдүүлөрдүн жалпы адабий жазмасы катары өз маанисин жоготкондугу. Экинчиден, Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин кыргыз элинин жазмасы болгон эмес деген бир жактуу баа берилип, кыргыздардын турмушундагы жазуунун орду такталбай, анын мааниси, ролу көрсөтүлбөй, ал гана турсун, аны жокко чыгаруу сыяктуу тоталитардык мезгилдеги көз караштардын аракеттеринин таасири болсо керек. Себеби аталган мезгилде табылган кол жазмаларды окуп изилдөө эмес, аларды эл арасынан таап, кол жазмалар фондусуна өткөргөндүгү үчүн Б.М.Юнусалиев Кыргыз улуттук университетинин ректорлук кызматынан алынып, жумуштан четтетилген. Мындай куугунтуктоолор кыргыз тил илиминин жана адабиятынын өсүп-өнүгүшүнө өз мезгилинде кедергисин тийгизген. Үчүнчүдөн, бүгүнкү күнгө дейре тарыхый жазма эстеликтерди окуй билген адистердин жоктугу объективдүү себептердин бири. Бирок тилдин ар бир тарыхый доорундагы абалын билдирген жазма эстеликтерсиз эч кандай тил тарыхын ачуу мүмкүн эмес. Бул багытта бүгүнкү күндө айрым институттар, факультеттер араб тилин окутууга көңүл буруп келишүүдө. Ошентсе да, жазма эстеликтерди жыйноо жана чагатай жазуусун үйрөнүү тууралуу олуттуу маселелер кыргыз тил илиминде көңүлгө алынбай келет. Андыктан улуттун кызыкчылыгы үчүн мурас катары эсептелген чагатай жазмасы боюнча элибиздин маалымдуулугун жогорулатуу зарыл.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн араб жазуусун үйрөтүү маселесин мектептердин жана гуманитардык адистиктер өздөштүрүп жаткан жогорку окуу жайлардын окуу программаларына да киргизүү керек.

Араб жазуусун окуу процессине киргизүү аркылуу улуттук аң-сезимди бекемдөө, тарыхый мураска болгон сый-урматты калыптандыруу жана лингвистикалык байлыкты калыбына келтирүүгө болот. Ошондой эле, араб графикасындагы тарыхый тексттерди окуу менен студенттер тексттердин оригиналын түшүнүүгө, тил катмарларын салыштырып талдоого жана орто кылымдардагы жазма маданияттын контекстинде кыргыз тилинин ордун тактоого багыт алышат. Демек, бул багыттагы окуу программаларын иштеп чыгып, илимий-методикалык база менен камсыздоо – келечек муун үчүн баалуу тарыхый-илимий мурастарды терең түшүнүүнүн негизги шарты болуп калат.

Мындай көз караш азыркы мезгилде тарыхый чындыкка туура келет. Себеби эгемендүүлүктүн шартында тарыхыбызда буга чейин көңүл бурулуп, талапка ылайык изилдөөгө алынбай келген жазуу-сызуубуздун табиятын ар тараптан терең үйрөнүшүбүз абзел. Мындан улам, чагатай жазмасы сыяктуу тарыхый жазма формаларды лингвистикалык, тарыхый жана маданий аспектилерде ар тараптуу иликтөөнүн зарылдыгы жогорулайт. Бул максатта араб графикасында жазылган мурастарды текстологиялык негизде талдоого алып, алардын тилдик өзгөчөлүктөрүн, доордук лексикасын, морфологиялык түзүлүшүн жана синтаксистик формаларын системалуу изилдөө зарыл. Анткени бул жазма мурастар түрк тилдеринин, өзгөчө кыргыз тилинин, тарыхый өнүгүү жолдорун терең аңдап-түшүнүүгө шарт түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эли өзүнүн басып өткөн узак, тарыхый, татаал жолундагы улуу руханий мурастарын өтө бапестеп, кастарлап сактап калуу – учурдун кечиктирилгис шарты. Бул жагынан алганда, түрк тилдүү кошуна мамлекеттердин айрым окумуштуулары өз улутунун артыкчылыгын, тил тарыхынын байыркылыгын аныктоо үчүн “чагатай тили” деп аталган түрк тилдеринин орток мурасын окуп үйрөнүүгө аракеттерди жасоодо. Андай кол жазмалар азыркы күндөгү тилибиздин, адабиятыбыздын, маданиятыбыздын, тарыхыбыздын булагы болуп бере алат. Андыктан араб алфавити менен чагатай адабий тилинде жазылган эң алгачкы жазма эстеликтердин текстерине лингвистикалык аспектиде

изилдөөлөрдү жүргүзүү бүгүнкү күндө абдан зарыл маселелердин бири деп ойлойбуз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бартольд, В. В. Кыргыз. [Текст] / В. В. Бартольд. // –Ф., 1927. –15-б.
2. Батманов, И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. [Текст] / И. А. Батманов. // –Ф., 1959. –С. 13.
3. Кыргыздар. [Текст] –Бишкек, 1993. –117-б.
4. Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. [Текст] // С. Е. Малов. // –М. –Л., 1959. –С. 63.
5. Мусаев, С. Ж. Чырмалышкан тагдырлар. –Бишкек: 2017. – 246-б.
6. Радлов, В. В. Phonotik deer nörd lichen Türksprachen, Leipzig. [Текст] / В. В. Радлов. // 1882 (1883) – S.200
7. Щербак, А. М. Грамматика староузбекского языка. [Текст] / А. М. Щербак. // –М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. –С. 274.

Садыкова Сымбат Зарылкановна,
филология илимдеринин доктору,
КР Президентине караштуу КР УИАнын
Болот Юнусалиев атындагы Тил илими институтунун
Түркология бөлүмүнүн башчысы
<https://orcid.org/0009-0006-7914-0103>

Бакашова Гульзада Кубатовна,
Жусуп Баласагын ат. КУУнун эл аралык
колледжинин директорунун орун басары

**1926-ЖЫЛКЫ БИРИНЧИ БҮТКҮЛ СОЮЗДУК
ТҮРКОЛОГИЯЛЫК СЪЕЗД ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИ
(I бүткүл союздук түркологиялык съездинин 100 жылдыгына
карата)**

**1926 BİRİNCİ TÜM BİRLİK TÜRKOLJİ KONGRESİ VE
KIRGIZ DİLBİLİMİ (I. Tüm Birlik Türkoloji Kongresi'nin 100.
yıldönümü münasebetiyle)**

**THE FIRST ALL-UNION TURKOLOGICAL CONGRESS IN
1926 AND KYRGYZ LINGUISTICS (Dedicated to the 100th
anniversary of the First All-Union Turkological Congress)**

**ПЕРВЫЙ ВСЕСОЮЗНЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД
1926 ГОДА И КЫРГЫЗСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ (к 100-летию I
Всесоюзного тюркологического съезда)**

Аннотация: Бул макалада съезддин жалпы тарыхый мааниси — түрк тилдерин жазуу реформасын илгерилетүүгө байланыштуу чечимдерди кабыл алуу, кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү Касым Тыныстановдун 1926-жылы Баку шаарында өткөн Бүткүл союздук 1-түркологиялык съездиге катышуусу, баяндамасынын мазмуну жана түркология илими менен кыргыз тил илиминин калыптанышына тийгизген таасири илимий-тарыхый көз караштан талдоого алынган.

Ачкыч сөздөр: Касым Тыныстанов, Баку түркологиялык съезди, латын графикасы, түркология, кыргыз тили, фонетика.

Özet: Bu makalede, bilimsel tarihsel açıdan bakıldığında, kongrenin genel tarihsel önemi – Türk dillerinin konsolidasyonu ve yazı reformunun teşviki ile ilgili kararların alınması, Kırgız dilbiliminin kurucusu Kasım Tınıstov'un 1926'da Bakü'deki I. Tüm Birlik Türkoloji Kongresi'ne katılımı, raporunun içeriği ve Türkolojinin ve bir bütün olarak Kırgız dilbiliminin oluşumu üzerindeki etkisi - analiz edilmektir. Bu makalede, bilimsel tarihsel açıdan bakıldığında, kongrenin genel tarihsel önemi – Türk dillerinin konsolidasyonu ve yazı reformunun teşviki ile ilgili kararların alınması, Kırgız dilbiliminin kurucusu Kasım Tınıstov'un 1926'da Bakü'deki I. Tüm Birlik Türkoloji Kongresi'ne katılımı, raporunun içeriği ve Türkolojinin ve bir bütün olarak Kırgız dilbiliminin oluşumu üzerindeki etkisi - analiz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Kâsım Tınıstanov, Bakü Türkoloji Kongresi, Latin alfabesi, Türkoloji, Kırgız dili, fonetik.

Abstract: This article analyzes from a scientific historical point of view the general historical significance of the congress – making decisions related to the consolidation of the Turkic languages and the promotion of writing reform, the participation of the founder of Kyrgyz linguistics Kasym Tynystanov at the First All-Union Turkological Congress in Baku in 1926, the content of his report and the impact on the formation of Turkology and Kyrgyz linguistics in general.

Key words: Kasym Tynystanov, Baku Turkological Congress, Latin alphabet, Turkology, Kyrgyz language, phonetics.

Аннотация: В данной статье с научной исторической точки зрения анализируется общеисторическое значение съезда – принятие решений, связанных с консолидацией тюркских языков и продвижением реформы письменности, участие основоположника кыргызского языкознания Касыма Тыныстанова на I Всесоюзном тюркологическом съезде в Баку в 1926 году, содержание его доклада и влияние на становление тюркологии и кыргызского языкознания в целом.

Ключевые слова: Касым Тыныстанов, Баку тюркологический съезд, латинизация, тюркология, кыргызский язык, фонетика.

XX кылымдын 20-жылдары түрк элдеринин илимий-маданий турмушунда өзгөчө мааниге ээ болгон окуялардын бири 1926-жылы Баку шаарында өткөн Бүткүл союздук 1-түркологиялык съезд болуп саналат. Бул съездде түрк тилдеринин өнүгүшүнө байланыштуу принципиалдуу маселелер – алфавит реформасы, орфографиялык нормаларды иштеп чыгуу, терминологияны системалаштыруу жана түрк тилдерин илимий негизде изилдөөнүн методологиясы талкууланган.

Кыргыз тил илиминин жаңыдан калыптана баштаган мезгили дал ушул тарыхый этапка туура келет. Кыргыз элинин алгачкы профессионал интеллигенциясынын өкүлү, агартуучу, лингвист, мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун бул съездге катышуусу кыргыз илиминин тарыхында өзгөчө орунду ээлейт. Бул процессте Касым Тыныстанов съездде көтөрүлгөн идеяларды кабыл алып гана тим болбостон, аларды практикалык жана теориялык жактан ишке ашырган алдыңкы окумуштуу катары айырмаланат. Анын съезддеги ишмердиги кыргыз тилинин илимий негизде өнүгүшүнө, латын арибине өтүү процесстерине жана жалпы түркологиялык илимий мейкиндикке киришине шарт түзгөн.

Макаланын максаты – 1926-жылкы Баку түркологиялык съездинде көтөрүлгөн маселелердин контекстинде Касым Тыныстановдун кыргыз тил илими үчүн жасаган маанилүү ролун илимий негизде ачып берүү.

1926-жылкы Бүткүл союздук 1-түркологиялык съезддин тарыхый шарттары. XX кылымдын 20-жылдары түрк элдери үчүн маданий жана интеллектуалдык жаңылануунун мезгили болгон. Советтик доордун алгачкы жылдарында тил, жазуу жана маданий курулуш маселелери өзгөчө актуалдуу болуп турган. Улуттук тилдерди өнүктүрүү, сабатсыздыкты жоюу жана жазма маданиятты калыптандыруу мамлекеттик деңгээлде колдоого алынган. Араб жазуусунун татаалдыгы, элдин сабатсыздык деңгээлинин жогору болушу түрк тилдүү элдер үчүн жаңы графиканы киргизүү зарылдыгын жараткан. Ушул шартта 1926-жылы Баку шаарында өткөн I Түркологиялык съезд түркология илимин системалаштырууга багытталып, съезддин күн тартибинде тарых, этнография, адабият, тил илими, терминология, сөздүктөрдү түзүү, прикладдык искусство, театр, музыка маселелери ж.б. менен бирге латын графикасына өтүү маселеси да каралган. Бул максаттарда Бакуга Россия, Германия, Түркия жана башка мамлекеттердин

университеттеринен жана илимий мекемелеринен көптөгөн атактуу окумуштуулар чакырылган, алардын ичинде дүйнөгө белгилүү чыгыш таануучулар, тилчилер, түркологдор: Н. Я. Марр, В.В.Бартольд, С.Ф. Ольденбург, Б. Чобан-Заде, А.Е.Самойлович, С.Е. Малов, Л.В. Щерба, А. Байтурсунов сыяктуу көрүнүктүү окумуштуулар менен катар түрк элдеринин жаш интеллигенция өкүлдөрү, анын ичинде кыргыз элинин алгачкы агартуучусу, лингвист Касым Тыныстанов да активдүү катышкан. Съезддин стенографиялык отчетунда СССРдеги түрк элдеринин дээрлик бардыгынан делегаттар, ошондой эле европалык түркологдор, Түркия менен Ирандан да өкүлдөр келгени баяндалып, бул түркологиялык илимий-практикалык чөйрөнү чагылдыруунун чоң масштабын ачык көрсөтүп турат [2].

Баку шаарында өткөн Бүткүл союздук 1-түркологиялык съезддин стенографиялык баяндамасында көрсөтүлгөндөй, 1926-жылдын 26-февралынан 5-мартына чейин 17 отурумда жети күндүн ичинде таңдан баштап кечке чейин дүйнөгө белгилүү окумуштуу тилчи, тарыхчы, этнограф, саясий ишмерлердин түрк тилдери, алардын келечеги тууралуу 38 доклады угулуп, талкууланган. Бул баяндамаларда түрк тилдеринин классификациясы, орфография жана графика маселелери, латын арибине өтүү, терминология жана илимий тилдин калыптанышы, түрк элдеринин маданий кызматташтыгы тууралуу актуалдуу маселелер айтылып, баалуу, конкреттүү сунуштар берилип, тарыхый мааниси бар маанилүү чечимдер кабыл алынган. Баяндамаларды жана алар боюнча жарыш сөздөрдү угуп, Бүткүл союздук 1-түркологиялык съезди төмөнкү багыттар боюнча бир катар резолюцияларды кабыл алды:

- Жаңы түрк алфавити жөнүндө;
- Түрк тилдерин изилдөө жана түрк тилдеринин башка тилдик бүлөлөр менен байланышы жөнүндө;
- Эне тилин окутуунун методикасы боюнча;
- “Түрк элдеринин тарыхын изилдөөнүн азыркы абалы жана жакынкы милдеттери” баяндамасы боюнча;
- Аймак таануу жөнүндө баяндама боюнча;
- Түрк тилдеринин орфографиясы тууралуу;
- Уюштуруу комиссиясы тууралуу;
- Түрк тилдериндеги илимий терминология системасы жөнүндө;

- Түркологиялык съезддин этнографиялык комиссиясынын токтомдору [6: 514-525].

Ошентип, 1926-жылы Баку шаарында Азербайжандын көрүнүктүү ишмерлери, окумуштуулары уюштурган Бүткүл союздук 1-түркологиялык съездеги делегаттардын актуалдуу баяндмалары, стенографиялык отчеттун материалдары, түрколог-окумуштуулардын ачык талкууларынын мазмуну, илимий-практикалык талкуулар ошол кездерде гана эмес, бүгүнкү күндө да актуалдуу маселелердин бири болгонун айкын көрсөтүп жатат.

Бүткүл союздук 1-түркологиялык съезддин катышуучуларына кайрылсак, кыргыз элинин өкүлү катары бул маанилүү ишчарага алгачкы “Кызыл” профессор, акын, агартуучу Касым Тыныстанов жана агартуучу Базаркул Данияров эле катышканы белгилүү. Алфавиттик тартипте берилген делегаттардын тизмесинде Б.Данияров 36чы, К.Тыныстанов 107чи болуп көрсөтүлгөн [6: 542-544]. Кыргызстанда Түркологиялык съездке даярдануу максатында атайын комиссия түзүлүп, ал комиссиянын чечими менен съездке Э.Арабаев да катышмак, бирок айрым бир саясый маселелердин айынан Э.Арабаев бул ишчарага катышпай калат [5].

Касым Тыныстанов (1901–1938) – кыргыз тили илиминин негиздөөчүсү, алгачкы грамматикалардын жана окуу китептеринин автору. Ал кыргыз тилин системалуу илимий изилдөөгө алган алгачкы окумуштуу катары таанылат.

1920-жылдардын ортосуна чейин эле Тыныстанов кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы жана лексикасы боюнча бир катар эмгектерди жарыялаган. Анын илимий ишмердиги практикалык агартуу иши менен тыгыз байланышта болуп, тил реформасына активдүү катышкан [8].

Касым Тыныстанов 1926-жылы Баку шаарында өткөн Бүткүл союздук 1-түркологиялык съездге Түркстан АССР боюнча делегат жана кыргыз элинин өкүлү катары катышкан, съезддин президиумунун мүчөсү да болгон. Бул факт кыргыз тилинин союздук деңгээлдеги илимий талкууга алынышынын алгачкы мисалдарынын бири болуп эсептелет. Баку съездинде ал негизинен төмөнкү маселелерге көңүл бурган:

- кыргыз тилинин түрк тилдер системасындагы орду;
- кыргыз жазуусун реформалоо маселеси;
- латын графикасынын артыкчылыктары;
- араб графикасындагы мүчүлүштүктөр.

Эң негизги маселе – латын арибине өтүү маселеси болгон. Бул орчундуу маселе боюнча Касым Тыныстанов өз позициясын жактап, съезддин жалпы жыйынында жарыш сөзгө гана чыгат, баяндамасы уюштуруу комиссиянын бюллетенине жарыяланат, анда түрк тилдеринин фонетикалык түзүлүшү жана жаңы алфавиттин универсалдуу принциптери талкууланган. Ал өз сөзүндө кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, латын графикасын ыңгайлаштыруу зарылдыгын белгилеген, тилдик реформанын методикалык принциптерин сунуштаган. Ал узак убакыт бою түрк элдери, жалпы этникалык тарыхына жана тилине карабастан, тарыхый процесстерден улам бири-биринен алыстап кеткендигин белгилейт. Экономикалык, маданий жана саясий себептерден улам алар башка элдер менен байланышта болушу керек дейт. Мындан ары ката кетирбөө үчүн ар бир элде маданияттын башкы өзөгү болгон жаңы бирдиктүү алфавитти иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарыл, бул жерде араб жазуусун латын алфавитине алмаштыруу жөнүндө сөз кылган [5].

Өз сөзүндө К.Тыныстанов эски алфавиттин кемчиликтерин белгилеп, латын тилинин келечектүү жактарын баса көрсөтөт, баяндамачы делегаттарга реформаны биринчилерден болуп жүргүзгөн башка түрк мамлекеттеринин тажрыйбасын эске алуу менен бул маселеге этият жана кылдат мамиле кылууну талап кылган, өзү колдонгон ыкмалары жөнүндө маалымат берет. Бул баяндама съезддин лингвистика жана алфавит реформасы боюнча секциясында окулган. Ал секцияда катышуучулар фонетикалык системалардын салыштырмалуу анализи, сабаттуулукту жогорулатуу үчүн жаңы графиканы киргизүүнүн теориялык жана практикалык шарттары, ошондой эле орфографиянын стандартташтырылышы боюнча талкууларды жүргүзүшкөн [5].

1926-жылдын 4-мартында 12-отурумунда араб алфавитин реформалоо зарыл, латын графикасы сабаттуулукту жогорулатууга, илим-билимди өнүктүрүүгө шарт түзөт деп, өз пикирин айтат: “... не надо забывать, что народ живет не десятками, а сотнями и тысячами лет и поэтому мы заблаговременно стараемся это дать будущему. Все равно, нам придется принять новый латинский алфавит, и если здесь казахистанские делегаты протестуют и говорят, что они принципиально возражают, то это не принципиально, надо проводить на примере. Один из основных отпоров заключался в том, что у нас

народ темен и фанатичен, что введение алфавита вызовет ропот среди темных масс. Я это не понимаю. Тогда я бы сказал, что и коммунизм также нам рано вводить и свержение халифата в Турции также было преждевременно. Правда, в этом отношении немного надо осторожно подходить... (Апплодисменты)...” [6:381-384]. 12-, 13-отурумдан кийин алфавит тууралуу докладдар боюнча кабыл алынган резолюцияны редакциялоо жана айрым оңдоолорду, толуктоолорду киргизүү үчүн атайын комиссия түзүлүп, бул комиссияга да Касым Тыныстанов кирген. Тизмеде 14чү болуп көрсөтүлгөн [6:417-419].

Съездде сөз сүйлөө Тыныстановдун илимий-изденүүчү багытын, анын кыргыз тилин илимий негизде өнүктүрүүгө болгон талыкпас аракетин көрсөтөт. Ошондой эле, Тыныстановдун долбоору съезддин кабыл алган жалпы чечимдерине (мисалы, латын графикасына өтүүнүн принциптери) белги берген негизги пикирлердин бири болгон.

Тыныстанов съездде айтылган пикирлерди кийинчерээк кыргыз жазуусун реформалоодо жана илимий терминологияны иштеп чыгууда активдүү пайдаланган [3]. Натыйжада 1928–1929-жылдары кыргыз жазуусу латын арибине негизделип реформаланган [7].

1926-жылкы түркологиялык съезд кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө түз жана кыйыр таасирин тийгизген. Съездден кийин:

- кыргыз тилинин илимий терминологиясы активдүү иштелип чыккан;
- грамматикалык изилдөөлөр системалашкан;
- кыргыз тили жалпы түркологиялык контекстте карала баштаган.

Бул процесстердин башында Касым Тыныстанов турган. Анын илимий көз караштары съездде кабыл алынган концепциялар менен шайкеш келген [4].

Касым Тыныстановдун илимий мурасы – кыргыз тил илиминин пайдубалы. Анын Баку съездиндеги катышуусу кыргыз илиминин эл аралык түркологиялык мейкиндикке киришинин символу катары бааланат.

1930-жылдардагы саясий репрессиялар анын илимий ишмердигин токтоткону менен, Тыныстановдун идеялары кийинчерээк толук кандуу бааланып, кыргыз лингвистикасында негизги методологиялык база катары кабыл алынган [1].

Жыйынтыктап айтканда, 1926-жылкы Биринчи түркологиялык курултай жалпы түрк элинин улуттук-маданий, руханий жана жазма баалуулуктарынын өнүгүшү, түрк элдеринин улуттук жазуусундагы интеграциялык процесстердин андан ары тереңдеши үчүн абдан маанилүү окуя болду. Съездде Азербайжандын дүйнөлүк түркологияга кошкон баалуу салымы катары илимий түркологияны бирдиктүү, системалуу окутуу, жалпы түркологияны көп кылымдык билимдердин жыйындысы катары көрсөтүүгө ийгиликтүү аракет жасалды.

Касым Тыныстановдун бул съездге катышуусу кыргыз тилинин илимий өнүгүүсүнө зор таасир тийгизип, аны жалпы түркологиялык илимий мейкиндикке кошкон. Анын илимий позициясы, реформатордук көз караштары жана тил саясаты кыргыз лингвистикасынын келечегин аныктаган негизги факторлордон болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тил илиминин тарыхы. – Бишкек, 2010.
2. Абытов Б.К. Первый всесоюзный тюркологический съезд: репрессированные и расстрелянные. *Turkic Studies Journal* 2 (2023) 7-22. homepage: www.tsj.enu.kz
3. Акматалиев А. К. Касым Тыныстанов жана кыргыз тил илиминин башаты. – Бишкек, 2001.
4. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969.
5. Болпонова А.Б. К.Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана. – Каракол: ИГУ, 2011. -178 с.
6. Первый тюркологический съезд. Стенографический отчет. – Баку, 1926.
7. Самойлович А. Н. Тюркские языки и проблемы латинизации. – Москва, 1927.
8. Тыныстанов К. Тандалган эмгектер. – Бишкек, 1998.

Т.С.МаразыковКР УИАнын корреспондент-мүчөсү,
ф.и.д., профессор. adsdi@inbox.ru,
<https://orcid.org/0009-0005-5252-6164>**КӨРКӨМ ПОЭТИКАЛУУ ТЕКСТТЕ ОЙДУН ЖАНА
СЕЗИМДИН ШАЙКЕШТИГИН ИЛИКТӨӨ МАСЕЛЕСИ**

Аннотация: Макалада көркөм поэтикалуу тексттерде ойдун жана сезимдин шайкештигинин (гармониясынын) мааниси, анда ой жүгүртүү менен эмоциянын карым-катышы, тилдик каражаттар менен туюндурулуш өзгөчөлүктөрү, көркөм каймана маалыматтын жашырын, эмоционалдуу, экспрессивдүү туюндурулушу, мындай семантикалык кырдаалдарды туюндурууда негизги көркөм деталдар өзгөчө ыргак, мукам, өзгөчө тыбыштык тутумга (фоноструктурага) ээ болушу, мындай ырларды иликтөөдө ой жүгүртүү көркөм текстти эмоционалдуу кабыл алуу менен коштолору, анда ой-сезимдин шайкештигин эске алуу зарылдыгы тууралуу илимий маалыматтар берилет.

Өзөктүү сөздөр: көркөм поэтикалуу текст, көркөм текстте ойдун жана сезимдин шайкештиги (гармониясы), көркөм подтексттик маани, негизги көркөм деталдар, көркөм текстти иликтөө, фоноструктура, коннотация. ж.б.

Кыргыз тил илиминде текст таануу багытында көркөм поэтикалуу тексттерди иликтөө, андагы көркөм подтексттик маанини аңдап түшүнүү маселеси учурда аз изилденген, ошондуктан олуттуу, маанилүү маселелердин катарын түзөт. [1., 45-б.] Мына ушуга байланыштуу бул макалада көркөм поэтикалуу тексттерде ой жүгүртүү менен эмоциянын шайкештик (гармония) маселеси тууралуу ойлорубузду бөлүшөбүз. Көркөм текст – стилдик функционалдык жактан өзгөчө текст. [2., 97-б.] Анда негизги маалымат ачык туюндурулбай, каймана түрдө, образдар, символдор аркылуу туюндуралат. [3., 136-б.] **Көркөм текстте каймана маалымат ачык же жашырын эмоционалдуу, экспрессивдүү, ыкчам (интенсивдүү) же жай-баракат мүнөздө, ар кандай багытта көркөм туюндурулушу мүмкүн.** [4., 78-б.] Ошондуктан көпчүлүк учурда көркөм текстти иликтөө ой жүгүртүү менен эмоционалдуу кабыл алуунун коштолушун, тактап айтканда, **ой-**

сезимдин шайкештигин (гармониясын) талап этет. Маселен, Кыргыз эл акыны Омор Султановдун төмөнкү ырын ой-сезимдин шайкештигисиз иликтөөгө мүмкүн эмес.

Кызыл таштап жер жүзүнө күн батты,
Кыйыр чегин көзүм талып карадым.
Же батыштан, же чыгыштан үн катчы,
Сендейди мен кайдан гана табалдым?!

Өзүм жалгыз, жол боюнда жапжалгыз,
Өткөндөрдүн караанына карадым.
Парктын ичи жалаң гүл да, жалаң кыз,
Сендейди мен кайдан гана табалдым?!

Жаштыгыңды гүл сыяктуу сунгансың,
Баардык жашты сага окшотуп карадым.
...Үнүмдү сен түшүндө да угасың,
Сендейди мен кайдан гана табалдым?!

Бактым барда абайлаган эмесмин,
Баардыгына көнүмүштөй карадым.
Сен ар дайым баягыңдай элесин,
Сендейди мен кайдан гана табалдым?! [5., 140-б.]

Бул ыр өзгөчө маанайда жазылган. Анда адамдын ички дүйнөсүндөгү сүйгөнүнөн айрылуунун айтып бүткүс муң-кайгысын миң бир кырынан ачып туюндурган өзгөчө ыргак, мукам, өзгөчө тыбыштык тутум (фоноструктурага) бар. Мына ушул жагдай ырдын негизги пафосун аныктай алган. [6., 27-б.] Аталган ырда «үн катчы» деген туюнтма негизги көркөм деталь катары обочолонот. Ошондуктан «үн катчы» деген туюнтма бул ырдын мазмундук өзөгүн, мазмундук очогун түзүп турат. Абайлап карасак, «үн катчы» деген көркөм деталдын угулушунда, өзгөчө ыргак-мукамда туюндурулушунда «өкүнүү», «сагынуу», «аргасы түгөнүп издөө», «ызаа менен коштолгон басмырт маанай», «тынымсыз эстеп, азапка салган, жан-дүйнөгө тынычтык бербеген кусалык», «жеке турмушунда күтүүсүздөн болгон, мындай айрылууну жараткан тагдырдын жазмышына ишенип-ишенбөө», «тагдырдын мындай

бүтүмүнө ишенгиси келбөө», «сүйгөнүнөн чындап эле айрылганына ишенип-ишенбөө», «бул жазмышка келишип-келишбөө, макул болуп-макул болбоо», «аргасы түгөнүү», «далай аракет кылып, өз бактысын, өз жолун таппай, жүрөгүндө аздектеген адамды таппай, азап чегүү», «туңгуюкка кептелүү», «көнүлдөгү адамын издеп, карайлап калуу», «сүйгөнүнө ачуулануу, таарынуу, анан кайра ага жалынуу-жалбаруу» сыяктуу миң түркүн карама-каршылыктарга жык толгон стилистикалык бойоктор, кошумча коннотациялык маанилер чөгөрүлгөн. Натыйжада,

акын жараткан лирикалык каармандын мына ушул өңдүү карама-каршы ой-санаасы «адамды сыйлоо», «адамдын кадырына жете баалоо», «өзгөчө ар ким өзүнүн жүрөгү жактырып сүйгөн адамын көздүн карегиндей сактоосу зарыл» деген сыяктуу ойлорго бизди тушуктурат. Бул – маселенин бир жагы, бир өңүтү.

Экинчиден, жогоркудай көп кырдуу маанилерге жык толгон «үн катчы» деген туюнтма сүйгөн адамдын жаш баладай таза, ыйык, аруу, кайталангыс, үлбүрөгөн назик жан дүйнөдө болорун да кыйыр туюндуруп турат.

Үчүнчүдөн, арзыган адамдын аруу жан дүйнөсүнүн мындай жаңырыгы, илеби окурмандардын жан дүйнөсүнө көчүп, аларды да аруулукка, махабат тартуу кылган адамдын керемет жан дүйнө кубатына ишенүүгө үндөп жана ынандырып тургандай сезилет. **Чындыгында эле, көркөм сөздүн күчү менен туюндурулган мыкты чыгармада башка бирөөлөрдүн кайгысы, ички трагедиясы, окурманга, ар бир адамга көчүп, оошуп, алар үчүн ушинтип чоң сабак болору анык. Ошол трагедиянын жаңырыгы бизди, окурмандарды, ичибизден тазарууга, адамдыгыбызды эстен чыгарбоого мажбур кылары да бышык. Ошондой эле ар кандай ойлорду ойлоп, лирикалык каарман менен кошо жашап, аны менен кошо сарсанаага батууга түртөрү белгилүү. Ошентип, мыкты көркөм текст окурманды башка бирөөлөрдүн кайгы-мунун сезгенге көнүктүрөт, анын жүрөгүн козгоп, сезимталдыгын өөрчүтөт, адам тагдырына кайдигер, мерез карай албай калган турмуштук активдүү көз карашка ээ кылат. [7., 83-б.] Мына ушул кубулуш көркөм адабияттын, көркөм чыгарманын адамдагы кутка берген таасири болуп саналат.**

Төртүнчүдөн, бул ырдагы «үн катчы» деген туюнтмада жогоруда айтылгандай адамдын жан дүйнөсүн аласалдыра турган мүмкүнчүлүктөр жана **абдан күчтүү энергетика камтылган.**

Көркөм текстте, эгер ал мыкты текст болсо, анын авторунун жан дүйнөсү кайталангыс жана бай болсо, тексттеги сөздөрүндө адамдын жан дүйнөсүнө таасир эте турган энергетика болот. Мына ушул көрүнүш көркөм чыгарманын адамдын жан дүйнөсүнө таасир эте алган көркөм-эстетикалык сыйкырдуу сыры катары каралышы зарыл. Жакшылап тыңшасак, бул ырдагы «үн катчы» дегенде не деген азап, не деген кусалык, не деген кайгы, ызаа бар. Ал эми ырдын ар бир куплетинде улам-улам кайталанган «Сендейди мен кайдан гана таба алдым» деген ыр сабы лирикалык каармандын «тагдыр-жазмышына туура келген бул ачуу чындыкты аргасыз моюндоосу», ошол эле кезде «карама-каршы сезимдерге жык толгон акылы менен сезиминин кармашы», «сезими акылына баш бербеген, адамдын ичинде болуп жаткан алаамат, будуң-чаң», «келечекти көрө албай мүңкүрөп турган үмүтсүздүк», «бүткөн бою, бүт тулкусу менен, баардык ой-санаасы менен, болгон сезими менен тынычсыздануу», «жазмыштын бул өкүмүнө бүт дити менен нааразы болуу» сыяктуу маанилер, стилистикалык бойоктор, кошумча маанилик катмарлар бар. Ушул көркөм деталдар, анда катмарланып кылдат туюндурулган кошумча маанилер сүйгөнүнөн айрылган лирикалык каармандын өксүк, кемтик тагдырын ары образдуу, ары көркөм, ары таасирдүү чагылдыра алды.

«Сендейди мен кайдан гана таба алдым» деген ыр сабынын мукамы, ыргагы – мыкты акындын, мыкты инсандын жан дүйнөсүндөгү чыныгы армандын, айрылуунун, чоң жоготуунун ыргагы. **Адамдын жан дүйнөсүн анын сүйлөгөн сөздөрүнөн, сөздөрүндөгү ыргактан байкаса болот.** «Адамдын сөзү – акылынын таразасы, жан дүйнөсүнүн күзгүсү» деген кыргыз макалында калет жок. **Ыргагы жоктук – инсандын жетилбегендигинин белгиси.** Бул ыр сабындагы ыргак жан дүйнөсү ар тараптан жетилген мыкты инсанды, чыныгы сезимди башынан кечирген сезимтал, көрөгөч акынды көз алдыга элестетет. [8., 106-б.] Ошондуктан мындай ыр саптарын кайдигер эле окуу, кош көңүл, жөн салды эле көз жүгүртүп коюу мүмкүн эмес. Бул ыр сабында акындын каны менен айланып турган карма-каршы жан дүйнөсү чагылдырылган. Бул ыр сабында адамдын эң бийик чекке жеткен кайгы-муңун туюнткан энергетика бар. Ошондуктан «Сендейди мен кайдан гана таба алдым» деген ыр сабы окуган адамдын жан дүйнөсүн

чандатып, куюндатып, сезим дүйнөсүнө бүлүк сала турган, купуя сырга толгон, күчтүү касийетке ээ. Бул көрүнүш көркөм поэтикалуу текстте ой менен сезимдин шайкештигин айгинелеп турат. Жогоруда байкалгандай, мындай ырларды иликтөөдө ой жүгүртүү көркөм текстти эмоционалдуу кабыл алуу менен коштолот. Анда ой-сезимдин шайкештигин эске алуу зарыл.

Адабияттар:

1. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Б., 2000. – 268 б.
2. Маразыков Т.С. Тексттин стилдик түзүлүшү. 3- китеп. – Б., 2014. – 155 б.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества: – М.: Искусство, 1986. – 424 с.
4. Азыркы кыргыз тили. Стилистика. / (жооптуу ред. профессор Т.С.Маразыков). / – Б. 2015. -256 б
5. Султанов О Жан берели сүйүүгө. Б., 2014.
6. Лосева Л.М. Как строится текст: Пособие для учителей / (Отв.ред) Солганика Г.Я. – М.: Просвещение, 1980. – 96 с.
7. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984. – С. 97.
8. Кухаренко В.А. Интерпретация художественного текста. – Минск, 1988. – 330 с.

Джунушалиева Гүльгакы Джайчиевна
Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу
Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Б. Юнусалиев атындагы Тил илими институтунун
Түркология бөлүмүнүн ага илимий кызматкери.
Бишкек шаары. Кыргызстан
E-mail: g.dj.1972@mail.ru

МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАНИ ЛУГАТ АТ-ТҮРК» СӨЗДҮГҮНДӨГҮ КОСМИКАЛЫК АНТРОПОНИМДЕРДИН ТАБИЯТЫ

Аннотация: Бул макалада орто кылымдагы агартуучу, лингвист-энциклопедист – Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги космикалык антропонимдер тууралуу сөз болот. Орто кылымдагы улуу аалымдын сөздүгүндө байыркы түрк тилинин лексикалык фонду жазылып, ошол учурдагы түрк урууларынын экономикалык, маданий жана тарыхый абалы, жашоосунун ар кандай аспектилерин, анын ичинде космикалык антропонимдер чагылдырылат. Космонимдик антропология – энчилүү аттар менен астрономиялык аталыштардын байланышынан келип чыккан илимий изилдөөлөр. Белгилүү болгондой планеталардын аталыштары ар бир тилдеги космонимдерди изилдөөгө фундаменталдуу элемент болуп саналат. Ошондой эле космонимиялык бирдиктер же аталыштар тил илиминин изилдөөсүнө жана өнүгүшүнө баалуу материал катары тигил же бул элдин турмушунун аалам менен байланышкан өзгөчөлүктөрүн чагылдырган лексикалык атоолорду камтыйт.

Ачкыч сөздөр: Дивани лугат ат-түрк, космикалык антропоним, планета, жылдыз, галактика ж. б.

Djunushalieva Gülgaakı Djayçiyevna
Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına bağlı
Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi
B. Yunusaliiev Adına Dil Bilimi Enstitüsü
Türkoloji Bölümü Kıdemli Bilimsel Çalışanı
Bişkek, Kırgızistan
E-mail: g.dj.1972@mail.ru

MAHMUD KAŞKARI'NIN DIVANI LUGATÜ'T-TÜRK SÖZLÜĞÜNDEKİ KOZMİK ANTROPONİMLERİN DOĞASI

Özet: Bu makale, ortaçağ aydınlanmış dilbilimci-ansiklopedist Mahmud Kaşkari'nin çalışmalarındaki kozmik antroponimlerden bahsetmektedir. Büyük ortaçağ bilginlerinin sözlüğünde, eski Türk dilinin sözcüksel arka planı yazılır ve Türk kavimlerinin o dönemdeki ekonomik, kültürel ve tarihsel durumu, kozmik antroponimler de dahil olmak üzere yaşamlarının çeşitli yönleri yansıtılır. Kozmonimik antropoloji –, özel isimler ile astronomik isimler arasındaki ilişkiden türetilen bilimsel bir çalışmadır. Bildiğiniz gibi gezegenlerin isimleri her dildeki kozmonimlerin incelenmesi için temel bir unsurdur. Ayrıca kozmonomik birimler veya isimler, dilbilimin araştırılması ve geliştirilmesi için değerli bir malzeme olarak evrenle ilgili belirli bir ulusun yaşamının özelliklerini yansıtan sözcüksel isimleri içerir.

Anahtar kelimeler: Divani lugat at-türk, kozmik, antroponim, gezegen, yıldız, galaksi vb. b.

Djunushalieva Gülgakı Jaychievna
Senior Researcher, Department of Turkology,
B. Yunusaliyev Institute of Linguistics,
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic
under the President of the Kyrgyz Republic.
Bishkek, Kyrgyzstan.
E-mail: g.dj.1972@mail.ru

THE NATURE OF COSMIC ANTHROPONYMS IN MAHMUD KASHKARI'S "DIVANI LUGAT AT-TURK" DICTIONARY

Abstrakt: This article talks about cosmic anthroponyms in the work of the medieval enlightened linguist-encyclopedist Mahmud Kashkari. In the dictionary of the great medieval scholar, the lexical background of the ancient Turkic language is written, and the economic, cultural and historical situation of the Turkic tribes at that time, various aspects of their life, including cosmic anthroponyms, are reflected. Cosmonymic anthropology – is a scientific study derived from the relationship between proper names and astronomical names. As you know, the names of the planets are a fundamental element for the study of cosmonyms in each

language. Also, cosmonomical units or names include lexical names reflecting the features of the life of a particular nation related to the universe as a valuable material for the research and development of linguistics.

Key words: Divani lugat at-turk, cosmic, anthroponym, planet, star, galaxy, etc. b.

Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү космикалык антропонимдер түрк дүйнөсүнүн кеңири дүйнө таанымын, ааламга болгон көз карашын чагылдырган баалуу тарыхый жана маданий маалыматтарды камтыйт. Космикалык антропонимдер адамдын табият менен болгон тыгыз байланышына негизделет. Семантикалык жана этимологиялык жактан алганда, космикалык антропонимдердин колдонулушу байыркы элибиздин дүйнө таанымын, мифологиясын жана философиясын түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Бул сөздүк аркылуу биз түрк маданиятынын бай тарыхын, анын ааламга болгон көз карашын тереңирээк түшүнө алабыз. Бүгүнкү күндө “Дивани лугат ат-түрк” сөздүгү боюнча лингвистикалык изилдөөлөр абдан маанилүү маалымат булагы болуп саналат. Космикалык антропонимдердин изилдениши, кыргыз тилиндеги галактикалык өзгөчөлүктөр менен астраномиялык байланыштарды көрсөтөт, ошондой эле элдин руханий дүйнөсүн тереңирээк түшүнүүгө жол ача алат.

Антропонимдер (гр. *anthropos* — киши, *onoma* — ат, ысым) — энчилүү адам аттары, ысымдар, фамилиялар, атасынын аттары, ылакап аттар, псевдонимдер, патронимдер, андронимдер, гинеконимдер, космонимдер ж. б. кирет. «Антропология» терминин биринчилерден болуп б. з. ч. 384 – 322-жж. байыркы грек философу Аристотель тарабынан колдонулуп, адам табиятынын рухий жагын изилдеген билим тармагын белгилөө үчүн киргизилген. Жаратылыш, космос, аба ырайы, планеталар, жылдыздар, ай, күн ж. б. адамдардын жашоосу үчүн зарыл болгон маалыматтардын булагы. Антропонимия 1960-жылдарга чейин «антропонимдер» термини менен аталып, «ономастика» жалпы аталышы менен колдонулуп келген. Адамдын руханий жактан өнүгүүсү, дүйнөнү таанып билүүсүнө байланыштуу XX кылымдын экинчи жарымында космосту изилдөө тууралуу ой АКШда пайда болгон жана бүгүнкү күнгө чейин илимий чөйрөдө Кошмо Штаттар лидер болуп келет.

Алсак, 1959-жылы жердин жасалма спутнигин учурууга байланыштуу, антрополог Маргарет Миддин көңүлү «Космикалык антропонимдерге» бурулган [1, 148]. 1902-жылы К. Е. Циолковский адамзаттын эволюциясынын проблемаларын, жерден тышкары цивилизацияда, космос антропологиясына байланыштуу идеялардын мүмкүн болуучу ордун тапкан [2, 65]. Андан соң европалык окумуштуулар, анын ичинде орусиялык изилдөөчүлөр космостун антропологиясына тиешелүү көйгөйлүү маселелерди чече башташкан. Космикалык антропология жер менен асман телолорунун күчүнүн мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо менен адамзаттын космостук келечегин изилдөө аракеттеринин эволюциясын чагылдырат. Космонимдер деп биз дүйнө жүзүнүн жана ааламдын түзүлүшү, жаратылыштагы, табигаттагы элементтер менен байланыштуу аттарды түшүнөбүз. Бул аттар көбүнчө мифологиялык, диний же философиялык концепциялар менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Ю. А. Рылов белгилегендей: «Антропологиялык энчилүү ат адамдын чыныгы руханий борбору болуп эсептелет, анда аттын мааниси символикалык түрдө катылат» [3, 26]. Мындай кызыгуу антропонимияда элдин ар кандай тарыхый доорлордогу социалдык экономикалык жана саясий турмушунун өзгөчөлүктөрүн, руханий жана материалдык маданиятын, жашоо турмушунун, каада-салттарынын, курчап турган табиятын чагылдыргандыгы менен шартталган. Изилдөөчүлөр жалпы антропонимдик жана жалпы зат атоочтук лексиканын тилдик жана маданий баалуулугун салыштырып көрүп, жалпы атоочторго караганда, улуттук маданий компонент жеке аттарга көбүрөөк мүнөздүү деген жыйынтыкка келишкен.

Жалпы лексикалык номинация боюнча планеталардын аттары конкреттүү фактыларга таянганда, экинчи орунда турат. Биринчи «космологиялык антропонимдер» мифологиялык аталыштар менен Байыркы Египеттен Грецияга өткөн. Планеталардын аттары заманбап эл аралык терминология катары грек тилинен латын котормосу менен римдиктер тарабынан кабыл алынган. Планеталардын аталыштары жазма эстеликтерде: Орхон Енисей эстеликтеринде, Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” эмгегинде, Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” сөздүгүндө, “Огузنامه” ж. б. фольклордук, элдик оозеки чыгармаларда жана тарыхый тексттерде кездешкен.

Ошентип космикалык антропология – лингвистика, тарых жана археология, география, астраномия ж. б. илимдер менен бирдикте изилдөө жүргүзүп, антропология генетика, физиология, зоогеография, климатология ж. б. түрлөрдүн жалпы теориясы менен тыгыз байланышта болот. Космикалык антропонимдерди изилдөө азыркы учурда тилчилердин гана эмес, ар тараптуу адистердин да көңүлүн буруп, маанилүү жана ар тармактуу өнүгүү баскычында турат.

Биздин изилдөө объектибиз Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү космикалык аталыштар боюнча сөз кылуу. Сөздүктө космикалык аталыштар же планеталар ошол доордо басым кылган ислам идеологиясынын таасиринде чагылдырылган. Анын натыйжасындагы дүйнөгө болгон мамиленин өзгөрүшү антропонимикалык салттардын өзгөрүшүнө алып келген. Исламга чейинки доордун аталыштары байыркы кыргыздардын руханий, идеологиялык жана социалдык тарыхын – алардын ишенимдерин жаратылыш күчтөрүнө көз карандылыгын, ошондой эле курчап турган объективдүү дүйнөнүн субъективдүү түшүндүрмөсүн чагылдырат. Ошентсе да, учурда алардын бүгүнкү тизмедеги сандык катышы да ар түрдүү – башка түрк элдерине салыштырмалуу кыйла даражада кыргыздардын арасында сакталып калган. Анткени кыргыздар байыртадан асман телолоруна өзгөчө мамиле жасашкан. Айрым планеталардын, жылдыздардын аттарына токтолуп, семантикалык маанисин түшүнүп мүмкүндүк берсек:

Ерен туз – Тараза

Махмуд Кашкари «бул ай айлана турган топ жылдыздардын бири» деп жазган. Байыркы түрктөр бул космонимди «Тараза топ жылдызы» деп аташкан. Бул жылдыздын аты менен зодиак белгиси белгиленген. «Ерен» сөзү алгачкы маани боюнча чоң, жогорку же эң күчтүү деген маанини берет. Түрк тилдеринде «ер» сөзү күчтү, эркти, бийиктикти билдирет. «Ерен» формасы өзгөчө улуу, зор күчкө ээ болгонуна ишарат кылат. «Туз» сөзү түрк тилдеринде жарык же жаркыроо деген маанини билдирет. Бирок, Кашкаринин сөздүгүндө көзгө көрүнбөгөн, астраномиялык объект катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Бул, өз кезегинде, адамдардын ааламды жана анын структурасындагы жаркын жылдыздарды кабыл алуу боюнча түшүнүктөрүн чагылдырат. Азыркы маанисинде «Тараза жылдызы» баланс же тегиздик деген түшүнүктү билдирет. Тараза – бул тең

салмактуулукту, адилеттүүлүктү көрсөтүүчү жана адамдардын дүйнөдөгү орундарын, башкалар менен теңдештирүү максатын көрсөтө турган символ. Кашкари бул антропоним аркылуу өзүнүн мезгилиндеги дүйнө таанымын жана табигаттын чыныгы тен салмактуулугун жана гармониялуулугун түшүндүрүүгө аракет кылган,

Бакирсокум – Марс планетасы

Махмуд Кашкари бул космонимге төмөнкүдөй түшүндүрмө берет: 1) Марс планетасы кызыл-жез түсүнөн улам ушундай аталып калган. Бакыр-жез, сокым/сокум-карагай сымал сызылгын, үч жагы тешик жыгач; жебеге куюлат, атуу учурунда ышкырык чыгарат [4, 396]. Башкача айтканда, лексема эки уңгунун кошулушу аркылуу жасалган: бакыр-жез, сокум-жыгач жебенин учуусу. Астрономиялык жактан белгилүү планета болуп саналат жана адамзат үчүн да чоң мааниге ээ. Марс планетасы, анын кызгылт түстөгү бетиндеги өзгөчө көрүнүшү жана астрономиялык таасири менен көпчүлүк адамдардын дүйнө таанымында өзгөчө орунду ээлейт. Бул планетанын аты көптөгөн маданияттарда түрдүү мифологиялык жана философиялык символдорду пайда кылган. Марс планетасы согуштун, катаалдыктын жана күчтүүлүктүн символу катары кеңири таанылган.

Темир казык – Түндүк жылдыз

М. Кашкари Темир казык жылдызынын маңызын – жерден байкоочулар үчүн кыймылсыз тургандыгын байкашат. Азыркы кыргыз тилинде бул сөздүн семантикасы сакталып калган. Темир казык жердин огу менен байланышып, жогорку бийиктикте олтургузулган. Ошентип ортоңку дүйнө жер менен байланышкан. Темир казык космоними кыргыз эл жомокторунда, баатырдык эпостордо кездешет. Жылдыз адамзаттын белгилүү, алыскы максаттарынын символу катары колдонулган. Махмуд Кашкари колдонгон контекстте “жылдыз” аттары адамдардын сыймыктануусун, улуттук символдорду же элдин эмгегин, ийгиликтерин билдирет.

Үркөр жылдыз

М. Кашкаринин сөздүгүндө жылдыздар жалпы аталышты билдирген, бирок кийинчерээк бөлүнө баштаган. Изилдөөчүлөрдүн айтымында, «караңгы фондогу кандайдыр бир жалтырак объект», андан башка «планета» пайда болгон. Ошондой эле күнгө салыштырмалуу ар кандай майда нерселер, yilt-yilt каймана

маанидеги жылт-жылт (аз даражадагы жалтырак), yalt-yalt ага карама-каршы (жогорку жарыктыктагы жылтырак), yalt-yult ар кандай жарыктын алмашып турган жарыгы деген сөздөн келип чыккан [4, 53]. «Үркөр жылдыз» астрономиялык жана мифологиялык мааниге ээ, жарык берүүчү жана өзгөчө объектти билдирген түшүнүк. Бул түшүнүк адамдын ааламга, табиятка жана анын өзгөчө көрүнүштөрүнө болгон терең кызыгуусун жана түшүнүгүн көрсөтөт.

Йетиген (Чоң аюу) йылдыз

Жетиген жылдыз М. Кашкари бул антропонимди «Жети бир тууган» деп атаган. Жети саны менен байланышканына кыскача түшүндүрмө берген. Жети санына -ган аффикси кошуу аркылуу жасалган. Жетиген – жети жаркыраган топ жылдыздан турат, жылдыз жетелеген жылдыздар. Бул топ жылдыздын аталышы бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган, аны элдик жана заманбап ырлардын тексттеринен, фольклордук чыгармалардан, тарыхый эстеликтерден кездештирүүгө болот. Жылдыз лексемасы түпкү маанисин сактап, семантикасын кеңейтип бакыт, тагдыр, атактуу, маанайы ачык ж. б. маанилерге ээ болгон. Жылдыз лексикалык бирдиги башка сөздөрдүн же сөз айкаштарынын түзүлүшүнө негиз болот: жылдыздуу, жылдыз сымал, жылдызы бар, жылдызы жанган, кызыл жылдыз (орден) ж. б.

Каракуш – Юпитер планетасы

Байыркы түрктөрдүн тилинде бул лексема эки мааниге ээ болгон: “Бүркүт” жана “Юпитер”. Махмуд Кашкари Каракуш тогды-Каракуш учту (Юпитер көтөрүлдү). Сөзмө сөз маанисинде Каракуш - Кара куш деген түшүнүктү билдирип, “чоң белек” деген маанини туюнтат. Каракуш - астрономиялык объектini символду түрдө чагылдырып, адамдардын күчкө жана бийликке болгон мамилесин көрсөткөн. Юпитер планетасы биздин күн системабыздагы эң чоң планета космостук кеңчиликтеги абдан маанилүү объект болуп эсептелет. Юпитер планетасы мифологияда жана ар кандай маданияттарда бийиктиктин, бийликти жана башкаруунун символу катары каралган. Рим мифологиясында Юпитер — асман жана жашыруун күчтөрдүн кудайы, күчтүү жана бийик деп бааланганы айтылат.

Ай – ай

Махмуд кашкари “Ай” лексемасын түрдүү мааниде колдонгон. 1) ай-толгон ай. Асмандагы космонимдик анторопоним катары; 2) 30 күндөн турган 1 айлык убакыт. Ай – жерге эң жакын астрономиялык объект, ошондой эле эң белгилүү жана байыркы асман телосу. Айдын цикли (жаңы ай, толук ай, он беши жарык, он беши караңгы) адамдардын күнүмдүк жашоосунда, календарда жана маданиятта чоң роль ойнойт. Азыркы учурда «ай» лексемасынын семантикасы сакталып, ар түрдүү жаңы маанилер менен айкалышат. «Ай» сөзү кыргыз тилинде кеңири колдонулат. Ал дүйнөдө көрүнгөн эң маанилүү космостук объектилердин бири болгондуктан, анын аты адам аттарына да өтүп кеткен. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө «Ай» атын алган адамдар, адатта, жарык, үмүт берүүчү же бийик турмуш менен байланыштырылып келген.

Күн-күн

Махмуд Кашкари «Күн» күндүн нурун алып калгандыктан ушундай аталып калган деп түшүндүрөт. Космикалык мааниси ааламдан тийген жарык нур, ысык аптап, жылуулук берген космоним. «Күн» адамзат үчүн күндөлүк жашоонун башаты, жарык жана жылуулуктун булагы болуп эсептелет. Күн менен байланышкан аттар көбүнчө күчтүү, бийик турмушту элестетет. “Күн” сөзү да өзүнүн байыркы маанисин сактаган жана кыргыз маданиятында эң жогорку күч, жаратылыштын теңдешсиз жарыгы. Анын этимологиясы адамдын өзүнө жана анын коомдогу ордуна болгон көз карашын, байыркы ааламдын кеңири структурасына болгон түшүнүгүн камтыйт.

- 1) Күн – жарык күн, эртең менен, түштө, кечинде;
- 2) Күн – күн сайын, дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, бейшемби, жума, ишенби, жекшемби;
- 3) календарлык дата, косманавтика күнү, жениш күнү, мугалимдер күнү ж. б.
- 4) Жылдын мезгили, жайкы күн, жаз күндөрү, күздүн күнү, кышкы күн.
- 5) Күн планета, чачыраган нур,
- 6) Аба ырайы, аяздуу, күн, саратан күн, күн ачык ж. б.

Күн ар бир жашоо үчүн негизги ролду аткарат, анын энергиясы экосистемалардын иштешине, өсүмдүктөрдүн фотосинтезине жана климаттык шарттардын өзгөрүшүнө таасир этет. Ал биздин жашообуздун, дүйнө таанымыбыздын жана астрономиябыздын

негизги объектиси. Анын жарыгы, жылуулугу жана нуру бардык тирүү жандардын жашоосун камсыз кылат. Күн адамзаттын маданиятында жана күнүмдүк жашоосунда маанилүү орунду ээлейт, ал аркылуу жашоонун табигый циклдарын жана күчтөрүн түшүнөбүз.

Жыйынтыктап айтканда, орто кылымдагы агартуучу, лингвист-энциклопедист Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги космикалык антропонимдердин мааниси жана алардын тилдик мүнөзү илимий негизде талданды. «Дивани лугат ат-түрк» орто кылымдагы маанилүү энциклопедиялык булагында байыркы түрк тилинин лексикалык фонду, ошол доордогу түрк урууларынын маданий-тарыхый абалы жана турмушунун ар түрдүү көрүнүштөрү, анын ичинде аалам менен байланышкан антропонимдер кеңири чагылдырылганы белгиленди. Космонимдик антропологиянын негизги предмети катары каралган космонимдер (планета, жылдыз, ай, күн сыяктуу астрономиялык аталыштар менен байланышкан адам аты) түрк тилдеринин этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтөт. Изилдөөнүн жүрүшүндө «Ерен туз – Тараза», «Бакирсокум – Марс», «Темир казык – Түндүк жылдыз», «Үркөр жылдыз», «Йетиген (Чоң аюу) жылдыз», «Каракуш – Юпитер», «Ай – ай», «Күн» сыяктуу космонимдик антропонимдердин лексикалык мааниси жана символдук функциясы чечмеленди. Бул аталыштардын колдонулушу тилдин семантикалык кеңейишин, мифологиялык-дини ишенимдер менен байланышкан ааламдык түшүнүктөрдү жана элдин руханий дүйнөсүн чагылдырган маданий коддорду ачып берет. Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” жазма эстелиги орто кылымдагы түрк тили жана маданиятынын космонимдик лексикасын изилдөөдө баалуу булак экендиги жана кыргыз тилиндеги галактикалык терминологиянын тарыхый-этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо маанилүү изилдөөчү материал катары кызмат кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Антропология интердисциплинарности: тезиси международной научной конференции “Второй Томский антропологический форум” – Томск, 2018. – С. 148.

2. Лыткин В. Проблема SETI. Циолковский К. Е. “Космическая антропология” // Вестник Калужского университета. 2015. №3. – С. 65-37.

3. Рылов Ю.А. Имена собственные в европейских языках. Романская и русская антропонимика. Курс лекций по межкультурной коммуникации / Ю.А. Рылов. Москва: АСТ Восток Запад, 2006, 311 с.

4. Махмуд Кашкарский. Дивани лугат ит-тюрк: в 4-х т. / перевел Рамиз Аскер. Баку: МДМ, 2009. Т. I. 512 с.

5. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / отв.ред Э. Р. Тенишев. – М.: Наука, 1997, 800 с.

КР Президентине караштуу
УИАнын Б.М.Юнусалиев
атындагы тил илими
институтунун социолингвистика
бөлүмүнүн башчысы, ф.и.к.,
доцент **З.А.Алымбаева**

ЛИНГВОСТИЛИСТИКА КООМДУН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИН ЧАГЫЛДЫРУУНУН ЖАНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛООНУН ИЛИМИЙ БАГЫТЫ КАТАРЫ

Аннотация: Бул макалада лингвостилистика коомдун актуалдуу маселелерин чагылдыруунун жана интерпретациялоонун илимий багыты катары каралат. Заманбап коомдогу социалдык, саясий жана маданий процесстер тил аркылуу ар түрдүү стилистикалык формаларда репрезентацияланары белгиленет. Лингвостилистиканын теориялык негиздери талданып, анын коомдук дискурстарды изилдөөдөгү методологиялык мүмкүнчүлүктөрү тууралуу сөз болот. Изилдөөдө репрезентация түшүнүгү негизги категория катары колдонулуп, коомдук маанилердин, баалуулуктардын жана идеологиялык позициялардын тилдик-стилистикалык каражаттар аркылуу берилиши ачып көрсөтүлөт. Макалада коомдук аң-сезимди калыптандыруудагы лингвостилистиканын ролу белгиленет. Жыйынтыгында лингвостилистика коом менен тилдин өз ара байланышын терең түшүндүргөн, актуалдуу социалдык маселелерди комплекстүү интерпретациялоого мүмкүндүк берген илимий багыт экени негизделет.

Негизги сөздөр: лингвостилистика, коомдук маселелер, репрезентация, интерпретация, коомдук дискурс, стилистикалык каражаттар, тил жана коом

Аннотация: В статье лингвостилистика рассматривается как научное направление, ориентированное на отражение и интерпретацию актуальных проблем общества. Отмечается, что современные социальные, политические и культурные процессы находят свое выражение в языке посредством различных стилистических форм. Анализируются теоретические основы

лингвостилистики и ее методологический потенциал в исследовании общественных дискурсов. Ключевым понятием исследования выступает репрезентация, понимаемая как языково-стилистическое отражение социальных смыслов, ценностей и идеологических установок. Особое внимание уделяется роли стилистики на формирование общественного сознания. Делается вывод о том, что лингвостилистика позволяет глубже раскрыть взаимосвязь языка и общества и выступает эффективным инструментом комплексной интерпретации актуальных социальных процессов.

Ключевые слова: лингвостилистика, актуальные проблемы общества, репрезентация, интерпретация, общественный дискурс, стилистические средства, язык и общество.

Abstract: The article considers linguostylistics as a scientific field focused on the representation and interpretation of socially relevant issues. It is emphasized that contemporary social, political, and cultural processes are reflected in language through various stylistic forms. The paper examines the theoretical foundations of linguostylistics and its methodological potential for analyzing public discourse. The concept of representation is treated as a key analytical category, understood as the linguistic and stylistic expression of social meanings, values, and ideological positions. Special attention is paid to stylistic devices used in journalistic, media, and academic discourses and to their role in shaping public consciousness. The study concludes that linguostylistics provides a deeper understanding of the interaction between language and society and serves as an effective tool for the comprehensive interpretation of current social processes.

Keywords: linguostylistics, socially relevant issues, representation, interpretation, public discourse, stylistic devices, language and society

Тил – адамзат жашоосундагы жогорку маданияттын көрсөткүчү, руханий байлык. Ар бир улуттун улут катары жашоосун улаган көрөңгө, түгөнбөгөн кенч – анын тили. Тил аркылуу адам баласы өзүн курчап турган дүйнөнү тааныйт, өздөштүрөт, илим-билимин, бүткүл маданиятын тил аркылуу кылымдан-кылымга мурас калтырат. Ушул негизден алып караганда, тил илиминин өнүгүшү – жалпы маданияттын, адамзат жашоосунун, коомдун өнүгүшү болуп саналат.

Тил илиминин өнүгүшү көптөгөн кылымдарды өз ичине камтыйт. Тилди изилдөө Байыркы Индияда б.з.ч. IV кылымда башталып, тилди изилдөөнүн теориясы түзүлсө, грек-латын тил илими 20 кылымдык тарыхка ээ [3:14]. Тилди ар тараптан иликтөөгө алган бул изилдөөлөр коомдук-социалдык өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарына, коомдук көз караштарга, лингвисттердин ар кандай позицияларына, бир эл менен экинчи элдин жашоо шартына, улуттук көз карашына ж.б. жараша өзүнө гана тиешелүү спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ.

XX кылымдагы тил илими жөнүндө профессор С.Ж.Мусаев төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Дүйнөлүк масштабда карап, ой жүгүртүп көрсөк, XX кылымдагы тил илими бир нече өзгөчөлүктөргө ээ. XX кылымдын башында тил илими немец окумуштуусу В.Гумбольттун, Иммануэл Канттын, Фридрих Гегелдин философиясына негизделген [3:15]. XX кылымдагы тил илиминин өзгөчөлүгү ал теориялык тил илими болуп саналгандыгында. Тилдин табиятын, жаралышын, калыптаныш эволюциясын, коомдо аткарган кызматын, тилдин нормативдик жагдайларын, тилдин жашоо формасын, тилдин колдонулушун XX кылымда окумуштуулар теориялык планда ар тараптан изилдешти. Адам баласынын аң-сезимине лингвистикалык ой жүгүртүүлөр дүйнөлүк масштабда таасир этип, тилдик изилдөөлөр чыгармачылык менен жүргүзүлдү. Тилдин коомдо аткарган милдетин иликтөө маселеси дүйнөлүк тил илиминде актуалдуулукка ээ болду. Ушул себептерден улам XX кылымда тил илими бир нече багыттарга, аспектилерге бөлүндү. Тилди изилдөө көп кырдуу табиятка ээ болду. Жалпы адамзаттык байлык, өзгөчө феномен болгон тил функционалдык аспектиде өзгөчө дем, күч менен изилдене баштады. Ошондуктан бул багыт азыркы тил илиминде изилдөөнүн негизги багытына айланды десек болот.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында азыркы дүйнөлүк тил илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири Фердинанд де Соссюр тил илиминин андан ары өнүгүшү боюнча өзүнүн жаңы лингвистикалык концепциясын сунуштап, ал концепциясында тил эки аспектиде изилдөөгө алынары жөнүндө ой-пикирин билдирген. Тактап айтканда, Ф.Соссюрдун лингвистикалык концепциясында тилдин структурасына изилдөө жүргүзүү же тилди ресурс катары изилдөө жана сүйлөшүү процессин изилдөө сыяктуу тилди изилдөөнүн эки

аспектиси илимий-теориялык маселе катары күн тартибине коюлду [3:136-145]. Тил илиминдеги бул маанилүү бурулуш окуя тилди эки аспектиде, эки деңгээлде изилдөөгө жол ачты десек жаңылыштык болбойт.

Биринчи деңгээлде тилдин каражат катары структурасы изилденет. Тактап айтканда, тилдин фонетикасы, лексикасы, грамматикасы, орфография, пунктуация, диалектология, семасиология, этимология ж.б.у.с. маселелери иликтенет.

Бул аспектиде тилди түзүп турган структура изилденип, тилдин материалдык негизине көбүрөөк көңүл бурулат. Тилдин структурасы контексттен сырткары турган абалында иликтөөгө алынып, бул этапта тил илиминин пайдубалы түзүлгөн сыяктуу. Албетте, биздин оюбузча, бул көрүнүш – тил илиминде закон ченемдүү көрүнүш. Себеби, бир чети, тилдин түзүлүшүн аныктабай туруп, анын колдонулушуна изилдөө жүргүзүү, тилдик бирдиктерди туура колдонуп, мыкты текст түзүү, жогорку деңгээлде, маданияттуу сүйлөшүүнү ишке ашыруу, тилдик каражаттардын стилдик мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо жана контекст ичинде тилдик бирдиктерге анализ жүргүзүү, талдоо мүмкүн эмес. Демек, мындан көрүнүп тургандай, тилди изилдөө жөнөкөйдөн татаалды көздөй өнүккөнүн байкоого болот. Экинчиден, бул кубулуш философиянын законуна, адам баласынын дүйнөнү таанып билүү диалектикасына да туура келет.

Ал эми тил илиминин экинчи аспектисинде, экинчи деңгээлинде тилдин реализацияланышы, колдонулушу, сүйлөшүү процесси изилденет. Адамдардын тил аркылуу информация алмашуусу, бул процесстин бүтүндөй өзгөчөлүктөрү, закон ченемдүүлүктөрү, салттары, тилдик каражаттардын текст ичиндеги мүмкүнчүлүктөрү дал ушул аспектиде изилдөөгө алынат. Бул изилдөөлөр тил илиминде сүйлөшүү маданияты, лингвистика, текст таануу, прагматика, психоллингвистика, этнолингвистика, социоллингвистика, этнолингвистика сыяктуу жаңы тармактардын пайда болушуна негиз болгон деп эсептейбиз.

XX кылымдын экинчи жарымына чейинки тил илиминдеги изилдөөлөр көбүнесе тилдин структурасын иликтөөгө арналып, биринчи деңгээлдеги илимий изилдөөлөрдүн катарына кирет. Орус окумуштуусу А.А.Реформацкийдин аныктоосу боюнча: “XX кылым – структуралык лингвистиканын изилдениш мезгили” [4:27].

Коомдун өнүгүшү, жашоо-турмуштун жаңы талабы, жалпы маданияттын улам алга жылышы, улуттук аң-сезимдин бир формасы болгон тилдин өнүгүшүнө, тилди колдонууга, коммуникациянын сапатына, сүйлөшүү маданиятына олуттуу маани берүүнү жана бул маселелерди теориялык планда иликтөөнү талап кылууда. Тил илиминде мына ушул маселелерди өз ичине камтыган лингвостилистика учурдун лингвистикалык багыттагы актуалдуу маселесине айланды.

Турмуштун бардык чөйрөлөрүндө тилдин коммуникациялык сапатына көңүл буруу, тилди реализациялоодо тилдик нормаларды колдон келишинче сактоо жана нормалдаштыруу – азыркы тил илиминдеги курч маселелерден.

Учурдагы тил илиминин негизги максаты – тилди пикир алышуунун, колдонуунун закон ченеминде иликтөө. Тилди колдонуунун нормаларын, мыйзамдарын, контекст ичиндеги тилдик каражаттардын мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө, анализдөө, сүйлөшүү процессинин механизмдерин, технологиясын, негизин изилдөө - лингвостилистиканын түпкү максаты. Тил илиминин бул аспектиси өзүнүн табияты боюнча көп кырдуу. Бул аспектиде тилдин кыймылдагы абалы, коммуникация процесси, тилдин контекст ичиндеги абалы, адамдар тарабынан тилдин колдонулушу, тилдин стилдик табияты анализге алынат. Тилди колдонуунун жол-жоболору, ык-амалдары, методдору, мыйзам ченемдери, салт-жөрөлгөлөрү, принциптери, негизги маселе катары лингвостилистикада ар тараптан иликтөөгө алынат.

Коомдо түзүлгөн сүйлөшүү чөйрөлөрүндө ойду, информацияны туюндуруунун шарты, буга чейин коом тарабынан түзүлгөн сүйлөшүүнүн талаптарын, ар түрдүүлүгүн жана ошол сүйлөшүү чөйрөлөрүндө тилдик каражаттардын колдонулуш закон ченемдүүлүгүн изилдөө жөнүндөгү маселелер тил илиминин бир саласы болгон стилистиканын өзөктүү проблемалары болуп эсептелет [1:6].

Кыргыз тил илиминде, жалпы эле түркологияда лингвостилистика жана анын түшүнүк-категориялары, теориялык маселелери, сүйлөшүү процессин ишке ашыруунун механизмдери, закон ченемдери, стилдик мааниге ээ болгон тилдик каражаттардын көркөм тексттеги табияты жөнүндөгү маселелер бүгүнкү күндө жаңыдан илимий негизде изилдөөгө алына баштады. Аталган

багытта илимий изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү чоң мааниге ээ деп эсептейбиз.

Бүгүнкү күндө тил илиминде сүйлөшүүнүн табиятын, маданияттуу сүйлөшүүнүн принциптерин, информация алмашуунун механизмдерин, тилдик бирдик-каражаттарды колдонуу аркылуу мыкты текст түзүүнү, сүйлөшүүнү жогорку деңгээлде ишке ашыруунун ык-амалдарын жана закон ченемин изилдөөгө алган лингвостилистика илимине өзгөчө көңүл бөлүү зарыл.

Адамдар ортосундагы коммуникациянын сапатын жакшыртуу, мамилени оңдоо, сөздүн төркүнүн түшүнүү коомдун маанилүү маселелинен. Стилдик каражаттар тарабынан туюндурулган подтексттик маанинин жалпы жана жеке, универсалдуу жана индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн таанып билүү маселеси лингвистикалык же филологиялык гана эмес азыркы кыргыз коомунун социалдык көйгөйү деп айтууга болот.

Лингвостилистикада ойду, информацияны угуучуга сүйлөшүү чөйрөсүнө ылайык жогорку деңгээлде туюндура алуу эң негизги маселе болуп эсептелет. Лингвостилистика информацияны ошол сүйлөшүү талап кылган шартка, кырдаалга, сүйлөшүү чөйрөсүнө ылайык тилдик каражаттар менен туюндура билүү маселесин, анда лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун катышын да иликтейт. Булар лингвостилистиканын урунттуу маселелери болуп саналат.

Демек, өз ой-пикирибизди, информациябызды бирөөгө ачык-айкын, так, түшүнүктүү, мыкты деңгээлде, экстралингвистикалык факторлорду да эске алып, информацияны ошол сүйлөшүү процесси талап кылган тилдик каражаттар менен туура багытта туюндуруу биздин турмушта өтө маанилүү. Ошондуктан биз колдонгон ар бир тилдик каражат, тыбыш, ыргак, кыраат, тон, басым, интонация, сөз, сөз айкашы, сүйлөм, сүйлөмдөрдүн курулуш конструкциясы, сүйлөшүүнүн темпи жана башкалар биздин сүйлөшүүбүздө өтө маанилүү. Бул аталган каражаттар сүйлөшүү процессинин кырдаалына, табиятына, талап максатына, нормасына шайкеш келип турушу керек. Бул жагдайларды шайкеш келтирүү – адамдын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн талап кылган процесс. Лингвостилистика биздин сүйлөшүүбүздөгү ушул шайкештиктин, ушул сапаттардын болушу үчүн кызмат кылат.

Бул маселелерди өздөштүрүү акын-жазуучулар үчүн чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырып, окурмандардын жүрөгүнөн

түнөк тапкан сүйүктүү чыгарма жаратуу үчүн, чыгарманын ажарын ачуу үчүн маанилүү болсо, жөнөкөй окурман үчүн чыгармада берилген маанини, нюанстарды, автордук подтексттик ойду, дегеле, сүйлөшүүдөгү айтуучунун информациясын, туюндурган саясатын, кыйытып айткан оюн, сөзүнүн төркүнүн түшүнүү үчүн маанилүү.

Бүгүнкү күндө дегеле, маданияттуу, мыкты сүйлөө ар бир адам үчүн зарыл. Себеби адамдын сүйлөө маданияты анын жалпы маданиятынын бир көрүнүшү болуп саналат.

Кыргыз атын дүйнө окурманына таанымал кылган, доорубуздун залкар жазуучусу Ч.Айтматовдун: “Мен балалык чакта айлыбыздагы бир аксакалдын: “Минтип карыган чакта сүйлөшүп чер жазууга адам табылбай калат деп эч ойлонбоптурмун” - деген сөзүн угуп абдан таң калар элем. Кантип эле ушул чоң айылдан сүйлөшөргө киши табылбай калсын деп ойлор элем. Бирок бул сөздүн маани-маңызын кийин түшүндүм. Көрсө, алиги аксакал чыныгы сырдаш, чыныгы маектеш, сөздүн кадыр-баркын баалай билген, тилинен бал тамыза мыкты сүйлөгөн, көкүрөгү таза адам жөнүндө сөз кылган тура. Бирок, тилекке каршы, турмушта сөз даамын сезе билген, сөз кунун барктап сүйлөгөн адамдар дайыма эле табыла бербейт тура» - деп эскергени бар (Айтматов Ч. 1988. 69-б.). Анын сыңары сүйлөшүү, информация алмашуу процессинин деңгээли, тилди колдонуунун закон ченемдүүлүктөрүн эске алуу, сүйлөшүү чөйрөсү талап кылган тилдик каражаттардын ылайыктуусун, ийкемдүүсүн, керектүүсүн тандап-тескеп туура колдонуу жалпы эле дүйнө элдеринде мыкты өнөр, адам баласынын жалпы маданиятынын бир формасы катары бааланып келет.

Жогоруда айтылган тилдин келечегине кам көрүү, аны көздүн карегиндей сактоо, тилдик каражаттарды, сөз кунун, сөз баасын асырай билүү, коммуникациянын сапатына кам көрүү, көзөмөл жүргүзүү, тилди колдонуунун эреже-нормаларын иштеп чыгуу, тилдин өнүгүшүнө шарт түзүү, көркөм тексттеги тилдик каражаттардын мүмкүнчүлүгүнө, эстетикасына, рухий баалуулугуна талдоо жүргүзүү ж.б.у.с. тил жаатындагы, тил саясатындагы маселелер лингвостилистиканын өзөктүү, урунттуу маселелеринин негизин түзөт.

Лингвостилистика түпкү негизде тилдик каражаттар аркылуу, текст аркылуу информацияны бардык жагынан шайма-шай, түшүнүктүү, угуучунун кызыкчылыгын эске алып, көңүлүнө дал

келгендей, көңүлүн оорутпай, сылык, айта турган ойду так, жөнөкөй, ырааттуу, логикалуу, шарт-кырдаалга ылайык, орундуу, угуучунун акыл-сезимине жеткиликтүү, уккулуктуу, таасирдүү туюндура билүүнү үйрөтөт. Ошондой эле ал айтылган информацияны эстетикалык туюм менен талдоого, ийкемдүүлүк менен анализдөөгө, сөз төркүнүн баамдап түшүнө билүүгө адамдарды көнүктүрөт. Ушул маселе лингвостилистиканын тулкусун, негизин түзүп турат. Бул маселелер лингвостилистиканын түпкү концепциясы, түпкү философиясы. Ушул себептерден улам лингвостилистиканын маселелери – филологиялык гана эмес, социологиялык да, жалпы маданий да маселе. Мезгил талап кылган бул көйгөйлөр бул илимдин, анын маселелеринин коомдо ээлеген ордун, учурдагы актуалдуулугун дагы бир жолу белгилейт.

Профессор Т.С.Маразыков стилистика предмети боюнча университетте окуган лекцияларында кыргыз философиясындагы «Ар бир адамдын көкүрөгү – алтын сарай, ар бир адамдын көңүлү – кызыл гүл» деген философиялык кредого токтолуп, стилистикада мына ушул философиялык кредо бекем сакталып, анда адамдын аброюна шек келтирбөө, башка бирөөнүн ой-пикирин, оюн сыйлоо өзгөчө мааниге ээ экендиги, адамга дайыма жакшылык издөө мыкты сүйлөөнүн негизги принциптеринин бири экендиги тууралуу айткан анын идеялары бардык жактан колдоого арзыйт деп ойлойбуз. Чындыгында эле Платон айткан «Бирөөгө бакыт издеген адам, өзү бакытка туш болот» деген учкул сөз сүйлөшүүдөгү негизги стилдик баалуулук болууга татыктуу. Ошентип, профессор Т.С.Маразыковдун пикири боюнча, стилистикалык проблемалардын түпкүрүндө ыймандуулук, адамкерчилик, кең пейилдүүлүк, сабырдуулук, чыдамкайлык, кечиримдүүлүк, кичи пейилдүүлүк, ийкемдүүлүк деген сыяктуу адам баласынын маданиятынын көөнөргүс категориялары камтылып турат. Демек, лингвостилистика адамдагы моралдык бийик сапаттарды калыптандырууда да ролу зор.

Жогоруда аталган проблемалардын актуалдуулугу бул илимде көтөрүлгөн маселелерди дыкаттык менен изилдеп, үйрөнүү, тилди структуралык планда гана эмес, аны функционалдык планда да окутуп, үйрөтүү проблемаларын күн тартибине коюп отурат. Азыркы кыргыз тили илиминде бул багытта окумуштуулар, адистер эмгектенишүүдө.

Демек, лингвостилистика маселеси жалаң гана тилчилерди жана акын-жазуучуларды кызыктырбастан, эне тилинин тагдырына кайдыгер карабаган ар бир адам үчүн маанилүү. Себеби ар бир адамдын жашоосунда адабий тилдин нормасында сүйлөө жана адам өзүн курчап турган дүйнө менен болгон байланышта, башка адамдардын сөзүн угууда, айтылган информацияны анализдөөдө, информациянын маңызын түшүнө билүүдө жана ошол эле мезгилде өзүнүн ой пикирин угуучуга так, туура, түшүнүктүү, логикалуу, кырдаалга ылайык, маданияттуу, таасирдүү билдирүүдө өтө маанилүү. Бул ар адамдын кызмат абалына, социалдык статусуна карабай дайыма маанилүү. Мына ошондуктан лингвостилистиканын маселелери коомдо жашаган ар бир адам үчүн зарыл, пайдалуу жана актуалдуу деп ойлойбуз.

Ушул себептерден улам лингвостилистика маселеси – дүйнөлүк лингвистикада жана ар бир жеке тил илиминде актуалдуу жана түбөлүктүү маселелердин катарына кирет.

Маданияттуу, жогорку деңгээлде информация алмашуу, өз оюн так, түшүнүктүү, логикалуу, мыкты деңгээлде, маданияттуу, көркөм, эстетикалуу жеткизе билүү жана көркөм текстти толук кандуу түшүнө билүү биздин турмушта өтө маанилүү маселелерден болгондуктан, стилистиканын теориялык маселелерин, түшүнүк-категорияларын өздөштүрүү тилчилер үчүн гана эмес, ар бир маданияттуу адам үчүн абдан маанилүү болуп саналат.

Тилдин байлыгын, касиет-күчүн, ийкемдүүлүгүн, анын адам турмушундагы барк-баасын жана ролун, тилди колдонуу жана иштетүү өзгөчөлүктөрүн терең иликтеп, аныктабай туруп, тилдин табият – сырын таанып билүү дээрлик мүмкүн эмес. Аталган дал ушундай маселелерди тил илиминин лингвостилистика бөлүгү изилдеп, аныктай тургандыгы белгилүү.

Лингвостилистика сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүндө тилдин колдонулушуна анализ жүргүзүп гана тим болбостон, аны колдонуунун жол-жоболорун иштеп чыгат, иликтейт. Демек, лингвостилистика – тилди колдонуунун закон ченемдүүлүгү жөнүндөгү илим. Лингвостилистика тил маселесин, тилдик каражаттарды сүйлөшүү ишмердигинде колдонуу өзгөчөлүктөрүнө жана сүйлөшүүдөгү экспрессивдик өзгөчөлүктөргө байланыштуу изилдегендиги менен өзгөчөлөнөт.

Лингвостилистиканын изилдөө предмети – тил, тилдин реализацияланышын, тилдин коммуникация процессиндеги абалын, тилдин стилдик чөйрөлөрдө колдонулушун, тилдин тексттеги аткарган кызматын ар тараптан изилдөө.

Лингвостилистика тилдик каражаттардын коннотациясын, сүйлөшүүдөгү каражаттардын кырдаалдык нормаларын да изилдейт жана тилдик бирдиктерди сүйлөшүү чөйрөлөрүндө колдонулуш нормасын иликтөөнү алдына максат кылат. Сүйлөшүүнүн коомдо түзүлгөн беш чөйрөсүнүн ар бирине тиешелүү жанрында айтуучу угуучуга өз оюн, пикирин түшүндүрө алат. Бул учурда айтуучу угуучуга сүйлөшүүнүн чөйрөсү талап кылган стилде, ошол сүйлөшүүнүн бүтүндөй өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен информациясын туюндурат. Мына ушунун өзү сүйлөшүү маданиятынын бир көрүнүшү болуп саналат. Ар бир сүйлөшүүдө сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө көңүл буруу, ал чөйрөлөрдүн өзгөчөлүгүнө, нюанстарына, талап мүдөөлөрүнө назар салуу өзгөчө мааниге ээ. Сүйлөшүү чөйрөлөрүндөгү ойду, информацияны туюндуруунун шартын, буга чейин коом тарабынан түзүлгөн талаптарын, ар түрдүүлүгүн, сүйлөшүү чөйрөлөрүндө тилдик каражаттардын колдонулуш закон ченемдүүлүктөрүн изилдөө лингвостилистиканын өзөгүн түзөт.

Лингвостилистика сүйлөшүүнүн максатына, мазмунуна, кырдаалына, шартына, сүйлөшүүнүн тигил же бул чөйрөсүнө жараша тилдин функционалдык-стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн стилдик деңгээлде иликтейт. Тилдин тыбыштык түзүлүшүнөн тартып ар бир тилдик каражатка стилдик жактан баа берет, ар бир улуттук тилдин өзүнө ылайык сүйлөшүүдөгү уккулуктуулукту, жагымдуулукту аныктайт, кырдаалды, подтексттик информацияны, негизги мазмунду туюндуруудагы тилдин функционалдык каражаттарынын ар түрдүү ыкмаларын, тилдик каражаттардын көркөм тексттеги эстетикалык ролун изилдейт.

Кыргыз тилинде стилдик каражаттардын айтуучунун ар кандай ички сезимин, эмоциясын, маанайын, инсандык сапатын, маданиятын, билимдүү, билимсиздигин, адамкерчилигин, угуучуга болгон баасын, айтуучу менен угуучунун ортосундагы мамилени, сүйлөшүүгө катышкан тараптардын бири-бирине болгон сыйурматтын, кадыр-барктын бар же жок экендигин, алардын социалдык статусун, сүйлөшүүдөгү информациянын маанисин, сүйлөшүүнүн түпкү маңызын, сөздүн төркүнүн, саясатын, ачык

айтылбаган кыйытып “керегем сага айтам, келиним сен ук” деген маанини түшүнүүдө мааниси зор.

Демек, сүйлөшүүдө билгичтик, көрөгөчтүк, чыгармачылык туюм менен колдонулган тон, тыным, ар түрдүү стилдик каражаттар жана алардын көркөм тексттеги кызматы (эмоцияны берүү үчүн сүйлөшүүнүн интонациялык жактан жабдылышы) үндүү, үнсүз тыбыштардын нормадан өзгөчөлөнүп берилиши менен туюндурган семантикалык нюанстар, маанилер сөздүн төркүнүн, сүйлөшүүнүн саясатын, сүйлөшүүнүн түпкү маңызын, концептуалдуу маанини туюп-билүүдө маанилүү рол ойнору анык.

Лингвостилистиканын стилдик мыйзамдары тилдик каражаттардын көркөмдүк күчүн арттырууга, куюлуштуруп айтуу аркылуу добуштук уккулуктуулукту жаратууга, ойдун маанилүүлүгүн арттырууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Лингвостилистика – тилдин бардык деңгээлин стилдик көз карашта изилдеген илим. Ал тилдик каражаттардын ар түрдүү сүйлөшүү чөйрөлөрүндө стилдик жана грамматикалык жактан туура, ылайыктуу, ийкемдүү, логикалуу, маанилүү, көркөм, угумдуу, таасирдүү, маданияттуу колдонулушунун негиздерин жана көркөм текстте тилдик каражаттар аркылуу кыйытып айтылган ойду, подтексттик информацияны, негизги маңызды талдап түшүнүүнү, көрөңгөлүү маңызды көркөм кабыл алууну, сөз төркүнүн астыртан аңдап билүүнү, сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүндө тилдик каражаттарды ылгай билүүнү үйрөтүүчү, көзөмөлдөөчү тил илиминин бир бутагы.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Давлетов С. Байланыштуу речь: Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. -Бишкек: Мектеп, 1999. - 67 б.
2. Мусаев С.Ж. Кеп маданият жана норма. –Бишкек: Илим, 1999. - 167 б.
3. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. 1-бөлүк. –Бишкек: Илим, 1998. - 211 б.
4. Реформацкий А.А. Введение в языковедение. –М., 1967

УДК:809.434.1:801.54 (043.3)

Базаралиева Гулайым Керималиевна,

КРУИАнын Б.Юнусалиев атындагы

Тил илими институтунун

ага илимий кызматкери.

Бишкек шаары, Кыргызстан,

Чүй проспекти, 265 А

[*g.bazaralieva75@gmail.com*](mailto:g.bazaralieva75@gmail.com)

Базаралиева Гулайым Керималиевна

Старший научный сотрудник

Института языкознания

им. Б. Юнусалиева НАН КР

при Президенте КР

Бишкек, Кыргызстан,

проспект Чуй, 265 А

[*g.bazaralieva75@gmail.com*](mailto:g.bazaralieva75@gmail.com)

Bazaralieva Gulayim Kerimalievna

Senior Researcher at the Institute

of Linguistics named after. B. Yunusalieva NAS KR

under the President of the Kyrgyz Republic

Bishkek, Kyrgyzstan,

Chui Avenue, 265 A

[*g.bazaralieva75@gmail.com*](mailto:g.bazaralieva75@gmail.com)

АЛКЫШ ЖАНА КАРГЫШТЫН ДИСКУРСТУК КҮЧҮ ЖАНА ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПРАГМАТИКАЛЫК МАҢЫЗЫ

СИЛА ДИСКУРСА И ПСИХОЛОГО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ БЛАГОСЛОВЕНИЙ И ПРОКЛЯТИЙ

THE POWER OF DISCOURSE AND THE PSYCHOLOGICAL- PRAGMATIC SIGNIFICANCE OF BLESSINGS AND CURSES

Аннотация: Алкыш менен каргыш кылымдар бою олуттуу дискурсиялык кубулуш болуп келген, мында тил байланыш каражаты катары гана эмес, адамдын аң-сезимине, жүрүм-турумуна, дүйнө таанымына таасир этүүчү курал катары да кызмат кыларын,

тилдин адамдын психикасына таасир этүүчү механизмдерин аныктоо изилдөөнүн максаты болуп саналат.

Психоллингвистика адамдын эмоционалдык чыңалуусун жана ички реакциясын чагылдырат, прагматика адамдар аралык өз ара аракеттенүүнү жөнгө салат жана социалдык нормаларды бекемдейт. Макалада алкыштын жана каргыштын дискурсивдик күчү жана психологиялык-прагматикалык маңызы өзгөчө сүйлөө актысы катары талданып, экөө тең адресатка таасир этүүчү күчтүү тилдик каражат экендиги көрсөтүлөт: алкыш – колдоочу жана гармонияга алып келүүчү, ал эми каргыш – экспрессивдүү кыйратуучу, талкалоочу, жабыркатуучу функцияны аткарат.

Психоллингвистика адамдын эмоционалдык чыңалуусун жана ички реакциясын чагылдырат, прагматика адамдар аралык өз ара аракеттенүүнү жөнгө салат жана социалдык нормаларды бекемдейт. Макалада алкыштын жана каргыштын дискурсивдик күчү жана психологиялык-прагматикалык маңызы өзгөчө сүйлөө актысы катары талданып, экөө тең адресатка таасир этүүчү күчтүү тилдик каражат экендиги көрсөтүлөт: алкыш – колдоочу жана гармонияга алып келүүчү, ал эми каргыш – экспрессивдүү кыйратуучу, талкалоочу, жабыркатуучу функцияны аткарат.

Изилдөөдө лингвистикалык анализдин, психологиянын жана кеп актыларынын прагматикалык анализинин методдору колдонулат.

Макалада алкыш менен каргыш олуттуу маданий, когнитивдик коммуникативдик потенциалга ээ болгон конкреттүү кеп актылары катары каралат. Алардын структуралык, тилдик өзгөчөлүктөрү, семантикалык доминанттары, прагматикалык функциялары, коомдогу дискурсивдик ролу каралып, лингвистикалык прагматикага, когнитивдик семантикага жана дискурс анализине таянат. Ар түрдүү тилдеги алкыш жана каргыштар коомдук нормаларды, диний ишенимдерди жана этикалык баалуулуктарды чагылдырган ритуалдык түрдө калыптанган кеп формасы катары кызмат кылары көрсөтүлгөн.

Аннотация: Благословения и проклятие на протяжении веков являются значимым дискурсивным явлением, где язык служит не только средством коммуникации, но и инструментом воздействия на

сознание, поведение и мировоззрение человека. Цель исследования — выявить механизмы воздействия языка на психику человека.

Психолингвистика отражает эмоциональное напряжение и внутренние реакции человека, прагматика регулирует межличностное взаимодействие и укрепляет социальные нормы. В статье анализируются дискурсивная сила и психолого-прагматическая сущность благословения и проклятия как особого речевого акта, показывая, что они являются мощными языковыми средствами, воздействующими на обоих адресатов: похвала носит поддерживающий и гармонизирующий характер, в то время как проклятия выполняют экспрессивную, деструктивную, разрушительную и ранящую функцию.

В исследовании используются методы лингвистического анализа, психологии и прагматического анализа речевых актов.

В статье рассматриваются благословение и проклятие как специфические речевые акты, обладающие значительным культурно-когнитивным, коммуникативным потенциалом. С опорой на лингвопрагматику, когнитивную семантику и дискурс-анализ рассматриваются их структурно-языковые особенности, семантические доминанты, прагматические функции и дискурсивная роль в обществе. Показано, что похвала и проклятия в разных языках выступают ритуально оформленными речевыми формами, отражающими социальные нормы, религиозные убеждения и этические ценности.

Abstract: Blessing and curse have been significant discursive phenomena for centuries, where language serves not only as a means of communication but also as a tool for influencing a person's consciousness, behavior, and worldview. The purpose of this study is to identify the mechanisms by which language influences the human psyche.

Psycholinguistics reflects emotional tension and internal reactions, while pragmatics regulates interpersonal interactions and reinforces social norms. This article analyzes the discursive power and psychological-pragmatic essence of blessing and curse as a specific speech act, demonstrating that they are powerful linguistic tools that influence both recipients: praise is supportive and harmonizing, while curses perform an expressive, destructive, and wounding function.

The study utilizes methods of linguistic analysis, psychology, and pragmatic analysis of speech acts.

This article examines blessing and curse as specific speech acts with significant cultural, cognitive, and communicative potential. Drawing

on linguopragmatics, cognitive semantics, and discourse analysis, this article examines their structural and linguistic features, semantic dominants, pragmatic functions, and discursive role in society. It demonstrates that blessing and curses in various languages are ritually structured speech forms reflecting social norms, religious beliefs, and ethical values.

Ачкыч сөздөр: лингвистика, психология, алкыш, каргыш, сөздүн дискурстук күчү, сүйлөө актысы, психологиялык-прагматика, дискурстук анализ.

Ключевые слова: лингвистика, психология, благословение, проклятие, дискурсивная сила слова, речевой акт, психолого-прагматика, дискурсивный анализ.

Key words: linguistics, psychology, blessing, curse, discursive power of the word, speech act, psychological and pragmatics, discourse analysis.

Киришүү. Тил – адамдын ой жүгүртүүсүнүн, маданиятынын күзгүсү. Бардык диний китептерде эң башында сөз болгон, сөз кудай менен болгон жана сөз кудай болгон деп айтылат. Ошондуктан сөздүн адамдын тагдырына, коомдук, моралдык нормаларына, социалдык мамилелерине таасир этүүчү күч катары кабылдануусу алкыш жана каргыштын лингвистикалык изилдөөнүн актуалдуу объектиси катары каралат.

Тил адамдын дүйнө таанымын, коомдук тажрыйбасын жана психологиялык абалын чагылдырып тургандыгы жөнүндө көптөгөн окумуштуулар баса белгилешкен. Кээ бир тилдик формулалар мисалы, алкыш, бата, наалат, каргыш, ант, убада, шерт, касам, этика коомдук мамилелер кесилишкен жамааттын дүйнө таанымынын терең катмарларын ачып берет. Айрыкча алкыш (бата, тилек, каалоо) жана каргыш (наалат, каар, назар) сыяктуу тилдик формалар коомдук аң-сезимде өзгөчө дискурстук функцияларды аткарат. Каргыш – бул тилдик каражат катары эмоционалдык чыңалууну жана психологиялык реакцияны чагылдырган экспрессивдик-дискурстук форма. Ал индивиддин субъективдүү абалын, социалдык нааразычылыгын жана адилеттүүлүккө умтулуусун билдирет. Изилдөөчүлөр каргышты жөн гана лексикалык бирдик гана эмес, тескерисинче күчтүү дискурстук таасирге ээ болгон, контекстке

жараша мааниси өзгөрүп туруучу прагматикалык акт катары карашат.

Бул теманы изилдөөнүн максаты алкыш жана каргышты лингвистиканын изилдөө объектиси катары карап, алардын түзүлүшүн, семантикалык, прагматикалык жана дискурстук, психолингвистикалык мүнөздөрүн талдоо болуп эсептелет.

Тил илиминде көп колдонулган терминдердин бири – “дискурс”. Адегенде дискурска токтоло кетсек, дискурс – латын тилинен которгондо ой жүгүртүү, аргумент катары түшүндүрүлүп, жалпы мааниде кепти, тилдик иш процесстерин жана аларды болжолдогон түшүнүктөрдүн системасын билдирет. Дискурс термини боюнча Платон жана Аристотель чындыктарды дароо (интуитивдик) жана ортомчу (ырааттуу же логикалык далилдердин негизинде кабыл алынат) деп бөлүп белгилешкен.

Англис философу Т. Гоббс ойдун дискурсивдүү мүнөзүн тилдеги сөздөрдүн жалпы түшүнүктөрдүн белгиси катары кызмат кылуу жөндөмдүүлүгү менен байланыштырса адамдын түшүнүгүнүн өзгөчөлүгүн ойлордун ырааттуулугу катары биринин артынан бири аныктап, аны аң-сезимдеги кеп катары атаган [4]. Ал эми Ф. Аквинский интуитивдик жана дискурсивдүү билимди карама-каршы коюп, дискурсивдүү ой жүгүртүүнү интеллекттин бир объекттен экинчисине болгон кыймылы катары белгилесе [9], Т. Д. Ван Дейк адамдын аң-сезиминин мазмуну дискурс деп аталган артикуляциялык форма аркылуу объективдүү түрдө текшерилет [2:456] деп көрсөтөт. Когнитивдик лингвистиканы изилдөөчү Демьянков В.З. болсо, ал белгилүү бир социалдык маданий салттын алкагында кылдат талдоо менен жөнгө салынат, ал ар кандай илимий тармактарда активдүү колдонулат (философия, социология, лингвистика, маданият таануу) деп карайт [6:7]. Греймас А. Ж. дискурс азыркы постмодерндик философияда текстте туюндурулган өзгөчө психикалык кубулуш катары чечмеленет, ал ар кандай текстке толугу менен сиңип кетет десе, [5:211], Кубрякова Е.С. дискурс белгилүү бир чөйрөгө туура келген жана уникалдуу лексикага ээ болгон иш-аракет менен байланышат. Мындан тышкары, дискурс синтаксистин эрежелери боюнча түзүлөт жана конкреттүү семантикага ээ деп аныктаса [7:9], Можейко М.А. дискурс – татаал семантикалык талаада пайда болуп, анын максаты коммуникативдик аракетти жетектегендей эле учурдагы маанини берүү экенин түшүнөбүз. Дискурстун эң маанилүү критерийи болуп

тилдик конструкциялар түзүлүүчү конкреттүү тилдик чөйрө болуп саналат. Ошентип, “дискурс” термини “илимий дискурс”, “философиялык дискурс”, “саясий дискурс” ж.б. ушул сыяктуу аныктаманы талап кылат. Бул түшүнүктөн кийин дискурс “тил ичиндеги тил”, тактап айтканда, коммуникативдик актыларда, кепте, текстте, сөзсүз түрдө болгон лексика, семантика, прагматика, синтаксис болуп саналат [8:76] деп баса белгилейт.

Демек, тил илиминде сөздүн дискурстук күчү сөздүн коомдук-идеологиялык, эмоционалдык жана таасир этүүчү мүмкүнчүлүгүн билдирет. Сөз жөн гана маалымат берүүчү код эмес, ал баалуулуктарды калыптандырат, социалдык мамилелерди жөнгө салат, эмоционалдык жана психологиялык абалды чагылдырат жана таасир этет. Ошонун негизинде сөздүн дискурстук күчүн бир топ бөлүктөргө бөлүп карасак болот. Алар:

Сөздүн перформативдик мүнөзү – сөз адресат тарабынан айтылган учурда эле аракет жасалат же таасир эте баштайт. Буга алкыш, ант, шерт, тилек, наалат, каргыш ж.б. алсак болот.

Сөздүн эмоционалдык-экспрессивдик күчү – мында сөздүн таасири астында адресаттын ички абалын тышка чыгарып, адресантка оң жана терс сезим ойготот.

Сөздүн социалдык-функционалдык ролу – сөз коомдук нормаларды бекемдөөгө, же тескерисинче бузууга кызмат кылат.

Маданий аспект – ар бир коомдо сөздүн таасири ыйык түшүнүктөр, нарк-насил, каада-салттар менен байланышта болот. Мисалы, кыргыз элиндеги алкыш менен каргыштын күчүн, кудуретин, таасирин алсак болот.

Сөздүн дискурстук күчү – бул тилдин жөн гана коммуникация каражаты эмес, социалдык практика экенин далилдейт. Сөз аркылуу адам дүйнөнү түшүндүрөт, эмоциясын билдирет жана коомдук мамилелерге түздөн-түз таасир этет. Дискурс тилдик текст менен гана чектелбестен, аны курчаган контекст, социалдык шарт, абал жана коммуникативдик максаттар менен бирге каралып, алкыш жана каргыш дискурстук акт катары сүйлөөчүнүн ниетин гана эмес, адресаттын психологиялык абалына түздөн-түз таасир этет.

Алкыш -дүйнөдөгү бардык тилдердин маданиятындагы эң туруктуу, белгилүү бир уйкаштыкка ээ, айрым учурда тилде даяр материал катары колдонулган маанилүү чакан жанрлардын бири. Когнитивдик изилдөөлөрдө алкыш жана каргышты паремиянын

жанры катары карап келишет. Алкыш кыргыз тилинде бата (оң бата, тескери бата), каалоо, тилек, алкоо иретинде көп учурда “ылайым” сөзү кошо айтылып, эки колду бириктирип, жогору көтөрүп, “оомийин” деп бетти сылоо аркылуу ишке ашат, ишеним артылат, адамдын көңүлү өсөт. Алкыштагы позитивдүү энергия, жакшы ниет, жакшы тилек ийгиликке, ден соолукка, бакытка, ойлогон максаттардын ишке ашуусуна, бакубаттуулукка болгон үмүттөрдү жеткирүү максатында бир адамга же топко, жамаатка карата айтылган жакшы тилектердин сүйлөө актысы. Алкыш же бата жалаң адамга гана карата айтылбастан жерге, сууга, жан-жаныбарларга, төрт түлүк малга, курал-жарактарга карата да айтылат. Биз жогоруда айтып кеткендей, ант менен шерт, алкыш менен каргыш эриш-аркак колонулгандыгын элдик оозеки чыгармалардан кездештиребиз. Мисалы, “Манас” эпосундагы Кошой атанын Каныкейге бата берип, балалуу болгондугун, Манастын Акбараң менен шерттешип Шыпшайдарды атканын, “Кожожаш эпосундагы” Кайберендин каргышын, памирлик кыргыздардын “Акдилбар” ырындагы каргыш менен алкыштын орун алышын алсак болот.

Тил илиминде алкыш туруктуу сөз айкашы катары туруктуу түзүлүштөгү, ритуалдык-маркердик компоненти бар, спецификалык лексика-семантикалык мазмуну, маанилүү коммуникативдик функциялары бар кичи жанр катары изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратат.

Алкыш оозеки кептин же паремиянын кичи жанры катары салттуу оозеки баарлашууда көбүнчө колдонулган кыска, уйкаштыкка, фонологиялык өзгөчөлүккө ээ, туруктуу формулалар болуп эсептелет. Алкыш өзүнүн позитивдүү багыты, ырым-жырымдары жана адам менен курчап турган дүйнө ортосундагы гармонияны бекитүү функциясы менен өзгөчөлөнүп турат. Ал - коомдун, илимий технологиянын өнүгүшү менен жаңыланып, эскирип, экзотикалык мааниге ээ болуп туруучу тилдик процесс.

Алкыш семантикалык жана композициялык түзүлүшкө ээ, ал түзүлүш формаларынын өзгөрмөлүүлүгүнө карабастан, бир топ компонентти камтыйт: негизги бөлүгү адресатка кайрылат, мисалы, уулум, кызым, теректер, Ала-Тоом, мекеним ж.б., экинчи бөлүгүндө, көбүнчө синтаксистик параллелдүү конструкциялар түрүндө каалоо-тилектерди (Жолуң ачык болсун! Өмүрүң узун болсун! ж.б. колдонулат. Мында каалоо формасындагы этиштер (-сын/-син) буйрук этиштин формалары жана жупташкан образдар, ыргактар,

уйкаштыктар көп колдонулат. Ал эми, үчүнчү: жыйынтыктоочу бөлүгүндө, ар кандай ритуалдык формулалар (Жараткан жалгасын, Оо,кудай, жел-кушунду тарт!) деген сыяктуу ойду, тилекти, алкоону, ниетти, каалоону, ырастоону билдирүүчү “Оомийин!” сөзү менен аяктайт. Айта кетчү нерсе, каргыштарда да “оомийин” сөзү менен жана айрым учурда Алкыштарды жакшы тилекти, каалоону жогору тараптан, кубулуш ээлеринен, табияттан, пирлерден: Кудайга, Теңирге, Жаратканга, Кыдыр атага, Кызыр атага, Умай энеге, Манас атага, ата тек, ата-бабаларга жалбаруу, жалынуу менен кайрылып сурайт. Ошондо да эл ичинде батаны бардык адам эле бере берген эмес, батаны адамдын оозунда алтын шилекейи бар, эл ишенген касиеттүү кишилер, тилинде мөөрү бар, кадыр-барктуу, элдин назары түшкөн тектүү адамдар гана берген. Алсак: Умай эненин батасы, Баба дыйкандын батасы, Бакайдын батасы, Кошойдун батасы ж.б. азыркы учурга чейин өз күчүн жоготпой келе жатат. Андан сырткары “Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол!” деген лакапка айланып кеткен алкыштар да кездешет.

Алкыштын тилдик функцияларына токтоло кетсек:

- коммуникативдик функциясы – өзгөчө маанилүү иш-чараларда, ар кандай ырым-жырымдарда, конуш алмаштырганда, көчкөндө, конгондо, тойлордо адамдардын ортосундагы коомдук байланышты чыңдоочу баарлашуу аракети;

- диний функциясы – тилек тилөө өтүнүчү менен ар кандай диний ишенимдерге кайрылуу аракети;

- эмотивдик функциясы – алкоо менен бирге колдоо, кам көрүү, ыраазычылык билдирүү, жакшы тилек тилөө аркылуу адамга жакшы психологиялык жагдай тартуулоо аракети;

- когнитивдик функция – дүйнөнүн маданий моделин сактап, этникалык баалуулуктарды, жакшылык, бакубатчылык, гармония тууралуу ойлорду берүү аракети.

Тил илиминде алкыштар кептин формасы гана эмес, маданий-семантикалык кубулуш. Анда негизги түшүнүктөрдү, метафораларды, маданий коддорду ар түрдүү туюнтмаларды колдонуу аркылуу тилдик функцияларды аткарат. Алкыш каада-салттарды, жамааттык эс тутумду калыптандырып, улутту уңгусуна кайтарып, аял-эркек, улуу-кичүү түшүнүктөрүндөгү улуттук маданиятыбызды камсыз кылат.

Ал эми тил илиминде каргыш салттуу түрдө бекемделген, тилдеги даяр жана экспрессивдүү лексема катары кабыл алынган маргиналдуу көрүнүш катары каралып келген. Бирок, кийинки дискурсивдик талдоо аны лексикалык тутумдун чегинде гана эмес, ошондой эле олуттуу коммуникативдик жана социалдык потенциалга ээ прагматикалык акт катары изилдөөгө мүмкүнчүлүк берди. Коммуникациядагы каргыштын мааниси өзгөрмөлүү жана түздөн-түз контекстке, сүйлөөчүнүн ниетине, психологиялык абалына (жан-дүйнөсүнүн жабыркашы, зээнинин кейиши, өзөгүнүн өрттөнүшү, сабырынын түгөнүшү) жана адресаттын жаман нерсени күтүүсүнө көз каранды болот [2:96.].

Прагматикалык акт катары каргыш сүйлөө аракети болуп саналат, анда адресант адресатка же социалдык чөйрөгө таасир этүү ниетин ишке ашырат. Мында каргоочу адамдын максаты агрессия, коркутуу, адамдын жан-дүйнөсүнө жабыр келтирүү, ар түрдүү ритуалдык иш-аракеттер, психологиялык сокку берүү менен эмоционалдык жеңилдик алса, жабырлануучу тарап сөздүн касиетинин, убада, ант, шертинен таюусунун негизинде азап тартат, ден соолугу начарлап, өзүн күнөөлүү сезип, жашоосу кыйрайт. Алсак, “Кудай урсун!”, “Житип кет!”, “Арка моюнуң алдында калсын!” “Ашкебериңе союлгур” (бул архаикалык каргыш, азыр өтө сейрек колдонулат. Мында малды каргоо менен бирге мал ээсине да абдан оор каргыш айтылып жатат, мал ээси өлүп, анын кара ашына ошол каргаган малы союлсун деген түз каргыш айтылды). Бул сөздүн таасири, касиети, сөздүн тирүү энергия экендигинин натыйжасы. Ошентип, каргыш экспрессивдүү гана эмес, аткаруучулук да функцияны аткарат. Каргыштын чечмелениши контекстке, коммуникативдик кырдаалга жана маданий коддорго жараша болот.

Жыйынтыктап айтканда, каргыш лексикалык бирдик катары эмоционалдык чыңалууну жана психологиялык реакцияны чагылдырган экспрессивдик-дискурстук форма гана эмес, баарынан мурда дискурсивдик маани көрсөткөн прагматикалык акт катары каралышы зарыл. Анын маани-маңызы динамикалуу жана ал болуп жаткан контекст менен такталат.

Каргыш тил илиминде дискурстук, прагматикалык жана психологиялык жактан күчтүү, перформативдик функцияны аткарган тилдик каражат болуп эсептелет. Ал лингвистикада: прагматика – сүйлөө актысы катары каргыштын милдети жана

ниети, дискурста – контекстке жараша маанисинин өзгөрүшү жана коммуникативдик ролу, мисалы, оң коннотациядагы каргыштарды алсак, “тукумуң өскүр!, уругуң өскүр!, башың өскүр!”, бул каргыштарда жаман тилек, ниет жок, жакшылык гана калоо камтылганы контекстте ачык көрүнүп турат, психоллингвистика – эмоционалдык абал менен байланышкан психологиялык таасир, этнолингвистикада – элдин маданиятындагы ролу, символикалык маанилерди камтыйт жана терең изилдөөгө муктаж.

Алкыш жана каргыш дискурсунын күчү алардын тилдик, маданий, тарыхый, психоллингвистикалык, эзотерикалык актуалдуулугунан гана эмес, адресаттын эмоциялык абалына жана жашоо-шартына, тагдырына абдан таасирин тийгизген психологиялык, прагматикалык маанисинен көрүнүп турат.

Алкыш оң, жакшы маанайды жаратуу менен инсандыкты жана социалдык колдоону аныктаса, каргыш терс таасирин тийгизип, маанайды чөгөрүп, адамды алсыратат, тоскоолдуктарды жаратат.

Прагматикалык жана психологиялык мамиле бул ыкмалардын көп катмарлуу мүнөзүн аныктоого мүмкүндүк берет, анда адресаттын ак ниети, ыраазы болуусу же каары, назарынын сынышы же ачуусу, дили ооруганы же көңүлү көтөрүлгөндүгү, анттын жана шерттин аткарылгандыгы же андан тайгандыгы, реакциясы жана кеп ишмердүүлүгүнүн контексти олуттуу роль ойнойт.

Тактап айтканда, алкыш менен каргышты дискурстук кубулуш катары изилдөө теориялык лингвистика үчүн да, практикалык тармактар үчүн да чечүүчү мааниге ээ, маданияттар аралык коммуникация жана кеп психологиясы менен кептин таасири түшүнүктөрүн жана алардын социалдык-маданий ролун тереңирээк түшүнүүгө багытталган дисциплиналар аралык изилдөөлөрдү жеңилдетет.

Алкыш жана каргыш – тилдик форма гана эмес дискурстук күчкө ээ социалдык-психологиялык феномендер. Алар элдин аң-сезимине моралдык, диний, руханий ишенимдик функцияларды аткарат. Демек, алкыш менен каргышты тил илиминде изилдөө этнолингвистика, психология, когнитивдик лингвистикага да чоң салым кошот.

Колдонулган адабияттар:

1. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека. Языки русской культуры. -М., 1999, 895 б.
2. Ван Дейк Т.Д. Язык. Познание. Коммуникация. - М., 1989, 308 б.
3. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Русские словари. –М., 1996, 411 б.
4. Гоббс Т. Сочинение: 2 т. –М.: Мысль, 1991. 6 б.
5. Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь понятий языка. - М., 1983, 483 б.
6. Демьянков В.З. Познание и понимание текста // Вопросы когнитивной лингвистики. -2005. - №3. - С. 5-10.
7. Кубрякова Е.С. О типах дискурсивной деятельности // Вестник МГЛУ. - 2003. - Выпуск 478. 5-10-б.
8. Можейко М.А. Дискурс // Гуманитарная энциклопедия [Электронный ресурс], М.А. Можейко, Г.Б. Гутнер, А.П. Огурцов, Т.Х. Керимов // Центр гуманитарных технологий, 2002-2019 (последняя редакция: 02.02.2019).
9. Фома Аквинский (1224/6–1274). Интернет-энциклопедия философии.

90УДК:821.512.154(043.3)

Каратаева Сонайым Кубатбековна

КР УИАнын Б. М. Юнусалиев атындагы Тил илими институту
Филология илимдеринин доктору, профессор, бөлүм башчы

ИРАН ТИЛИНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН СТРУКТУРАЛЫК-ФОНЕТИКАЛЫК ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

ORCID: 0000-0001-9488-9880. E-mail: sonayimkaratayeva@mail.ru

Аннотация: Иран тилдеринен кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн фонетикалык трансформациясынын комбинатордук өзгөчөлүктөрү ретроспективдүү пландан жана фоно-акустикалык аспектиден иликтөөгө алынышы бул илимий изилдөөнүн жаңылыгы болуп саналат. Созулма үндүүлөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү менен бирге физикалык мүнөзүн изилдөө тилдин ой жүгүртүү менен болгон байланышын так аныктап, фонетикалык маанинин бир градициядан экинчисине, б.а., сандан сапатка, тескерисинче, сапаттан санга өтүү критерийлерин көрсөтөт. Трансформациянын келип чыгышынын тарыхый себеби антропофоникалык процесстер болуп саналат. Антропофоникалык кыртышта пайда болгон кубулушту тил маанилик максатта колдонууга аракет кылган учурда гана үндүн созулуп айтылышы фонематикалык касиетке ээ болот. Бул маселенин биринчи жагы. Экинчиден, трансформацияланып жаткан тыбыштык комбинациялар созулма үндүүгө айланчу тыбыштык айкаштан же ошого жакын тизмектен турган учурда гана созулма үндүүгө өткөн.

Ачкыч сөздөр: иран тилдери, перс тили, тажик тили, созулма үндүүлөр, фонема, үндүүлөрдүн корреляциясы, өздөштүрүлгөн сөздөр, фонетикалык структура, өздөштүрүү процесси, фонетикалык трансформация, фонетикалык дублет, субститутция.

Karataeva Sonayım Kubatbekovna

Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi

B. M. Yunusaliev Dil Bilimi Enstitüsü

Filoloji Bilimleri Doktoru, Profesör, Bölüm Başkanı

ORCID: 0000-0001-9488-9880. E-mail:

sonayimkaratayeva@mail.ru

KIRGIZ DİLİNDEKİ İRAN KÖKENLİ ALINTILARIN YAPISAL-FONETİK DÖNÜŞÜMÜ

Özet: Bu makalenin bilimsel yeniliği, İran kökenli kelimelerin Kırgız dilindeki fonetik dönüşümlerinin kombinatorik özelliklerinin retrospektif ve fon-akustik açılardan ele alınmasıdır. Uzun ünlülerin fonosemantik özellikleri ve akustik karakteristikleri, fonetik semantiğin derecelendirilmesinin kriterleridir. Bu fonetik anlambilim de, dil ile düşüncenin psiko-duygusal bileşeni arasındaki ilişkinin bir göstergesi olarak hizmet eder. Fonetik dönüşümlerin ortaya çıkışının sosyo-tarihsel önkoşulları, öncelikle antropofonetik süreçlerdir. Bu süreçler zemininde, diğer dilsel olgular gibi, ünlü uzunluğu da kelime ayırıcı, yani fonematik bir özellik kazanır. Uzun ünlülerin ortaya çıkışına ilişkin diğer bir açıklama ise, ses kombinasyonlarının dönüşümüyle ilgilidir. Belirli fonetik kurallara göre birleşen bu seslerin kombinasyonu, uzun ünlülerin ortaya çıkma nedeni olmuştur.

Anahtar kelimeler: İran dilleri, Farsça, Tacikçe, uzun ünlüler, fonem, ünlü korelasyonu, alıntı kelime hazinesi, fonetik yapı, alıntılama süreci, fonetik dönüşüm, fonetik dublet, ses değişimi, ikame.

Sonayım Kubatbekovna Karataeva

B. M. Yunusaliev Institute of Linguistics of the

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of Department

ORCID: 0000-0001-9488-9880. E-mail: sonayimkaratayeva@mail.ru

Phonetic transformations of Iranian loanwords in the Kyrgyz language

Annotation. The scientific novelty of this article lies in the fact that it examines the combinatorial features of phonetic transformations in words of Iranian origin in the Kyrgyz language from the perspectives of retrospective and phono-acoustic aspects. The phonosemantic features and acoustic characteristics of long vowels serve as criteria for gradating phonetic semantics, which, in turn, serves as an indicator of the relationship between language and the psycho-emotional component of thinking. The socio-historical prerequisites for the emergence of phonetic transformations are, first and foremost, anthropophonic processes, against which, like other linguistic phenomena, vowel length acquires a word-distinguishing, i.e., phonemic property. Another explanation for the emergence of long vowels is related to the transformation of sound combinations, the combination of which, according to certain phonetic patterns, led to the emergence of long vowels.

Keywords: Iranian languages, Persian language, Tajik language, long vowels, phoneme, vowel correlation, borrowed vocabulary, phonetic structure, borrowing process, phonetic transformation, phonetic doublet, substitution.

Киришүү. Түрк тилдери анын ичинде кыргыз тили иран тилдери менен байыртадан бери тилдик байланышта болуп келген. Иран тилдери тектик жактан дүйнө тилдеринин индоевропа бүлөсүнө кирип, фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрдүн негизинде батыш жана чыгыш топторуна бөлүнөт. Батыш иран тилдерине байыркы перс, орто перс, жаңы перс (IX-XV кк. перс-тажик адабий тили жана азыркы перс тили), тажик, дари, тат, күрт сыяктуу тилдер кирсе, чыгыш тобу байыркы тилдерден согду, тохар, хорезми, азыркы афган (пушту), осетин, ягноб сыяктуу тилдерди өз ичине камтыйт.

Түрк тилдери анын ичинде кыргыз тили иран тилдери менен байыртадан бери тилдик байланышта болуп келген. Мындай тилдик карым-катыш биринчи кезекте сөздүк корго, андан соң тилдердин грамматикалык жана фонетикалык түзүлүшүнө чоң таасирин тийгизген. Иран тилдери менен түзмө-түз же кыйыр байланышта болгон түрк тилдеринде курамы түрдүү комбинациядагы үндүү

менен үнсүздөрдөн турган белгилүү тыбыштык топтор өздөштүрүү процессинде созулма үндүүлөргө трансформацияланган. Натыйжада, тыбыштардын мындай комбинатордук өзгөрүүлөрү түрк тилдеринде созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдүн өзгөчө катмарынын калыптанышына шарт түзгөн. Айрым түрк тилдеринде мындай созулмалар фонематикалык мааниге ээ болсо, кээ биринде фонематикалык ролду аткарбайт. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы созулмалар И.Батманов (1946), Э.Севортян (1955), Н.Дмитриев (1955), Л.Покровская (1964) жана М.Торфимовдордун(1991) изилдөөлөрүндө айрым тилдик фактылардын негизинде учкай маалыматтар берилген.

Материалдар жана методдор. Изилдөөнүн иллюстрациялык материалдары К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнөн” алынып, жалпысынан созулма үндүүлөр катышкан 80ге чукул сөз талданды. Изилдөө методдору катары сыпаттама, топтоо, системалаштыруу, структуралык анализ, синтез, моделдештирүү ж.б. методдор пайдаланылды.

Негизги бөлүк. Тарыхый маалыматтарга караганда, Орто Азиянын территориясында биздин замандан бир нече кылым мурда эле иран тилдеринин тобуна кирүүчү согду, тохар, хорезми, парфян тилдеринде сүйлөгөн элдер жашашкан. Биздин замандын VI-VII кк. тартып Орто Азиянын чыгыш иран тилдери (мисалы, согду, тохар) биринчиден, коңшулаш элдердин тилдерине жана анын маданиятына зор таасирин тийгизет, экинчиден, алардын өздөрү акырындык менен жоюлуп, башка тилдер менен, атап айтканда, иран тилдеринин батыш бутагына кирген перс-тажик тили, ошондой эле түрк тилдери менен алмашыла баштайт.

Арабдардын басып алуусунан кийин перс-тажик тили согду тилинин ордуна колдонулуп, айыл-кыштактардагы жергиликтүү диалектилерге да өз таасирин тийгизет. Ушул кылымдарда перс-тажик тили араб графикасына өтүп, азыркы Иран, Афганистан, Орто Азия аймагында жашаган элдердин орток жазма адабий тилине айланат. XVI к. баштап перс-тажик тилдик биримдиги бузулуп, өз алдынча перс жана тажик тилдери калыптанат [Бертельс, 1932:15].

Бул аймакта жашаган элдердин этникалык курамынын өзгөрүшүнө айрыкча Сыр-Дарыя менен Аму-Дарыянын территориясына келип орношо баштаган түрк уруулары өзгөчө таасир тийгизет.

Тарыхый маалыматтардын негизинде түрк урууларынын Алтайдан тартып Казакстан талааларында, Орто Азия аймактарына таралгандыгы жөнүндө В.В.Бартольддун төмөнкү пикирин келтирүүгө болот: “Новые завоеватели, тюрки, вышедшие из Алтая в короткое время подчинили себе все народы от Великого океана до Черного моря. ...в эпоху наибольшего могущества турок, около 630 г., их государство, как прежде государство эфталитов, простиралось до Инда. Границей между Турецкой кочевой империей и Иранским государством династии сасанидов считалось река Амударья: область за Амударьей сделалась для иранцев – Туркестаном, собственно Туркестаном, т.е. “страной турок” [Бартольд, 1927:48].

Демек, түрк тилдүү уруулар биздин замандын V-VI кк. иран тилдеринде сүйлөгөн уруулар менен тыгыз карым-катнашта болуп келгендигин жогорудагы тарыхый фактылар далилдеп турат. Бирок ар бир кокреттүү түрк тилинин иран тилдери менен болгон байланышы ар түрдүү деңгээлде болгон. Б.Юнусалиевдин пикири боюнча, кыргыз тилине иран тилдеринин тийгизген таасири кыргыз менен алтайлардын ортосундагы саясий-экономикалык жана маданий алакалар солгундап баштаган мезгилге, болжолу XI к. туура келет. Бирок - деп, жазат окумуштуу, - это ничуть не означает, что некоторые киргизские роды или племена до эпохи распада киргизской государственности в XI веке не имели экономических и культурных связей с ираноязычным населением или с другим народом (племенем), уже имевшим в своей лексике немало слов иранского происхождения. Андан ары окумуштуу кыргыз урууларынын бир бөлүгү X к. аяк чендеринде белгиленген аймактарга (Кашкар, Турпан) чейин жетип, тохарлар менен түзмө-түз тилдик байланышта болгондугун, XVI к. кыргыз урууларынын Фергана, Памир жана Гисар аймактарына келип жашай баштаган мезгилдерде иран лексикасынын өтө көп өздөштүрүлгөнүн белгилейт [Юнусалиев, 1959:219-220].

Жыйынтыгында, көп кылымдык иран-түрк тилдик байланышынан иран (негизинен перс) лексикасы түрк тилдерине кабыл алынган. Орто Азия чөлкөмүндөгү түрк тилдери, өзгөчө өзбек, түркмөн, уйгур, андан соң кыргыз, казак тилдери иран тилдеринин сөздүк корун тулкусуна сиңирген. Мындай тилдик карым-катыштын эки тилде бирдей жүргөндүгүн иран тилдериндеги

араб сөздөрүнөн кийинки чоң тарыхый катмарды түрк лексикасынын түзүшү далилдей алат [Оранский, 1979:43].

Кыргыз тили типологиялык түзүлүшү боюнча агглютинациялануучу тил болгонуна карабастан, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр анын сөздүк коруна бекем отурган.

Азыркы перс тилинин вокалдык системасы сапаттык жактан өзгөрүүгө учураган. Үндүүлөр үн узундугу боюнча эки типке ажырайт: 1) созулма (туруктуу) үндүүлөр – [ā], [ȳ], [ī]; 2) кыска (туруксуз) үндүүлөр – [ə], [e], [o]. Созулмалар кыска үндүүлөрдөн айырмаланып, чыңалуу менен айтылгандыктан, басым түшпөгөн учурда да үндүн узундугун жоготпойт [Рубинчик, 1960:23]. Ошол себептен перс тилинде созулмалар – туруктуу, кыска үндүүлөр – туруксуз үндүүлөр деп да аталат. Үндүүлөрдүн туруктуулугу үн узундугуна гана эмес, алардын сапатына да таасирин тийгизет.

Үндүүлөрдүн сапаттык мүнөздөмөсү боюнча тажик тилиндеги үндүүлөр перс-тажик адабий тилине жакын. Тажик тилинде 6 үндүү анын ичинде: [a], [и], [y] – туруксуз, [ê], [ô], [ŷ] – туруктуу үндүүлөр. Тажик тилинде перс-тажик адабий тилиндеги 8 үндүү сапаттык жагынан окшош, бирок үн узундугу боюнча өзгөчөлөнгөн үндүүлөрдүн биригишинен 6 үндүүгө кыскарган [Ефимов, Расторгуева, 1982:22-23].

Иран тилдери менен азыркы кыргыз тилиндеги үндүүлөр системасы, анын ичинде созулмалар сан жагынан бирдей эмес. Азыркы кыргыз тилинде – 6 созулма үндүү болсо, перс, тажик тилдеринин вокалдык системасында 3 созулма (туруктуу) үндүү бар. Ошондон улам, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин тыбыштык системасына ылайыкташтырылып алынган.

1. Перс адабий тилинде басыңкы мүнөздөгү [ei], [oʊ] дифтонгдору кийинки инновациялык көрүнүш. Алардын экинчи элементи муун түзбөгөндүктөн, чыңалуусуз айтылат. Дифтонгдор үндүүлөрдөн мурда келбейт, келген учурда дифтонгдук биримдигин жоготуп, муун түзбөгөн экинчи элементи үнсүзгө өтүп кетет: [ei]→[ей], [oʊ]→[ов] [Овчинникова, 1956:13]. [oʊ] дифтонгу сөз башында келбейт, сөз ортосунда жана сөз аягында келгенде [oʊ], үндүүдөн кийин келсе [ов] болуп айтылат. Перс адабий тилиндеги [oʊ] дифтонгу катышкан лексемалар кыргыз тилинде көпчүлүк учурда [oo], кээде [өө] созулмасына өткөн.

а) Сөз ортосунда: *n.* سودا [соуда] «соода-сатык»; *сал. таж.* савдо; *кырг.* соода “товарларды сатуу же сатып алуу иши”; *сал. каз.* сауда,

өзб. савдо, уйг. سودا [сода]; н. سوغات [соугāt] «саякаттан алып келинген белек»; кырг. соогат // соога фонетикалык дублеттеринде өздөштүрүлүп, маанилик жылышууга учураган: “түшкөн олжодон берилүүчү сыйлык, ыйгарылган шыбага” [КТТС, 536]; сал. каз. сауға, өзб. совға, уйг. سوۋغات [совгат]; н. نوچه [ноуче] 1) «жаңы киши, жаңыдан ишке киришкен киши», 2) “жигит, жаш жигит”; кырг. нооча тыбыштык турпатында, “узунан келген шыңга (бойго карата)” маанисинде өздөштүрүлгөн; сал. каз. науша, өзб. новча, уйг. نوچا [ноча]; н. جوذر [джоудәр] «буудайда өскөн отоо чөп»; кырг. жоодар “сандык баш чөп” [Карасаев, 1986:110]. К. К. Юдахин белгилегендей, в арабо-персидских заимствованиях долгий [oo], как правило, на соседний слог влияния не оказывает соода а не соодо, оопа а не оопо [Юдахин, 1940:5]. [oo] созулмасынын өзүнөн кийинки муунга тийгизген таасиринин туруктуу эмес экендигин кыргыз тилинин түштүк диалектисинен да байкоого болот: жоодо/жоода, тоодо/тоода ж.б.

б) Сөз аягында: н. علو [элоу] “от, жалын”; сал. таж. алов; кырг. ад. алоо “от, жалын”, түштүк диалектисинде алов формасында колдонулат. Деривация процессинин негизинде алооло-, алоолон-, алоолот- сыяктуу этиштер жасалган. н. پلو [полоу] “палоо”; сал. таж. пилаф; кырг. балоо // палоо фонетикалык дублеттери мүнөздүү; сал. каз. палау, өзб. палов, уйг. پىلاف [пилаф]; н. بدو [бадоу] “күлүк ат”; кырг. бедөө “күлүк ат”; сал. каз. бедеу

в) Үндүүдөн кийин: [oʊ] дифтонгу [ā] созулмасынан кийин келгенде, кыргыз тилинде [oo] же [өө] созулмасын берет: н. ناول [nāw] 1) “аскер кемеси”, 2) “канал”; 3) “арык”; сал. таж. нова; кырг. ноо “карагайды оюп же тактайдан жасалган, көбүнчө суу агызуу үчүн колдонулуучу нерсе, аштоо” [КТТС, 453]; сал. каз. науа, өзб. нов, уйг. نو [но]; н. گاو ميش [гāv-миш] «буйвол» گاو [гāv] “уй; бука, өгүз” + ميش [миш] “кой”; сал. кл. н. гāv, таж. говмеш; кырг. түш. көөмүш же көөмүш уй “сүттүү уй” маанисинде кабыл алынган; сал. өзб. гавмуш “сүттүү” (уйга карата); н. چاولى [чāвли] “калбыр”; кырг. чөөлү “кепир, сүзгүч”, түштүк диалектисинде чавли формасында колдонулат; н. گوركاو [гӯр-кāv] 1) “көр казган адам”, 2) “көр каракчысы”; кырг. көркоо 1) “көрдү ачып жегич жырткыч”, 2) өтм. эзүүчү, зулум [КТТС, 350]; сал. өзб. гӯрков “көр казган адам”, уйг. گوركائو [гөркав].

[oʊ] дифтонгу [j] созулмасынан кийин келгенде, кыргыз тилинде [өө] созулмасын берет: *п.* دیو [дйв] 1) “жин, шайтан”, 2) “дөө, алп”; *сал. кл. п.* дёв, *таж.* дев; *кырг.* дөө 1) “жомокто кишилерге окшобогон алп денелүү адам”, 2) “бою бийик, албеттүү киши” [КТТС, 161]; *сал. каз.* дэу, *өзб.* дев “жин, шайтан”; *п.* دیودار [дйв-дар] “абдан чоң дарак”; *кырг.* дөөдүр “келжирээк, сүйлөөк” маанисинде колдонулат; *сал. өзб.* довдир “келесоо, жинди”.

2. [ə] + [oʊ] + [ā] айкалышы кыргыз тилинде [оо] фонемасына транс-формацияланат: *п.* جوانمرد [джэвāн-мэрд] «асылзат, ак көңүл, айкөл» [джэвāн] «жаш, жаш жигит» + [мэрд] «эркек»; *сал. таж.* чавонмарди; *кырг.* жоомарт 1) «ак көңүл, айкөл», 2) эркектин ысымы; *сал. каз.* жомарт.

3. Перс адабий тилиндеги [ā] созулмасы көмөкөйчүл [◌] үнсүзү менен катар келгенде, кыргыз тилинде [аа], [өө], кээде [ээ] созулмаларына оошот:

а) [ā+◌]→[аа]: *п.* شاه [шāh] “падыша, монарх”; *сал. таж.* шōх; *кырг.* шаа // шад фонетикалык дублеттеринде колдонулат; *сал. каз.* шах, *өзб.* шах, *уйг.* شاه [шах]; *п.* شاهباز [шāh-бāз] «ылаачын, шумкар»; *сал. таж.* шохин; *кырг.* шаабаз.

б) [ā+◌]→[өө]: *п.* گناه [гонāh] “айып, күнөө”; *сал. кл.п.* гунаh, *таж.* гунах; *кырг.* күнөө “айып, кылмыш; жазык”; *сал. каз.* күнэ, *өзб.* гунох, *уйг.* گونا [гунах]; *п.* بیگناه [би-гонāh] “күнөөсү жок, бейкүнөө”; *сал. таж.* бегуноh; *кырг.* бегүнөө // бейгүнөө // бейкүнөө фонетикалык варианттарында колдонулат; *сал. каз.* бейкүнэ, *өзб.* бегунох, *уйг.* بیگونا [бигуна].

в) [ā+◌]→[ээ]: *п.* گاه [гāh] 1) учур, айрым учурда 2) орун; *сал. таж.* гох; *кырг.* кээ “айрым, кайсы бир”, кээде // кээ-кээде “айрым учурда” маанилери белгилүү; *сал. каз.* кей, *өзб.* гох-гох // гохо, *уйг.* گاه [гах].

Гагауз тилинде да перс, араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн аягындагы [ā+◌] тыбыштык айкалышы созулмага өтөт, бирок алардын созулмалуулук квантитети туруктуу эмес. Трансформацияланган созулмасы бар мындай лексемага мүчө уланары менен баштапкы [ā+◌] тыбыштык турпатына келет: сабаһа “к утру”, аллаһым “боже мой” ж.б. [Покровская, 1964:32].

4. [ā] + [ع], [a] + [ع] сыяктуу тыбыштык тизмектер иран тилдерине мүнөздүү эмес, араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө учурайт. Перс адабий тилинде эң чоң субстраттык катмарды араб лексикасы түзөрү белгилүү. Араб тилинин таасиринен перс тилинде

көмөкөйчүл айн [ɛ] тыбышы пайда болгон, сөз башында жана сөз аягында айтылбайт, сөз ортосунда келгенде [ɛ] ордуна үндүн тынымы пайда болот [Бертельс, 1932:22]. Мындай тыбыштык айкаштардан турган сөздөр кыргыз тилине перс тили аркылуу өздөштүрүлгөн.

а) [ā] + [ɛ] тыбыштык тизмегинде инлауттагы айн [ɛ] тыбышынын ордуна пайда болгон үндүн тынымы кыргыз тилине кабыл алынганда сүртүлүп, [ā] туруктуу үндүүсү гана сакталган: *п.* زراعت [зерā'ет] “дыйканчылык”; *кырг.* зыраат “дыйканчылык, жер иштетүүчүлүк”.

б) [a] + [ɛ] тыбыштык айкашы кыргыз тилинде [aa] созулмасын берет: *п.* معركة [мә'реке] 1) “согуш талаасы”; 2) “согуш, салгылашуу”; 3) *өтм.* “дуулдаган эл тобу”; 4) көчө актерлору оюн койгон жер; *кырг.* маареке өтмө маанисинде кабыл алынган. Өзбек тилинин айрым говорлорунда мындай тыбыштык айкаштар созулмага өткөн учурлары бар. Бул тууралуу И.Батманов мынтип жазат: “При заимствовании из арабского и персидского, в некоторых словах айн реализовался на почве ташкентского и самаркандского говоров как стяженный гласный с соседним а: в словах бээзи “некоторый”, йээни “то есть” [Батманов, 1946:46].

5. [ə] + көмөкөйчүл [ɔ] + [ā] тыбыштык тизмектеги айкалыштар кыргыз тилине оошкондо, туруксуз жана туруктуу үндүүнүн ортосундагы көмөкөйчүл үнсүз түшүп калып, эки үндүү биригип, [aa] фонемасына өткөн. Мындай учурда үнсүз тыбыштын эки жагындагы үндүүлөрдүн артикуляциясы окшош болсо, созулма үндүүгө өтүү жеңил болгон. Мисалы: *п.* اژدها [эждəhā] «ажыдаар»; *таж.* аждахо; *кырг.* ажыдаар; *сал. каз.* айдаһар, *өзб.* аждар, *уйг.* ئاژدەر [эждәр]; *п.* بهار [бəhār] “жаз”; *таж.* бахор; *кырг.* “баар” формасында, 1) “көктөм, эрте жаз”, 2) “ыракат, бакыт” маанилеринде колдонулат; *сал. каз.* баһар, *өзб.* баҳор, *уйг.* باھار [баһар]; *п.* بها [бəhā] «баа, акы»; *таж.* бахо; *кырг.* “баа” тыбыштык турпатында кездешет; *сал. каз.* баға, *өзб.* баҳо, *уйг.* باھا [баһа]; *ур.* نهار [наһār] «түшкү тамак»; *кырг.* наар «тамак» маанисинде өздөштүрүлгөн; *сал. каз.* нәр, *өзб.* наҳорлик “эртең мененки тамак”; *п.* جهاز [джеhāz] «ээр»; *кырг.* жааз “желдик” маанисинде өздөштүрүлгөн; *п.* جهان [джəhān] «дүйнө, аалам»; *кырг.* жаан “дүйнө, аалам” семантикасында колдонулат; *сал. каз.* жиһан, *өзб.* жаҳон, *уйг.* جاھان [жаҳан]; *п.* جهانگیر [джəhān-гир] 1) «дүйнөнү багындыруучу», 2) «дүйнөлүк»; *кырг.* жаангер // жаангир

фонетикалык дублеттеринде колдонулуп, 1) “дүйнөнү багындыруучу”, 2) “импералист” маанилерине ээ; *сал. каз.* жиһангер “жолоочу”; *өзб.* жаҳонгир, *уйг.* جاھانگیر [жаҳангир]. Мындай тыбыштык айкаштагы сөздөр кыргыз тилинде антропоним катары келгенде, түпкү тилдеги баштапкы тыбыштык турпаты сакталат: Жахангир. *п.* نهار [нəhār] «түшкү тамак»; *сал. таж.* нахории; *кырг.* наар “тамак” мааниси белгилүү; *сал. каз.* нэр; *п.* چہار [чəhār // чār] “төрт”; *сал. кл. п.* чаhār // чār, *таж.* чахор // чōр [ЭСИЯ, 242]; *кырг.* чаар//чар фонетикалык дублеттеринде, айкаштардын курамында колдонулат: чар тарап - төрт тарап, чар ирик – төрт жашар ирик [КТТС, 683]. Кыргыз тилинде иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү этимологиялык созулмалардын редукцияланыш тенденциясын байкоого болот. Мындай көрүнүштү өз учурунда Г.Ярринг уйгур тилинин иллюстрациясында белгилеген: radiṣāh > rad’ṣā/paṣa, Kaṛīm > Kerīm, hākīm «правитель» > hakim, nādān «глупый» > na’dan [Кара: Трофимов, 1991:90].

6. [y̆] созулмасы көмөкөйчүл [ŏ] үнсүзү менен катар келгенде, кыргыз тилинде [өө] жана [оо] созулмаларына өтөт: *п.* گۆھر [gūhər] “баалуу асыл таш”; *кырг.* көөр // каухар “кымбат баалуу таш”; *сал. өзб.* кавхар.

7. [й] + көмөкөйчүл [ŏ] + [y̆] тыбыштык тизмектери кыргыз тилинде [өө] тыбышын берет: *п.* بيھودہ [биһуде] “бөөдө, бекерге, курулай”; *сал. таж.* беxуда; *кырг.* бөөдө “бекерге, курулай”; *сал. өзб.* беxуда, *уйг.* بېھۇدە [бихудə].

8. [ə] кыска (туруксуз) үндүүсү менен көмөкөйчүл [ŏ] тыбышынын айкашы кыргыз тилине оошкондо, [aa] фонемасын берет: *п.* شہر [шəhr] “шаар”; *сал. кл. п.* шахр, *таж.* шахр; *кырг.* шаар; *сал. каз.* шаһар, *өзб.* шахар, *уйг.* شەھەر [шəhər]; *п.* زہر [zahp] 1) «уу», 2) «кайгы; ачуу, каар»; *сал. кл. п.* захр, *таж.* захр; *кырг.* заар 1) «уу», 2) «ачуу, каар» маанилери бирдей колдонулат; *сал. каз.* заһар, *өзб.* захар, *уйг.* زەھەر [зəhər]. И.А.Батмановдун пикири боюнча, кыргыз тилинде *п.* шəhr > шаар «город», *ар.* sā’at < саат сыяктуу өздөштүрүлгөн сөздөрдө хиатус сакталат, т.а., созулмага толук өтүп бүтө элек [Батманов, 1946:42].

9. [ĕ] кыска (туруксуз) үндүүсү менен көмөкөйчүл [ŏ] тыбышынын комбинациясы кыргыз тилинде [ээ] созулмасына өтөт: *п.* مہر [mehp] 1) «сүйүү, достук», 2) күн; *сал. таж.* мехрибон «кымбаттуу»; *кырг.* мээр // мээрим «сүймөнчүктүү, кайрымдуу» [КТТС, 447]; *п.* مہربان [mehrebañ] «сүймөнчүктүү, мээримдүү»; *сал.*

таж. мехрубон; *кырг.* мээрман // мээрбан // мейирман варианттарында колдонулат; *п.* به [beh] «айва» *сал. таж.* бихии; *кырг.* бээ «айва»; *сал. өзб.* беҳи, *уйг.* بهی [беҳи].

10. [o] кыска (туруксуз) үндүүсү менен көмөкөйчүл [°] тыбышынын айкашы кыргыз тилинде [өө] созулмасына трансформацияланган: *п.* كهنه [kohne] «эски, эскирген»; *сал. таж.* кӯхна; *кырг.* көөнө «байыркы, эски»; *сал. каз.* көне, *уйг.* كونا [кона].

11. Иран тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн курамындагы [ə+ب] тыбыштык айкалышы кыргыз тилинде созулма үндүүгө трансформацияланган: *п.* مویلب [муй лэб] «мурут, мойлоо» [муй] «чач» + [лэб] «эрин»; *сал. таж.* мууйлаб; *кырг.* мойлоо; *сал. өзб.* муйлов. Мындай трансформация кыргыз тилинде буга чейин белгилүү болгон созулмалардын жасалуу моделинин негизинде ишке ашкан. Кыргыз тилинде аягы [п], [м] менен бүткөн этиш уңгуга чакчылдын -ып мүчөсү жалганганда созулма үндүү пайда болот: там-+-ып→таамп, жабып→жаап ж.б.

12. Кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө кээ бир лексемалардагы созулма үндүүлөрдүн бир муундан экинчи муунга оошуп кетүүсүн байкоого болот: *п.* كوسه [кўсе] “сакал-муруту сейрек”; *кырг.* көсөө”; *сал. каз.* көсе, *өзб.* кўса; *п.* پناه [пәнāh] 1) “калка, далда”; 2) “баш калкалаар жер”; *сал. таж.* панахгох; *кырг.* маана // паана // паанек фонетикалык дублеттеринде колдонулат; *сал. каз.* пана, *өзб.* пана, *уйг.* پانا [пана]; *п.* دچار [дочār] “дуушар болгон, баштан кечирген”; *сал. таж.* дочар кардан “өткөрүү, жолуктуруу”; *кырг.* дучар // дуучар // дуушар варианттарында бол- жардамчы этиши менен айкашып, татаал этишти түзөт; *сал. каз.* душар болу, *өзб.* дучор бўлмок, *уйг.* دۇچار [дучар болмак].

Жыйынтык. Тилдик фактылар көрсөткөндөй, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн баары фонетикалык жактан бирдей өзгөрүүгө учураган эмес. Алардын айрымдары кыргыз тилинин ички мыйзамына ылайык фонетикалык жактан трансформацияланса, айрым сөздөр түпкү тилдеги турпаты менен кабыл алынган.

1. Перс адабий тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү тыбыштык комбинациялардын кыргыз тилинде таянычы болгон. Сөзсүз түрдө бул нерсе фонемалардын жана тыбыштык комплекстердин кабыл алып жаткан тилге өздөштүрүлүшүн жеңилдеткен.

2. Белгилүү моделдеги тыбыштык комплекстер гана оошкон. Перс адабий тилиндеги кыска (туруксуз) үндүүлөр кыргыз тилине

оошкондо созулмага өтпөйт, кыска үндүү + көмөкөйчүл [о] моделиндеги тыбыштык комплекстер созулмаларга өткөн. Мисалы, азыркы перс адабий тилинде кыска үндүүлөр менен келген شتر [шотор] «төө, нар» лексемасы кыргыз тилине шуудур формасында өздөштүрүлгөн. Аталган сөз farsī же перс-тажик адабий тилинде “сутūr//шутūr” тыбыштык турпатында кездешет. Демек кыргыз тилине бул лексема болжолу 10-15кк. кабыл алынган.

3. Кыргыз тилине [ə]+[о]+[ā] тыбыштык айкашы өздөштүрүлгөндө эки үндүүнүн ортосунда келген [о] тыбышынын сыйлыгышып түшүп калышынан созулма келип чыккан, бирок сөздүн өзү эки муун катары кабылдангандыктан, эки үндүүнүн ортосунда тыным пайда болот: джəhān > жа’ан, нəhār > на’ар.

4. Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы үндүүлөрдүн баары эле созулмалуулугун сактаган эмес: *п.* آفتاب [āftāb] «күн» – *кырг.* аптап, *п.* استا [ustā] «мастер» – *кырг.* уста, *п.* ذردالو [zerdālū] «өрүк» – *кырг.* 1) «өрүктүн бир сорту», 2) Зардалы (жердин аталышы) ж.б.

5. Азыркы перс тилинде [й] созулмасы катышкан сөздөр кыргыз тилинде [и] же [е], айрым учурда үндөштүк мыйзамына ылайык [ү] кыска үндүүсүн берет, бирок созулмага өтпөйт: *п.* فارسی [fārsī] «фарси» – *кырг.* «перс//фарси»; *п.* امير [эмйр] «эмир, өкүмдар» – *кырг.* «эмир»; *ир.* زیرک [зйрек] «зээндүү, зирек» – *кырг.* «зирек», *п.* تیشه [тйшə] «топор» – *кырг.* теше, *п.* امید [умīд] «надежда» – *кырг.* үмүт ж.б.

Иран тилдериндеги созулма үндүүлөрдүн жана тыбыштык комплекстердин фонетикалык трансформациясы кыргыз тилинин ички фонетикалык мыйзамдарынын негизинде ишке ашкан.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абаев В.И. О фонетическом законе [Текст] / В.И.Абаев // Язык и мышление. №1, 1933. -С.1-14.
2. Оранский И. М. Введение [Текст] / И. М. Оранский // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. -Москва: Наука, 1979. -С.10-81.
3. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана [Текст] / В. В. Бартольд. -Ленинград: Изд-во АН СССР, 1927. II т. - 256 с.
4. Бартольд В. К вопросу об языках согдийском и тохарском [Текст] / В.Бартольд // ИРАН, т.I. -М., 1926. -С. 29-41.

5. Батманов, И. А. Фонетическая система современного киргизского языка [Текст] / И. А. Батманов. -Фрунзе: Киргизгосиздат, 1946. -173с.
6. Бертельс, Е. А. Учебник персидского языка [Текст] / Е. А. Бертельс. -Ленинград: Изд. Ленинградского Восточного Института, 1932. -417 с.
7. Бернштейн С. И. Основные понятия фонологии [Текст] / С.И.Бернштейн // Вопросы языкознания. №5, 1962. -С.62-80.
8. Дмитриев, Н. К. Долгие гласные в туркменском языке [Текст] / Н. К. Дмитриев // ИСГТЯ. Ч.1. Фонетика. -М.: Издательство АН СССР, 1955. - С.182-191.
9. Дмитриев, Н. К. Вторичные долготы в тюркских языках [Текст] / Н. К. Дмитриев // ИСГТЯ. Ч.1. Фонетика. -М.: Издательство АН СССР, 1955. - С.198-202.
10. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фонетика жана морфология [Текст] / С. Кудайбергенов, А.Турсунов, Ж.Сыдыков. -Ф.: Илим, 1980. -538 б.
11. Рубинчик, Ю. А. Современный персидский язык [Текст] / Ю. А. Рубинчик. -Москва: Изд. Восточной литературы, 1960. -144 с.
12. Овчинникова, И. К. Учебник персидского языка [Текст] / И. К. Овчинникова. -М.: Издательство Московского университета, 1956. -440 с.
13. Персидский, таджикский, дари [Текст] / В. И. Ефимов, В. С. Расторгуева, Е. Н. Шарова // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. -М.: Наука, 1982. -С.5-287.
14. Покровская, Л. А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология [Текст] / Л. А. Покровская. -М.: Наука, 1964. -301 с.
15. Расторгуева, В. С. Сравнительно-историческая грамматика западно-иранских языков: Фонология [Текст] / В. С. Расторгуева. -Москва: Наука, 1990. -253 с.
16. Севортян, Э. В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков [Текст] / Э. В. Севортян // ИСГТЯ. Ч.1. Фонетика. -М.: Издательство АН СССР, 1955. - С.13-43.

17. Талипов, Т. Система гласных в современном уйгурском языке [Текст] / Т. Талипов. Автореф. дисс. ...канд. фил. наук. -Алма-Ата, 1960. -21 с.

18. Трофимов, М. И. Проблемы тюркского ударения и уйгурского вокализма [Текст] / М. И. Трофимов. -Бишкек: Илим, 1991. -173 с.

19. Юнусалиев, Б. М. Киргизская лексикология [Текст] / Б. М. Юнусалиев. -Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1959. -247с.

Сөздүктөр:

1. Казахско-русский словарь [Текст] / Под ред.: Р. Г. Сыздыкова, К. Ш.Хусаин. -Алматы: Дайк-Пресс, 2008. -962 с.

2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Редакторлор: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. -Фрунзе: Мектеп, 1969. -775 б.

3. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К. К. Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.1. -503 б.

4. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К. К. Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.2. -473 б.

5. Новый русско-таджикский словарь [Текст] / Составил: Я. Калонтаров. -Душанбе, 2007. -272 с.

6. Персидско-русский словарь [Текст] / Составил: Проф. Б. В. Миллер. -Москва: Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1950. -1151 с.

7. Русско-Персидский Словарь [Текст] / Составил: А. О. Хашабъ. -С.-Петербургъ: Типо-Литографія Н. Евстифьева, 1906. -364 с.

8. Узбекско-русский словарь [Текст] / Под ред.: Т. Н. Кары-Ниязов, А. К. Боровков. -Ташкент: Узб. фил. АН СССР, 1941. -375 с.

9. Уйгурско-русский словарь [Текст] / Составил: Э. Н. Наджип. -Москва: Советская энциклопедия, 1968. -829 с.

УДК 811.512.154

Солтоноев А. М.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Солтоноев А. М.

КНУ им. Ж. Баласагына

Soltonoev A. M.

КНУ J.Balasagyn

SPIN-код:7246-1261, ORCID: 0009-0009-3254-6925

ОМОНИМИЯ МАСЕЛЕСИ ЖАЛПЫ ТҮРКОЛОГИЯДА ИЗИЛДЕНИШИ

ИССЛЕДОВАНИЕ ОМОНИМИИ В ОБЩЕЙ ТЮРКОЛОГИИ

THE CONCEPT OF HOMONYMY IN GENERAL TURKOLOGY

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада лексикологиянын бирдиги болгон омонимдердин жалпы түркологияда изилденишине сереп жүргүзүлөт. Аталган кубулуш бир нече түркологдордун изилдөөсүндө болуп, көптөгөн маселелердин чечилишине жол ачылган. Омонимдер тилде байыртадан бери карай колдонулуп келе жаткан тилдик каражат экендигин түрк тилдүү окумуштуулардын бардыгы өз эмгектеринде белгилешет. Ал эми алардын пайда болуу булактары, көп маанилүү сөздөр менен карым-катыш маселеси боюнча ар кандай пикирлер бар болгондугуна күбө болобуз. Анткени омонимдер менен көп маанилүү сөздөр окшош келип, тилде татаалдыкты жаратат. Ошондуктан бул кубулуштардын ортосундагы көйгөйлөр изилдөөчүлөрдү бир топ түйшөлткөн десек болот. Негизинен, омонимдер жалпы түркология илиминде кенен изилдөөгө алынып, көлөмдүү эмгектер жарыкка чыккан. Айрымдары бул жаатта ар кандай тематикадагы изилдөөлөрдү жүргүзүп, диссертацияларды коргосо, кээ бирлери сөздүктөрдү түзүшүп, түрдүү монографияларды жазышкан.

Чакан иликтөөбүз омонимдердин жалпы түркологияда изилдениш тарыхы боюнча канчалык бир деңгээлде колго аларлык материал болуп бере алат деген ойдобуз. Изилдөөдө кыргыз, казак,

түрк, өзбек, азербайжан, хакас, башкыр тилдеринде иликтөөгө алган окмуштуулардын эмгектери тууралуу кеп кылып, алардын илимий-теориялык маселелерине кыскача токтолобуз.

Аннотация: В данной статье проводится обзор изучения омонимов, как единицы лексикологии, в общей тюркологии. Данное явление было предметом исследований нескольких тюркологов, что открыло путь к решению многих вопросов. Все тюркоязычные ученые в своих работах отмечают, что омонимы являются языковым средством, используемым в языке с древних времен. Однако, мы видим различные мнения относительно источников их возникновения и вопроса взаимосвязи с многозначными словами. Поскольку омонимы и многозначные слова похожи, они создают сложность в языке. Поэтому можно сказать, что проблемы между этими явлениями доставляют исследователям немало хлопот. В основном, омонимы широко изучаются в общей тюркологии, и были опубликованы объемные работы. Некоторые проводили исследования по различным темам в этой области и защищали диссертации, в то время как другие составляли словари и писали различные монографии.

Мы полагаем, что наше небольшое исследование может в определенной степени послужить полезным материалом для изучения истории омонимов в общей тюркологии. В исследовании мы расскажем о работах ученых на кыргызском, казахском, турецком, узбекском, азербайджанском, хакасском, башкирском языках и кратко обсудим их научно-теоретические вопросы.

Abstract: This article examines the study of homonyms, a unit of lexicology, in general turkology. This phenomenon has been studied by several Turkologists and has opened the way to many problems. All Turkic scholars have pointed out that homonymy is a linguistic device that has been used in the language since the Middle Ages. However, there is much disagreement about their origins and how they relate to many words that have multiple meanings. Because many multi-meaning words have similarities with homonyms, which causes complexity in the language. Hence, the problems between these two phenomena have puzzled researchers. Generally, homonyms have been extensively studied and published wide-ranging works in the study of turkology. Some have researched and defended dissertations on a wide range of subjects, while others have compiled dictionaries and written monographs.

We believe that our little research can provide some useful material on the history of the study of homonyms in general turkology. In this study, we will discuss the works of scholars in kyrgyz, kazakh, turkish, uzbek, azerbaijani, khakas, and bashkir languages and briefly discuss their scientific and theoretical issues.

Негизги сөздөр: омоним; фонетика; лексика; грамматика; морфология; синтаксис; көп маанилүү сөз; этиш.

Ключевые слова: омоним; фонетика; лексика; грамматика; морфология; синтаксис; многозначное слово; глагол.

Keywords: homonyms; phonetics; lexicon; grammar; morphology; syntax; polysyllabic word; verb.

Кыргыз тил илиминдеги омонимдер маселесин академик Б. Юнусалиев абдан терең иликтөөгө алган. Ал аталган кубулушту тектеш тилдер менен салыштырма планда изилдөөгө алып, омонимдерди үч топко бөлүп караган: 1. Фонетикалык өзгөрүүлөрдөн пайда болгон окшоштуктар. 2. Лексикалык же көп маанилүүлүк жолу менен пайда болгондор. 3. Лексико-грамматикалык. Окумуштуу омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдүн карым-катышы тууралуу сөз кылып, айрым көп маанилүү сөздөр тун маанисинен ажырып, башка мааниге өтөрүн жана алар омонимдердин пайда болушуна негиз болорун эскертет [14, 109-б.].

Негизи эле кыргыз тилиндеги омонимдерди изилдөөгө алгандардын бардыгы Б. Юнусалиевдин эмгегине “Киргизская лексикология 1959” таянышканын баса белгилөөгө болот. Анткени ал омонимдердин тарыхын, пайда болуу булактарын жана эң негизгиси омонимдерди тектеш тилдер менен салыштырып иликтөөсүнүн негизинде көптөгөн сөздөрдүн этимологиясы аныкталып берилген.

“**Омонимия**” грек тилинен которгондо *homonymia* – “аты бирдейлик”, “аты окшоштук” дегенди түшүндүрөт. Ал эми “омоним” *homos* – “окшош”, “бирдей” жана *onuma* – “ат”, “наам” деген сөздөрдөн алынган [3, 7-б.]. Омонимия кубулушу боюнча кыргыз изилдөөчүлөрүнүн ичинен 1967-жылы “Кыргыз тилиндеги омонимдер” деген темадагы алгачкы диссертация окумуштуу Р.

Бекжанова тарабынан корголгон. Изилдөөчү омонимдер тууралуу жазылган айрым иликтөөчүлөрдүн пикирлерине макул эместигин билдирип, аны далилдүү факты-мисалдар менен ачып берген. Маселен, И. Н. Бажинанын омонимдерге келтирген **каткан** “катып калган” (катып калган нан), **каткан** “жашырган” (малын катып калган киши) жана барат, парад сөздөрүн омоним деп көрсөткөнүн четке кагып, омоним болушу үчүн кыргыз тилиндеги сөздөр уңгу же негиз түрүндө жана кыймыл атооч формасында бирде й болуулары керек. Ошондуктан биринчи эки сөз **кат I** “катуу бол, катып кал” **кат II** “жашыр” деген уңгу түрүндө гана омонимдер болуп эсептелет деген [3, 19-б.]

Омонимия маселесин кимдер гана изилдөөгө албасын, бардыгы Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүнө кайрылышат. Бул эмгек тил илиминде абдан баалуу, фундаменталдуу дөөлөт катары каралат. Аталган сөздүктө омонимдер кездешип, бир нече түркологдордун кайрылуусуна себеп болгон. Омонимдер тууралуу иликтөө жүргүзгөн (кыргыз [Бекжанова, 1967], [Мусабаева, 1978], казак [Аханов, 1956], өзбек [Турсунов, 1977], хакас [Каскаракова, 2007], түрк [Керим, 2014] ж.б.) изилдөөчүлөрдүн бардыгы ушул эмгекке баш багышып, көптөгөн сөздөрдүн маанилерин ажыратышкан. Маселен, окумуштуу З. Мусабаева “Омонимы в “Дивану лугат-ит-тюрк Махмуда Кашкарского (XI в.)” аттуу кандидаттык диссертация жазып, омонимдерди байыркы доордон бери карай колдонуп келе жаткан тилдик кубулуш экендигин көрсөтөт. Ал аталган сөздүктө 375 омонимдик сөз камтылгандыгын (алардын 104 ү алгачкы омоним, 59 у лексика-морфологиялык, 86 сы көп маанилүүлүк, 126 сы фонетикалык омонимдер экендигин) жана бул көрсөткүч сөздүктө камтылган сөздөрдүн 5% түзөрүн белгилеген [10, 123-б.].

Изилдөөчүнүн бул эмгеги омонимдер үчүн баалуу булак катары каралат. Диссертацияда омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдүн өз ара карым-катышы боюнча да сөз кылынып, алгылыктуу пикирлер айтылган.

Профессор Ж. Осмонованын редакторлугу алдында кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү (2015, 2-басылышы) түзүлүп, көптөгөн омонимдердин түшүндүрмөлөрү мисалдардын негизинде берилген. Аталган сөздүк кыргыз тилиндеги омонимдерди изилдөөгө чоң жардамын берип келет. Анын пикиринде омонимдер болсо жалпы категориялык маанилери бирдей сөздөрдөн да, бирдей болбогон

сөздөрдөн да түзүлө берет. Мисалы: аңыз I (жыйналган эгиндин орду) – аңыз II (даңаза сөз) омонимдеринин жалпы категориялык мааниси бирдей (экөө тең заттык түшүнүктү билгизет). Ал эми айт I (орозо айт) – айт II (сөз айтуу) омонимдеринин категориялык мааниси ар башка (бири затты, экинчи бири кыймыл-аракетти туюндурат) [8, 5-б.].

Кыргыз тилиндеги омонимдер тээ байыртадан эле колдонулуп келе жаткан лексикалык бирдик десек болот. Буга себеп – тилибиздеги сөздөрдүн айтылышы, жазылышы окшош келип, ар башка мааниде колдонулушу. Бул боюнча да К. Юдахин “Кыргызча-орусча” сөздүгүнөн байкай алабыз [7, 10-б.].

Казак окумуштуусу К. Аханов казак тилиндеги омонимдерди изилдөөгө алып, омонимдердин пайда болушунун төрт булагын көрсөтөт. 1. Көп маанилүүлүктөн. 2. Фонетикалык өзгөрүүлөрдөн. 3. Мүчөлөрдүн жалганышынан. 4. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдөн [1, 28-б.]. Аханов иликтөөсүндө омонимдердин түрлөрү болгон омофон, омограф жана омоформалар тууралуу да сөз кылып, булар омонимдердин өзгөчө түрү катары караларын белгилеген. Андан сырткары ал морфологиялык омонимдер да тилде көп экендигин баса белгилеген.

Казактын дагы бир изилдөөчүсү М. Белбаева казак тилинин омонимдер сөздүгүн түзүп чыккан. Түлгасы бирдей, мағыналары эртүрлү сөздөрдү түсіндіретін сөз. Казак тилинің антонимдер сөздігі тұңғыш рет Ж.Мусиннің авторлығымен 1984-жылы шыкты [4, 4, 6-б.]. Окумуштуу төмөндөгүдөй омонимдердин катарын мисалага келтирген: **Бадана I** зат. *Көне*. Батырлардың соғыста киетін қорғаныс киімі, темір сауыт. **Бадана II** зат. *Бот. Жерге түйін тастап өсетін өсімдік, пиязшық, жуашық*. **Баян I** ир. Зат. *Тұрақ, тұрлау, тиянақ*. **Баян II** зат. *Бастан кешкен тарихи оқиға, өмірден көрген істер*. **Баян III** зат. *муз. Қатар-қатар тілдері бар үлкен гармон, музыкалық аспап* [4, 27-б.].

М. Х. Ахтямов башкыр тилиндеги лексика-грамматикалык омонимдер маселесине кайрылып, омоформаларды лексика-грамматикалык омонимдер катары карап, төмөнкүдөй жолдор аркылуу пайда болгондугун белгилейт: 1. метафоралык жол: *алмаш* “обменяться” – *алмаш* “сменный”; 2. жөндөмө формаларынын лексикализацияланышы: *ал* “перед” – *алга* “вперед” (-га барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү); 3. сын атоочтордун затташуусу: *көк*

“өң, түс” – көк “асман”; 4. кыймыл атоочтордун сын атоочторго айлануусу: *тароо* “чач тароо” – *тароо* “чачырап тарап кетүү”; 5. этиштердин атоочтук формаларынын затташуусу: *жазуучу* “пишущий” – *жазуучу* “писатель”; 6. лексика-грамматикалык омонимдердин басымдуу бөлүгү омонимдик афикстердин жалганышы аркылуу уюшулган [2, 17, 21-б.]. Изилдөөчү башкыр тилиндеги омонимдер көп маанилүү сөздөрдүн өнгүүсүнөн пайда болгон учурлар бар экендигин, ошондой эле эки кубулуштун ортосунда айырмачылыктар бар экендигин да жазат.

Омонимдердин уюшулушуна диалектизмдердин да салымы чоң экендиги боюнча окумуштуу К. М. Гасанов азербайжан тилинде диалектинин омонимдерди уюштуруудагы ролуна токтолгон. Анын пикиринде омонимдердин пайда болушунун бир себеби тилдин ички булагы болгон диалектилик сөздөр [5, 81-б.]. Гасанов адамзатты көптөгөн түшүнүктөр, заттар курчап турат. Алардын саны чексиз, ал эми аларды атоодо тилдеги тыбыштардын саны алда канча чектелүү деген. Мындай идеянын түшүндүрмөсү аркылуу биз ар башка түшүнүктөр бирдей тыбыштар менен аталып, омонимдердин пайда болушуна негиз болгон десек болот.

3. Каскаракова хакас тилиндеги омонимдерди изилдөөгө алып, омонимдерди сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү, аларды классификациялоо иштерине токтолгон. Андан сырткары омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдүн чегин ажыратуу маселесин карап, алгач аларды сөз түркүмдөрүнө ажыратуу зарыл дейт. Ал этиштик омонимдерге төмөндөгүдөй мисалдарды келтирген: **кис** (резать, отрезать), **кис** (надевать), **пас** (писать), **пас** (заставать, застигать) жана башка [6, 30-б.]. Окумуштуунун эмгегинде синтаксистик омонимдер да каралып, айрым көйгөйлүү маселелер жазылган.

Түрк тил илиминде омонимдердин пайда болуу жолдоруна басым жасалып, аларды топторго бөлүштүрүү даде болсо келечектин иши болуп келет. Себеби омонимдер атайын жана толук илимий анализге алына элек. Кыргыз тилинде омонимдерди курамына жана сөз түркүмдүк белгилерине карай бөлүштүрүү салтка айланган (курамына карай: *тубаса*, *туунду*; сөз түркүмдүк белгиси боюнча: *толук*, *толук эмес*) түрк тилинде: **Soluk** (solu+k) I – (зат атооч) Дем, аба; **Soluk** (sol+uk) II – (сын атооч) Соолуган; **Yaşlı** (yaş+lı) I – (зат атооч) Картаң; **Yaşlı** (yaş+lı) II – (сын атооч) Суулуу, көз жаштуу [13, 51, 54-б.].

Т. Керим омонимдер маселесин эки тилде (кыргыз –түрк) салыштырып, терең изилдөөгө алган. Омонимдердин пайда болуу булактары эки тилде тең бирдей экендигин билдирет. Фонетикалык окшошуудан жана башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн негизинде пайда болгон омонимдерге төмөндөгүлөрдү көрсөтөт. **ф.о.** Мисалы: **а̋ш** (зат ат.) (*Ар кимдин эң биринчи маселеси тамак табуу*). **а̋ш** (этиш), (*Сен үчүн чокуларды ашып келдим*). **Буу** (зат ат): суудан буу чыгуу; өзб., азерб., түркм., уйг. **буз**, ног. **був**, баш. **Быу**. **Буу** (этиш) жоолукту буу. **б.т.к.с.** Мисалы: **Far I.** Автомашиналардын алды жагында караңгыда жолго жарык берүүчү элементи (фара) – франц. Phare. **Far II.** Аялдардын көздөрүн боёо үчүн колдонушкан түрдүү өндөгү боектор – фрац. Fard. **Айtm I.** Өзүнүн оюн сөз менен түшүндүрүү. **Айtm II.** Ислам дининдеги элдердин жылына бир жолу майрамдоочу диний майрам [13, 71, 74, 100-б.]. Окумуштуу омонимдердин пайда болуу булагы катары тууранды сөздөрдү да карап, иликтөөсүндө кыргыз жана түрк тилдериндеги бир нече мисалдарды көрсөткөн. Мындай иликтөөсү менен ал омонимдер маселесине жаңылык киргизе алды.

Өзбек тилчиси М. Миртаджиев омонимдердин лексика-грамматикалык өзгөчөлүгүнө көңүл бөлүп, омонимдерди этиш сөздөрдүн лексикалык жактан өнүгүшү катары кароону сунуштайт. Анын айтымында омонимдердин бир түгөйлөрү атоочтордон болсо, экинчи түгөйү этиштерден түзүлүп, өзгөчөлүктү жаратат. Негизинен, омонимдерди сөз түркүмүнө ажыратканда, бир түгөйү, заттык мааниде, экинчи түгөйү этиштик мааниде болот деген пикирин билдирген [9, 23-б.].

Өзбектин дагы бир изилдөөчүсү омонимдерди иликтөөгө алып, синтаксистик жактан уюшулушун өзгөчө нукта карайт. Анын пикиринде синтаксистик деңгээлдеги омонимдер кубулушу тилдин табигыйлыгын көрсөтөт. Анткени сүйлөмдө катышкан омонимдерди синтаксистик деп кароо менен бирге, мисалын көрсөткөн: *тог – бир мааниси катуу нерсе, экинчи мааниси адамдын артында жөлөп турган күч. Сенин артыңда жөлөп турган тогуң бар окшойт* [11, 88, 92-б.]. Автордун айтымында, омоним сөздөр аркылуу түзүлгөн эки башка маанидеги сүйлөмдөр синтаксистик омонимдер деп каралууга тийиш деген тыянакка келген.

Биз да аталган кубулуштун грамматикалык өзгөчөлүгүн иликтөөгө алып келебиз. Морфологиялык жана синтаксистик

омонимдер кененирээк изилденүүгө тийиш. Айрыкча, синтаксистик омонимдер тууралуу маалымат жокко эсе. Ушул өңүттөн караганда, омонимдердин грамматикалык түзүлүшү толугураак иликтөөнү талап кылат. морфологиялык омонимдер белгилүү бир деңгээлде иликтенип, айрым окумуштуулардын эмгектеринде сөз кылынып жүрөт. Бирок синтаксистик омонимдер боюнча кыргыз тил илиминде иликтөө иштери баштала элек.

Синтаксистик омонимдер айтылышы жана жазылышы окшош, бирок маанилери ар башка сөз айкаштар, сөз тизмектери, сүйлөмдөр синтаксистик омонимдер деп аталат [12, 205-б.].

Мындай омонимдердин бир түгөйү эркин сөз айкашы аркылуу уюшулса, экинчи түгөйү туруктуу сөз айкашы (фрзеологизм) аркылуу уюшулат. Эркин сөз айкашы боюнча түзүлгөн омонимдер аз санда кездешет. Синтаксистик омонимдерге төмөндөгүдөй мисалдарды келтиребиз:

Байып кетти I. Байлыгы көбөйүп, дүйнө-мүлкү артуу. Бай бай болуу. Мисалы: *Эл арасында «балаңардын куну деп Кемел көп акча бериптир, ошондон булар байып кетишти* (Ч. Абыкеев “Бриллиант жылан”). **Байып кетти II.** Саан малдан сүтү кайтып, саадырбай калуу маанисинде. Мисалы: *Эмизип саалган уйлар эрте байып, сүттү аз берет* (Убукеев). **Басып калды I.** Үстүнө кулоо. Бир нерсенин төмөн карай түшүшү. Мисалы: *Калыйча үйдөн жүгүрүп чыгып Суртайды басып калды*. **Басып калды II.** Бир жашка чыккан же андан өтүп бутуна туруп, басып калган жаш балага айтылган сөз. Мисалы: — *Баке, карачы, уулуң басып калды!* (Айтматов).

Жыйынтыктап айтканда, омонимдер дагы да изилденүүгө муктаж. Антекени кубулуштун грамматикалык бөтөнчөлүгү толук кандуу иликтенип бүтө элек. Биздин жеке оюбузча бул темага дагы изилдөөчүлөр кошулуп, көп сырларын ачат деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Аханов К. Омонимы в казахском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /К. Аханов. - Алма-Ата, 1956. - 31 с.
2. Ахтямов М. Х. Проблемы омонимии в современном башкирском литературном языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Х. Ахтямов. - М., 1966. – 27 с.
3. Бекджанова Р. Кыргыз тилиндеги омонимдер [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Р.Бекджанова. - Фрунзе, 1967. – 314 б.

4. Белбаева М. Казак тилинин омонимдер сөздүгү [Текст]/ М Белбаева. – Алматы: “Мектеп”, 1988. – 193 б.

5. Гасанов К. М. Омонимы в диалектах азербайджанского языка [Текст] /К. М. Гасанов // Вопр. диалектологии тюркских языков. - Баку, 1966. – Т.4. – С.80-83.

6. Каскаракова З. Е. Омонимы в хакасском языке [Текст] / З. Е. Каскаракова. – Абакан: “Хакаское книжное издательство”, 2007. – 152 с.

7. Кыргызча-орусча сөздүк / түзг: 3-бас.Юдахин К.К. [Текст] / К.К.Юдахин. – Бишкек: “Полиграф бумресурсы”, 2019. – 1092 б.

8. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү түзг: Осмонова Ж., Конкобаев К. [Текст] / Ж. Осмонова, К. Конкобаев. 2-бас.– Бишкек: “Бийиктик”, 2015. – 392 б.

9. Миртаджиев М. Возникновение лексических омонимов в узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Миртаджиев. – Ташкент, 1967. - 28 с.

10. Мусабаева З. М. Омонимы в Дивану-лугат-ит тюрк Махмуда Кашгарского [Текст] : дис. ... канд. Фил. наук /З. М. Мусабаева. – Фрунзе, 1978. – 188 с.

11. Сайдирахимова Н. С. Узбек тилинда синтактик омонимлар (когнитив аспект) [Текст] / Н. С. Сайдирахимова. – Узбекистонда хорижий тиллар, 2020. – №5 86-94 б.

12. Солтоноев А. “Кыргыз тилиндеги омоним сөздөрдүн изилдениш тарыхы тууралуу” [Текст] / А. Солтоноев *Alatoo academic studies*. 2021. № 4. – 200-207 б

13. Тузжу Керим. Түрк жана кыргыз тилиндеги омонимдердин салыштырма лингвистикалык парадигмасы [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Тузжу Керим Бишкек. 2014. – 205 б.

14. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология: развитие корневых слов [Текст] / Б. М. Юнусалиев. – Фрунзе: Кирг. гос. уч. пед. изд-во, 1959. – 368 с.

Султаналиев И.Ж.

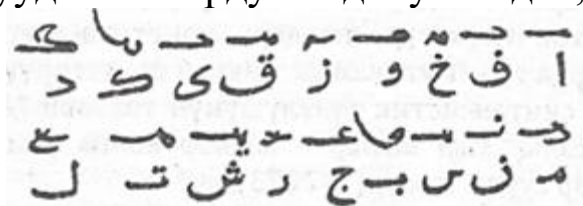
Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин доценти, ф.и.к.

МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» СӨЗДҮГҮ БОЮНЧА АЙРЫМ ТОЛУКТООЛОР ЖАНА ТҮЗӨТҮҮЛӨР

Түрк тилдүү элдердин баалуу орток мурасы болгон М.Кашкаринин сөздүгү ХI кылымдагы огуз, түркмөн, ягма, чигил, карлук, кыпчак, басмыл, чумул, ябаку, уйгур, кыргыз, булгар, татар, башкырт, печенек, ж.б. түрк урууларынын тилин чагылдырып, араб тилине которулган.

Макаланын максаты “Сөздүктүн” кыргыз тили менен болгон карым-катышын чагылдыруу жана айрым тактоолорду киргизүү болуп саналат. Ал үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

1. Үнсүз тыбыштарды тактоо. М.Кашгари 18 тамга бар, түрктөр жазууда ошолорду колдонушат деп, төмөнкү тамгаларды берген:

1-катарда (оңдон солду карай): а, ф, х, в, з, к(каф), й, к(кеф), д.

2-катарда (оңдон солду карай): м, н, с, б, ж, р, ш, т, л.

Жогоруда 1-катардын акырында турган тамганы З.Ауэзова “з” деп окуган, ал эми С.Муталлибов “д эмес” деп берет. Биздин оюбузча, бул “д” тамгасы. Себеби “з” тамгасы биринчи катарда өзүнчө жазылып турат.

2.-“Сөздүктөгү” сандык көрсөткүчтөрдү тактоо.

«Дивану Лугат ат-Түрк» сөздүгүн кыргыз тилине которгон авторлордун бири катары андагы сандык көрсөткүчтөргө токтоло кетели.

Сөздүктөгү которулган сөздөрдүн саны Э.И.Фазыловдун маалыматы боюнча Б.Аталайда-8783сөз, С.Муталибовдо - 9222сөз, К.Брокельманда-7993сөз (СТ, 143-б.). Ал эми З.-А.М.Ауэзовада 6727сөз сыртка чыгарылган, бирок ал омонимдерди бир уяга берген. Эгер ага 333 омоним сөздөрдү кошсок, «Дивану Лугат ат-Түрктө» биздин эсептөөбүз боюнча бардыгы **7076сөз** которулган. Эмне үчүн сөздөрдүн саны ар башка экендиги кол

жазмада сөздөр сыртка чыгарылбай, тексттин ичинде берилгендиги жана котормочулар карманган принциптин ар башкалыгынан деп ойлойбуз.

2.1.Мисалга алынган ырлар,макалдардын саны. Айрым маалыматтарда М.Кашгари колдонгон макал-ылакаптардын саны – 290,төрт көлөмдүү элегия,дастандар,хикматтар,афоризмдер,ырлар жана поэтикалык үзүндүлөр бар экендиги эскерилип жүрөт.Менимче,бул сандар так эмес. Биздин эсептөөбүз боюнча “Диванда” 299 макал, 245 ыр түрүндөгү чыгармалар бар. Чындыгында автор көлөмдүү элегия, дастандарды берген эмес, алар белгилүү бир сюжетке ээ болбогондуктан, кайсы бир көлөмдүү чыгарманын үзүндүсү деп так кесе айтууга болбойт.

Бир түрүндөгү 245 мисалды төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлсөк болот:

- 1.Жоктоо,кошок ырлары – 9.
- 2.Арман ырлары – 12.
- 3.Каалоо-тилек, өтүнүч ырлары – 3.
- 4.Акыл-насыят, билим, тарбия тууралуу ырлар – 39
- 5.Мактоо, даңазалоо ырлары – 61
- 6.Тамсил (аллегория) -5
- 7.Сүйүү ырлары -17
- 8.Табият, жаратылышты сүрөттөгөн (пейзаждык) ырлар – 42
- 9.Турмуш, жашоо-тиричилик, өмүр тууралуу ырлар-42
- 10.Адам мүнөзү, адептүүлүк, (меймандостук, билимдүүлүк, сараңдык, ачкөздүк, адепсиздик ж.б.) тууралуу ырлар – 21
- 11.Аңчылык, мергенчиликке байланыштуу ырлар – 8
- 12.Нааразычылык (замана, доордун, эл, адамдардын бузулушу, ж.б.) мүнөзүндөгү ырлар – 3

2.2.Сунуш-пикирлер:

Биздин оюбузча, окумуштуулар жана котормочулар эмгегинин кыйла так,сабаттуулугу менен айырмаланган З.-А.М.Ауэзовага таянсак болот, ал 6743 сөздү сыртка чыгарган,болгону омонимдерди ажыратып коюш керек. З.Ауэзовадагы(2006) биз байкаган кемчиликтер:

- 1.Түп нускадагы айрым сөздөр кирбей калган(тилешти №3527);
2. №5773-5777 чейинки сөздөр аттап кетип которулбай калган;

3.917-бет эки жолу басылган.Мындай техникалык кемчиликтер басмага берерде тыкан карап чыкпаган кенже кызматкерлердин шалакылыгынан деп ойлойбуз.

4.3.Ауэзова кол жазмадагы **омоним** сөздөрдү бир сөз катары берип,бир номер менен гана белгилеген.Биздин оюбузча, ар башка маани берген сөздөрдү ажыратып,ар бирин өз алдынча бериш керек.Мисалы: ***ашды*** (№946) 1). насыпать,высыпать.Ул кайирни ***ашды***.-он высыпал песок—ал кумду төктү; 2).наездниу пустил лошадь и ускакал.*Атлык ашды-аттуу (киши) ашты*; 3)выкипать. *Ашыч кайна ашды*-содержимое котла выкипела-казан кайнап ашты (төгүлдү).

Биздин эсеп боюнча 333 омоним сөз бар.

3.Биз түркология илиминде биринчи жолу кол менен эки жыл аралыгында “Дивандагы” бардык түрк сөздөрүн эсептеп чыктык.Ага жогорудагы сыртка чыгарылган **7076** сөздөн сырткары грамматикалык эрежелердеги,ар бир которулган сөзгө берилген мисалдардагы (сүйлөмдөр, ырлар, макалдар, -ар, -мак формасындагы атоочтуктар, ж.б.) **24351** сөздү кошсок.”Диванда” бардыгы болуп **31427** байыркы түрк сөздөрү бар десек болот.

4.”Диванды” которуудагы так эместиктер.

Байыркы түрк тилинен азыркы түрк тилдерине которуу татаал маселелерден болуп эсептелет десек болот. Бул, **биринчиден**, арабча тамгаларды туура окуу, **транскрипциялоого** байланыштуу. Анткени араб алфавити түрк сөздөрүн толук чагылдыра албайт. Ошондуктан бир эле сөз ар башкача окулуп калган учурлар кездешет. Алсак, К.Рифат деле кол жазманы басмага даярдаганда божомолдоп окуса керек же М.Димашкы көчүргөндө ката кеткен. Мисалы: сирил, сарул (З.Ауэзова;сырылды (С.Муталибов).Туурасы сүртүлдү (кырг,өзб) же сүрүлдү (каз) болмок.

4.1. Араб алфавитинде “**ң**” тамгасы жок болгондуктан М.Кашгари аны эки тамганын кошулушу аркылуу берген:”**нк**” деп.Ошондуктан айрым сөздөрдү төмөнкүдөй эки тамгага ажыратып, же бир эле “**г**” же “**к**” менен оңдоп окууну сунуштайбыз:

-унур (З.А. №415), онур (өзб) эмес, үнкүр же үңкүр;Дагы улантсак:тиң эмес тик, йалңус эмес-жалгыз,иңан ыңранды эмес-инген ыңгыранды,кочңар эмес- кочкар же кочкор, соңуш эмес-согуш, калңы эмес- калкы, күзңү эмес-күзгү, ж.б.Ал эми окумуштуулар бирде **ң** десе, бирде **г** же **к** менен окушкан.

Экинчиден, М.Кашгаридеги айрым сөздөр азыркы түрк тилдеринде жок болгондуктан, котормочулар өз тилиндеги сөздөрдү гана жазып коюшкан же азыркы эквивалентин табышкан эмес. Биз “Дивандын” котормочуларына кыргызча котормосуна таянууну сунуштар элек. Себеби М.Кашгари жазган сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде жандуу колдонулат.

Мисалы: *батла*(М.К.) – красить (З.Ауэзова); охорлады (С.Муталибов). Туурасы: *баттады* (кыргызча), чаптады, жабыштырды маанисин берет. *Ашла* (З.Ауэзовада №338)-*ашта*, аштоо, кадоо (кырг); Муну өзбек, казак котормочулары аш, тамак маанисинде берип койгон. *Чылашты* – кыркышты, орушту(өзб); туурасы чылашты(кырг) М:сууга чылоо. **Түлек** (М.К.)-түлөк, түлөгөн маал(кырг). З.Ауэзова пора линка животных деп маанисин туура берген, бирок өзбекче, казакча котормосунда *төл маалы* деп коюшкан. **Тишек** (М.К.)-эки жашар кой. исек - эшек?(А.Егеубай). Өзбекче, уйгурча эки жашар кой деп маанисин туура которушкан менен, эквивалентин табышкан эмес. Ал эми кыргыз тилинде эки жашар койдун **ишишек** деп айтышат, б.а.түп нускага жакын.

-**укрук** (З.А.№470): *аркан*(З.А.өзб, каз.); *кемент* (түрк); *окрук* (уйг); **укурук** (кырг).

-**түлек** (З.А.№-2142). *Ол кой түлегинде келди* (М.К.) кой кыркымында келди (түрк): төл маалында келди(казак). Ал кой **түлөгүндө** келди (кыргызча).

-**огурды**(З.А.№1003). *Эр сөңүк огурды*(М.К.). О кемиги битиштирди ва айырды (түрк); угурды (өзб).Одам сунгакни булак-булак килиб айирди (өзб);Эр сөөктү **омурду** (кыргызча).

Биздин сунуш: “Диванды изилдеген жана которгон окумуштуулар милдеттүү түрдө кыргызча котормосун карап чыгуулары зарыл.

5.”Диван” жана кыргыз тилиндеги лексикалык жалпылыктар.

Биз өзүбүздүн изилдөө ишибизде (И.Султаналиев. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түркүнүн тили” (2015) жогоруда эскерткен “Дивандагы” бардык 31420 сөздү азыркы кыргыз тили менен салыштырып чыгып, 11топко бөлдүк. Аны таблица түрүндө берели:

№	Сөздүк менен азыркы кыргыз тилинин ортосундагы фонетикалык, лексикалык өзгөчөлүктөр	Сөздөрдүн саны	%
1	Фонетикалык, лексикалык жактан окшош сөздөр	6527	20,77%
2	Фонетикалык жактан айырмасы бар, мааниси бирдей сөздөр	11457	36,46%
3	Мааниси өзгөргөн сөздөр	1510	4,8%
4	Грамматикалык жактан өзгөргөн сөздөр	5145	16,37%
5	Азыркы кыргыз тилинде жок сөздөр	4897	15,58%
6	Архаизмдер	764	2,43%
7	Диалектизмдер	95	0,3%
8	Этнографизмдер	953	3,03%
9	Чет тилинен кирген сөздөр	15	0,04%
10	Эскирген сөздөр	26	0,08%
11	Мүчөлөр	31	0,09%
	Сөздөрдүн жалпы саны	31420	100%

Жогорудагы таблицага көз чаптырсак, 1 – 4, 7 жана 10 топтогулар азыркы кыргыз тилинде жолугат, б.а. “Дивану лугати-т түрктөгү” **31420** сөздүн **24760** сөзү, б.а. **78,80% пайызы азыркы кыргыз тилинде бар**. Буга кыргыз тилинде кездешкен айрым архаизмдер (*бөз, алик – кол*), этнографизмдер (*Талас, Өзгөн, Ысык – Көл, Барскоон* (жер-суу аттары), *Беглан* (адам аты), *кыргыз, уйгур, кыпчак* (эл, уруу аттары) жана *түшкүн, жылгын, ала оорусу*), мүчөлөр, ж.б. сөздөр кирген жок. Эгер аларды кошсок **80%** пайызга чамалап барат. Мындай көрсөткүчкө азыркы түрк тилдеринен саналуу гана тилдер атаандашышы мүмкүн.

Жогорудагы таблицага ылайык мисалдарды келтирели:

1. Фонетикалык, лексикалык жактан окшош сөздөр: *ата, от, эт, ит, эр, кут, кул, күл, көч, кыр, сеп, кыз-кыркын, тек, мурч, эркеч, этек, аркар, улар, чигит, курут, кысрак, семиз, келин, катык, балдыз, сыналды, уйалады, көмөлдүрүк, сагалдырык*. ж.б.

2. Фонетикалык жактан айырмасы бар, мааниси бирдей сөздөр: *Ол-Ал, йай-жай, йыл-жыл, йагак-жаңгак, анд-ант, ирик-чирик, уд-уй, огул-уул, агыр-оор, бен-мен, кагун-коон, кобуз-комузбурун-мурун,*

табан-таман, агыз-ооз, ачыг-ачуу, эзиз-эгиз, азак-айак, көзөгү-көзөгүч, этүг-өтүк, йылыг-жылуу, ызуг-ыйык, исик-ысык, тубрак-топурак, сүзме-сүзмө, сач-чач, үкек-үкөк, сибек-шимек, токум-согум, углак-улак, эзгү-ийги, бойундурук-мойунтурук, ж.б.

3. Мааниси өзгөргөн сөздөр: *йылкы-жылкы, үке, тон, от ичтим, товар, учгук, бак, бычгумолуг, какач, ж.б.*

4. Грамматикалык жактан өзгөргөн сөздөр: *сеник, меник-сенин, менин, болгыл-болгун, кайгык-кайык, озук ат-озгон ат, арук эр-арыган, азган киши, алым-аласа, өрүк-өрмө, өрүг-өрүү, күчүн-күч менен, алын-амал менен, атлыг-аттуу, итлиг-иттүү, барыңлар-баргыла, бардачы-баруучу, барыглы ман-бармакчымын, барыр ман-барармын, чебичленди-чебич болду, кышлагланды-кыштоолуу болду, ж.б.*

5. Архаизмдер: *арт-ашуу (Кызарт, Көгарт, Торугарт); өкүз, өгүз-дарыя, аккан суу (Жети-Өгүз), ушак-майда (улан-ушак), алик, элик-кол, ортак-теңтуш, сирке-уксус, ургу-токмок, кобды-турду, башмак-бут кийим, ж.б.*

6. Мындан сырткары **макал-ылакаптар** “Дивандын” тили менен кыргыз тилинин жакындыгын далилдейт. *Бөриниң ортак, кузгуның йыгач башыда Бөрүнүкү тең орток, кузгундуку куу жыгачтын башында, Киши сөзлөшү, йылкы йызлашу – киши сүйлөшкөнчө, жылкы жытташканча, Ики кочкар башы бир ашычта бышмаз-эки кочкордун башы бир казанда кайнабас(бышпас), Коркмыш кишига кой башы кош көрүнүр-коркконго кош көрүнөт, Каныг кан биле йумас-канды кан менен жуубас, Тилин түгмүшни тишин йазмас- тил менен түйгөндү тиш менен чечпес, Карга казга өткүнсе буту сынур-карга казга төңөлсө буту сынар, Тайган йүгүргени тилкү севмас-тайгандын күлүгүн түлкү сүйбөс, ж.б.*

Жыйынтыктап айтканда, **“Дивандын” тилине эң жакын тил – бул азыркы кыргыз тили деп ишенимдүү айтсак болот**

7. “Сөздүктүн” кыргыз тили менен болгон фонетика-лексикалык окшоштуктары.

7.1. “Диван лугат ит түркте” камтылган сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде да кездешет, өзгөчө уңгу морфема. Мындай көрүнүш, биздин оюбузча, кыргыз тилинин байыркылыгы жана М.Кашгаринин бул тилди жакшы билип, ага жакын тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Сөзүбүз куру болбос үчүн мисалдарга кайрылалы.

7.2.Биринчиден, Сөздүк менен азыркы кыргыз тилинде Фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жактан бирдей сөздөр көп: *ун, кебук, кел, ком, карарт, кабарт, (этиштин аркылуу мамилеси), кумган, кузгун, талкан, кетмен, балдыз, кундуз, кундуз, каргыш, бучгак, чакмак, камгак, канчык, таргыл, ж.б.*

7.3.Экинчиден, **башка түрк тилдеринде жок**, же аз жолуккан, ал эми азыркы кыргыз тилинде кеп (активдүү) колдонулган төмөнкүдөй сөздөр кездешет: *көвүргөн-көбүргөн, кабды-жел кабыз, чылашты, чарылды, кысрак-кысыр, капуг-каалга, йугуркан жууркан, йитүк-житкен, жоголгон; йарындак-жаргак, ызук-ыйык, арыг-аруу, таза; аныт-аңыр, өңин-өңгө, бөлөк; алкыш-алкыш, ичлиг-ичмек, үпкүк-үпүп (чигил), эшил-эшил, эңлик-эндик (аялдар эринин боёгон кызыл боёк), элүк- эликтөө, шылдыңдоо, арбаган-арпаган, үкек-үкөк, үңубалануу, аштоо, өксүү, утурула, ашук-ашык, эмгек, сөгөт, кур, бекем, шүккөңдөй, бычуу, кайуу, мөөн, согон, кырма, бөктөр, жаңшоо, түрпү, чылпак, каткыр, тил, чимир, күбү, кериш-уруш-кериш, сабыл, түрүл, малын, чөгөлөдү, талпын, тутун, тушал, мертин, бурчактады, бекит, жануу, коңшоо, боздот, чулгат, сыздат, мөөрөт, жин(бок), жарп, өйүз,жит, жоор, өөн, жалаа, желе, жайа, жошулган, жут, жесек, көмөлдүрүк, сагалдырык ж.б.*

Эскертүү: Биз башка түрк тилдеринде жок,кыргыз тилиндн гана жандуу колдонулган 200дөн ашык сөздү кездештирдик, балким андан да көп болушу мүмкүн.

7.4.Фонетикалык окшоштуктар. “Диванда” кыргыз тилине гана мүнөздүү төмөнкүдөй мисалдар кездешет:

1.М.Кашгари сөз башында **“ж”** тыбышын огуздар менен кыпчактар айтышат деген,биздин оюбузча бул өзгөчөлүк кыргыз тилине да тиешелүү. Мисалы; **жиги** йи,**жинжү**, **жугду**; ж.б.

2.**Созулма үндүүлөрдүн** жолугушу. Автор эки тамгалуу атооч сөздөр бөлүмүндө созулма үндүүлөр катышкан 40 сөздү берген. Мисалы: баа-маа. буу, суу, аары-арии, ороо; Суроо маанисин туюндуруучу –муу мүчөсү.Ошондой эле автор бир, үн деген сөздөр созулуп да (биир, үүн) кыска да айтылат деп эскерткен. М.Кашгари “келин” сөзүндө созулма үндүүлөр эки тамга менен жазылат деп мисал мындай мисал келтирген:табаан(таман), тубун, туубуун-(машак). “ат түлөдү” деген мисалында автор “баштапкы формасы “түүледи” ат түлөдү деген мисалда бир ү түшүп калган деп жазат.(Т.Т.ж.б. 3-т.407-б.). Негизи автор араб тилдүүлөргө түрк

тилиндеги созулмалар түшүнүктүү болсун үчүн.ага көп токтолгон. Демек, айрым түркологдор айтып жүргөндөй. **Созулма үндүүлөр** кийинки көрүнүш эмес,байыркы жана орто кылымда эле кездешкен фонетикалык факт.

3.Сингармония-үндүүлөрдүн үндөштүгү “Дивандагы” маанилүү фонетикалык көрүнүш.Кашгари минтип жазат: “Эки ариптен турган этиштердин алдыңкы ариби кесралуу (ы,и,) болсо,кийинкилери да кесралуу болот. Мисалы, Ол эбге киримсинди, Ол йармак теримсинди, Ол аны качрумсынды (А.И.ж.б. 2-т.211-б.). Бул жерде М.Кашгари ачык эле сингармонияны айтып жатат,дагы көптөгөн жерлерде токтолгон.

Жыйынтыктап айтканда,**Жогорудагы факт-материалдарга таянуу менен биз төмөнкүдөй корутунду чыгардык:Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгү байыркы кыргыз тилинде жазылган.**

8.Ошондой эле мындан ары түрколог окумуштууларга М.Кашгари азыркы Кыргызстандагы Ысык-Көл областынын Барскоон айылында туулгандыгын таанууну сунуштайбыз, себеби Махмуддун атасы Кусеин Барсган шаарында туулгандыгы жана жашагандыгы белгилүү. Түрк элдеринин салты боюнча атасы кайсы жерден болсо баласы да ошол жерлик болот.Тилекке каршы, уйгур окумуштуулары аны бирде Кашгар шаарында туулган десе, бирде эч кандай археологиялык изилдөөлөргө таянбастан эле, Опал айылындагы бир күмбөздү М.Кашгариники деп жүрүшөт. Кашгари ныспасы да кимдир бирөөнүн колу менен кийин жазылгандыктан, улуу лексикографтын ысымын жок дегенде **Махмуд Кашгари-Барсгани** деп жазсак туура болот.

Пайдаланылган адабияттар.

- 1.М.Кашгари Дивану лугати-т түрк.1-3том. Килисли Рифат. 1915-1917. Стамбул.
2. Аталай Бесим.Түркчө котормосу.1-3том. 1939-1941. Анкара.
3. Муталлибов С. Өзбекче котормосу. 1960-1963.Ташкент.
- 4.Ибрахим Мути, Имин Турсун. ж.б. Уйгурча котормосу. 1981-1984-Үрүмчү.
- 5.Егеубай Аскар.Түрик сөздиги. Казакча котормо. 1-3том. 1997.
6. Ауэзова З-А. Муратовна. Орусча котормосу.Алмата.2005.

7. Кошмоков К., Токоев Т. Кыргызча котормосу. 1-3 том. Бишкек. 2011-2013.

8. Абдувалиев И., Оморев А. ж.б. 1-3 том. 2013-2016. Бишкек. Жалал-Абад.

Шарттуу кыскартуулар:

З.А. – Зифа А.М. Ауэзова

М.К. - Махмуд Кашгари.

Т.Т.ж.б.- Таалайбек Токоев, Кубатбек Кошмоков.

А.И.ж.б. - Абдувалиев Ибрай, Оморев Айтмамат, Султаналиев Ишенбек. Толубаев, Мамыр.

өзб.-өзбекче

каз. –казакча

кырг.-кыргызча

түрк.- түркчө

уйг.-уйгурча

УДК: 372.881.1 (575.2) (04)

Султангазиева Жылдыз Өмүрбековна,
Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу
Улуттук илимдер академиясынын Президиуму,
Илим жана эл аралык кызматташтык бөлүмү,
жетектөөчү адис

Sultangazieva Cıldız Ömürbekovna,
Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına bağlı
Ulusal Bilimler Akademisi Başkanlığı,
Bilim ve Uluslararası İşbirliği Dairesi,
Kıdemli Uzman

Sultangazieva Jyldyz Omurbekovna,
Presidium of the National Academy of Sciences
under the President of the Kyrgyz Republic
Department of Science and International Cooperation,
Leading Specialist

ТОПОНИМДИК АЙРЫМ КЫРГЫЗ ПАРЕМИЯЛАРЫНЫН МААНИСИ ЖАНА АЛАРДЫ КОТОРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

KIRGIZCA BAZI TOPONİMİK PAREMİLERİN ANLAMİ VE ÇEVİRİ ÖZELLİKLERİ

SEMANTICS AND TRANSLATION PECULIARITIES OF SE- LECTED KYRGYZ TOPONYMIC PAREMIAS

Аннотация: Макалада топонимдик айрым кыргыз паремияларынын семантикалык өзгөчөлүктөрү жана аларды которуу маселелери каралат. Паремиялар улуттук маданияттын, философиялык ой толгоолордун жана руханий дүйнөнүн күзгүсү катары талданып, алардын тилге берген көркөмдүк кызматы белгиленет. Изилдөөнүн жүрүшүндө топонимдердин паремиялардагы метафоралык маанисине, келип чыгыш тарыхына жана которуу өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: паремиялар, топонимдер, лингвомаданий маани, тарыхый контекст, которуу өзгөчөлүктөрү.

Özet: Makalede, belirli Kırgız toponimik paremilerinin anlambilimsel özellikleri ve çeviri meseleleri ele alınmaktadır. Paremiler, ulusal kültürün, felsefi düşüncelerin ve manevi dünyanın bir aynası olarak analiz edilmekte, dildeki estetik işlevleri vurgulanmaktadır. Araştırma sürecinde, toponimlerin paremilerdeki metaforik anlamlarına, kökenlerine ve çeviri süreçlerindeki temel özelliklere odaklanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: paremiler, toponimler, dil ve kültür bağlamı, tarihsel bağlam, çeviri özellikleri.

Abstract: The article examines the semantic features and translation issues of selected Kyrgyz paremias containing toponymic components. Paremias are analyzed as a reflection of national culture, philosophical reflections, and the spiritual world, highlighting their aesthetic function in the language. The study focuses on the metaphorical meanings of toponyms within paremias, their etymological origins, and the specific peculiarities of their translation.

Keywords: historical context, linguistic and cultural meaning, paremias, toponyms, translation peculiarities.

1. КИРИШҮҮ

Адамзат жаралып, жер бетине байыр алгандан бери өзү жашаган планетага, планетанын ичиндеги континенттерге же материктерге, материк ичиндеги мамлекетке, мамлекет ичиндеги дубандарга, шаарларга, райондорго, айыл-кыштактарга, дарыя, деңиз, көлдөргө, кечмеликке, өтмөккө, кокту-колотко, чапка, бетке, талаа-түзгө, атүгүл, өзү жашаган көчөгө чейин ат энчилеп берип келет. Ошол географиялык аталыштарды, алардын келип чыгышын, маанисин, өнүгүшүн, учурдагы абалын, жазылышын жана айтылышын изилдеген топонимика илими казылып бүтпөс, түбү жок кенч сыяктуу, анткени ар бир аталыштын тарыхы, элдик жана илимий этимологиясы, классификациясы, жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү, окшоштуктары, лингвистикалык, тарыхый, маданий, географиялык, коомдук-саясий, ал тургай, геосаясий, укуктук, экономикалык, идеологиялык маанилери, себептери, өбөлгөлөрү, шарттары, таасирлери, натыйжалары бар.

Дүйнө жүзүндө топонимдерди изилдеген окумуштуулар көп. Бул жаатта изилдөө жүргүзгөн кыргыз окумуштуулары да барган сайын артууда. Атап айтсак, ф.и.к. Д. Исаевдин «Жер-суу аттарынын сыры» (Фрунзе, 1977) аттуу эмгеги, ф.и.д. К.К. Конкобаевдин

«Топонимия Южной Киргизии» (Фрунзе, «Илим», 1980), ф.и.к. М.С. Шамшиеванын «Лейлек районундагы жер-суу аттарынын түшүндүрмө сөздүгү» (Бишкек, 2008), ф.и.к. Н.Р. Акматовдун «Ысык-Көл областындагы жер-суу аттары» (1-2-китеп, Бишкек, 2010), Ысык-Көл топонимиясы (Каракол, 2009), ф.и.к. М.С. Шамшиеванын «Лейлек топонимиясы», ф.и.к. А.А. Джапановдун «Кыргызстандын жер-суу аттары: энциклопедия» (Бишкек, 2015), булардан сырткары академик А.А. Акматалиевдин «Ономастика – бул чоң идеология» / Аталыштар көйгөйү («Кыргыз тили» гезити, 20.09.2023, №09 (295)), ф.и.д. К.Т. Токтоналиевдин «Ала-Тоо, Аламүдүн, Ала-Арча – жериңдин атын билесиңби?», Ш. Дүйшеевдин «Жер-суу аттарында катылган эски сөздөр», тарыхчы, коомдук ишмер А. Кулматовдун «Жер-суу аттары эл тагдырын баяндайт же ат коюу өнөкөтү жана чаржайыт топонимия эмнеге алып келет?», Бишкек мамлекеттик университетинин профессору Д. Сапаралиевдин «Бишкек адам ысымы эмес, ыйык тоонун аталышыбы?», С. Жумалиевдин «“Манас” эпосундагы жер-суу аталыштары» аттуу макалалары ж.б.у.с. көптөгөн эмгектер бар. Бирок топонимдердин паремиялардагы колдонулушун, семантикасын жана которуу өзгөчөлүктөрүн атайын изилдөөгө алган эмгектер кыргыз тил илиминде дээрлик кездешпейт. Ушундан улам теманын актуалдуулугу аныкталып, топонимдик паремияларды изилдөө зарылчылыгы келип чыкты.

Паремиялар – эл ичинде кеңири колдонулган, кыска-нуска, тарбиялык же философиялык мааниге ээ, сөзмө-сөз которулбас, туруктуу жана образдуу фразеологиялык айкаштар, идиомалар, макал-лакаптар, накыл сөздөр, учкул кептер, афоризмдер, табышмактар элдик казынанын бир бөлүгү катары ар бир улуттун, ар бир адамдын тилин, сүйлөгөн сөзүн, билимин, руханий дүйнөсүн көрсөтүп, тилине көрк берип, байытып турат.

Дүйнөнүн бардык булуң-бурчунда жашаган адамдардын жашоосун, кулк-мүнөзүн, кыял-жоругун, жүрүм-турумун көркөм сүрөттөп көрсөткөн, ар кандай кырдаалды: күлкүлүү, кайгылуу, бактылуу же оор учурду, деги эле ар кандай жагдайды элестүү кылып көрсөткөн да – ошол паремиялар. Паремиялар адамдын улутуна, тилине, динине карабастан, бардык жандуу жана жансыз

нерселер менен, анын ичинде топонимдер менен да тыгыз байланышта.

Жер-суу аталыштары өзүнүн тикеден-тике функциясынан тышкары, акындардын ырларында, обончу-ырчылардын кайрыктарында да көп кездешет. Мисалы, «Кыргызстаным», «Ала-Тоо», «Бишкегим», «Жалал-Абад менин шаарым», «Ысык-Көл», «Нарыным» ж.б.у.с. обондуу ырлар кеңири белгилүү. Топонимдер катышкан ырлар, айрыкча обондуу ырлар көбүнчө пландуу түрдө, атүгүл, буйрутма менен жазылат, ал эми топонимдерди камтыган паремиялар табигый түрдө, кырдаал-шартка жараша же муктаждыктан улам жаралат, алардын өзгөчөлүгү да ушунда.

2. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КЕҢИРИ ТАРАГАН ТОПОНИМДИК ПАРЕМИЯЛАР

1) «Таарынсаң, Таласка бар» [2. 182-б.]

Бул – кыргыздардын курч да, тамаша иретинде да айтылган сөздөрүнүн бири.

Мундузбек Кунасов өзүнүн «Сезимде баккан гүлбакча» аттуу чыгармалар жыйнагындагы «Талас» деген ырында мындай деп жазат:

Таарынып кетип капырдан,
Калкалаар жер жок жашынган.
Алманбет тууган издесе,
Таласым болду батырган.
Таарынган дөөлөр көп барган,
Ушундан лакап көз жарган.

«Таарынсаң кет, – деп, – Таласка»,
Тамаша-чындан сөз калган [6. 364-б.].

Бул паремиянын келип чыгышы тууралуу Жамалбек Ырсалиев мындай дейт: «Кадимки Алмамбет атабыз Кытайдан саясий куугунтук алып качып чыгып, Манас атабыздын бир чоросу болгон казактардын Эр Көкчөсүнө келет. Өзүн казактардын ханы эсептеген Көкчө атабыздын ошол кездеги элинин арасында жатактан көчө албаган кедейлери көп болот... Алмамбет атабыз 9 жыл Көкчө менен жүрүп, элин байытып, жатакка калбай баары жайлоого көчүп, күтүрөтүп мал айдап байып калышат. Ошондой күндөрдүн биринде Көкчө атабыздын жанындагы интригандар ушак чыгарып, Алмамбет баарын чечип калды деп чагымчылдык кылышат. Ушакка ишенип алып, кымыздын гүлүнө мас болгон Көкчө атабыз: “Калмак”, – деп

сөгүп жибергенде, Алмамбет атабыз таарынып кетет... Көкчөнүн аялы акылдуу болгон экен. Алмамбет атабызга: “Таласка бар, ошол жерде Манас деген баатыр бар. Жетсе, сенин кадырыңа Манас жетет”, – деп кеңеш берет.

Алмамбет атабыз:

Кайың көрсөм конормун...

Кайышпай кайың көтөрсө,

Как ошондо болормун, – деп, Таласка бет алат.

Өзү ыргайдай, аты шыржайдай болуп, жолдон чаалыгып-чарчап келип, Манас атабызга жолугат. Анан так ошол Манас атабыздын жанынан Таластагы Манастын ордосунан ордун таап калган эмеспи. “Таарынсаң, Таласка кет” деген сөз ошондон калган» [19.].

Саякбай Каралаев атындагы сыйлыктын ээси, манасчы Замир Баялиев «Манас» эпосунда мамлекет башчысынан тарта жөнөкөй жаранга чейин үлгү ала турчу баалуулуктар көп экендигин айтып келип, «Таарынсаң, Таласка бар» деген сөз хан Манастын айкөлдүгүнөн улам айтылып калгандыгын белгилейт. Анткени Манас эл-жерине таарынып келгендерди, аты жокко ат мингизип, тону жокко тон кийгизип, батырып алган. Мына ушундай сапаттарынан биз сабак алсак болот» [20.].

Ошентип, бул паремиянын генезиси терең тарыхый жана эпикалык тамырларга ээ экенин көрдүк.

Ушундай эле географиялык аталыштар социалдык-экономикалык абалга жараша жаңы маанилерди алып, мааниси терең паремиялардын катарын толуктоодо, мисалы:

2) «Үйдө жок же Чүйдө жок» [7. 614-б.]

Ара-жолдо калгандыкты, илең-салаң болгондукту билдирет. «Мен байкуш үйдө жок, же Чүйдө жок каламбы?» [7. 614-б.]

«Балдары бар, жары бар, бирок достору жолукса «жүр үйгө» дээр үйү жок. Ал убакта ошондой болчу, кыргыздарга үй берилчү эмес, берилмек турсун, аларды прописка кылууга тыюу салынган өткөн кылымдын 60-жылдарында. Же **үйдө жок, же Чүйдө жок** кыргыздар орустардын ижарасында баш калкалап көчүп, конуп жүрүшчү. Ал эми Сибирден келген орустар эки айдын ичинде прописка болуп, үчүнчү айда үй алышчу. Ошол учурларда курулган микрорайондордон үй алган кыргыздардын саны таздын чачындай бирин-серин болчу. Фрунзе шаарында орустар 70-75 пайызды түзгөн. Кыргыздардын базары тарып, орустардын ооматы жүрүп

турган орусташтыруу саясаты сасыган ушундай учурда үй алып көр» [13.].

Анатай Өмүркановдун цитатасынын колдонулушу тарыхый тактыкты кошуп, «Үйдө жок же Чүйдө жок» деген паремиянын совет доорундагы трагедиялуу маанисин ачып берет. Лингвистиканы 1960-жылдардагы саясатка байланыштыруу «Чүй» топониминин эмне үчүн ошол кезде кыргыздар үчүн «белгисиздикти» жана «үйсүздүктү» билдиргенин натыйжалуу түшүндүрөт.

3) «Саман учуп келатат» десе, «Самарканды жоо чапты» дейт [2. 171-б.]

«Саман өрттөнүптүр десе, Самарканды жоо чааптыр (же суу алыптыр) дейт; «Саманкана күйдү десе, Самаркан күйдү дейт» деген варианттары да кездешет.

Бул, маселенин чоо-жайын билип-билбей туруп эле, каңырыш угуп алып, көбүртүп-жабыртып, алып-учма, каңшаар айың-кеп, күбүр-шыбыр кылуу деген маанини билдирет.

Бул макалдын бурмаланып кеткен туура эмес варианттары да бар, анткени бул жерде негизги маанини камтыган сөз – Самарканд шаары эмес, саман:

- Самаркандан саман учту десе, жоо чаап келатат;
- Самаркандан саман учуптур десе, Самарканды өрт алыптыр;
- Самаркандан саман учуп келатат десе, Самаркандан сан кол келатат.

1916-жылы болгон каргашалуу «Үркүн» (үркүү, үркүп качуу) окуясынын ушул паремияга ылайык версиясы да бар экендиги көпчүлүккө белгилүү. Кытайга качып барып, кайра кайтып келген айрым кыргыздардын айтымында ошол трагедия, орус аскерлери кыргыздарды кырганы келе жатышат деген, эл арасында тараган каңшаар кептен улам болгондугун, ошондон эл дүрбөлөңгө түшүп, болгон мал-мүлкүн таштап, артын карабай качып жөнөгөндүгүн, бирок орустар тараптан эч кандай массалык аткылоо болбогондугун эскеришкен.

Ошентип, *саман/Самарканд* паремиясынын мааниси маалыматтык бурмалоолордун тарыхый бурулуш учурларда элдин тагдырына таасир этип коё ала турган күчтүү психологиялык куралга айланып кетүү коркунучу бар экендигин көрсөтүп турат.

4) «Энесин Үч-Коргондон таанытам» же «Энесин Үч-Коргондон көрүү», «Эненди Үч-Коргондон көрөсүң» // «Энесин Анжияндан көргөзүү», «Энесин Анжияндан көрүү» [7. 812-б.]

Бул паремия эл арасында көп учурда «азабыңды колуңа берем, туулганыңа өкүнгүдөй кылам, жаныңды көзүңө көргөзөм» деген мааниде колдонулуп жүрөт.

Бирок «Энеңди Үч-Коргондон көрөсүң» фразеологизминин келип чыгышы тууралуу элдик этимологияда Нарын дарыясынын агымы менен байланышкан уламыш бар. Анда Нарындын кууш жана шар аккан жерлеринен агып кеткен нерсени Үч-Коргон сыяктуу жайылып аккан жерден гана табууга болору айтылат [3. 487-б.]:

«Кууш аккан Нарын дарыясына бирөөнүн энеси агып кетет. Баласы энесин куткаруунун айласын таба албай, дарыянын агымы менен жарыша чуркап бара жатса, бир карыя көрүп калып: «Энеңди Үч-Коргондон көрөсүң», – дейт. Үч-Коргон жайылып аккан суу болгондуктан, тапса, ошол жерден гана таба аларын айткан экен».

Бул жерде топоним табигый-географиялык чек араны жана «акыркы үмүттүн» же «акыркы чектин» символун билдирет.

5) «Буюрса, Букардан аш келет» [2. 64-б.]

Бардык нерсе Кудайдын буйругу менен болот, б.а., Кудай буюруп койсо, ырыскы кайдан болсо да келет деген маанини билдирет.

А.А. Калмырзаеванын «Теологические концепты в провербиально-языковой картине мира» аттуу монографиясында бул макал тууралуу мындай деп жазат: «Букар» («Бухара») деген сөз конкреттүү шаардын аталышын эмес, «алыстан» деген маанини билдирет. Бул аталыш биринчи эки сөздүн уйкаш айтылышы үчүн тандалып алынган, «бу-» деген муундардын кайталанышы бул фразанын мукам угулушун камсыз кылат [3. 68-б.].

Букардан келген мунаажын,

Куйругу чолок кунаажын,

Бул неменин жүрүшү,

Тумшугунун жүрүшү (жандырмагы: чочко) [17.] деген табышмак байыркы кыргыздардын Букардан мал айдап келишкендигинен кабар берип турат.

6) «Анжыянга барсаң – аш көп, ажалың жетсе – таш көп» [4. 48-б.]

Бул паремияда Анжыян бай, гүлдөгөн шаар болгону менен, чет жердин символу катары колдонулат. Мында «аш» (өмүр, токчулук) жана «таш» (өлүм, кабыр ташы) деген түшүнүктөрдүн контрасты

аркылуу алыскы саякаттардын тобокелдиги, бөтөн жердин кооптуулугу сүрөттөлүп, сак болууга чакыруу камтылган.

Тарыхый өңүттөн алганда, көчмөн кыргыздардын отурукташкан соода борборлору менен болгон байланышы, Анжыян сыяктуу чоң шаарлардын кыргыздар үчүн дайыма байлыктын очогу катары кызыгуусун жараткандыгы, ошол эле учурда ал жерде жат болуп калуудан, тууган-уруксуз көмүлүп калуудан чочулашкандыгы чагылдырылган.

7) **Колу Кокондо, буту Букарда** [14. 391-б.]

Ар нерсе, бардык иш колунан келет, ошондой мүмкүнчүлүгү бар, колдой тургандары көп деген сыяктуу мааниде.

«Чоң, олбурлуу, сөөк-саактуу, колу-буту тартайган адамдарга карата **«колу Кокондо, буту Букарда»** деп коюшат. Мында образдуулук ачык көрүнөт. Элестетип көргүлө, **колу Кокондо** болсо, **буту Букарада** жүргөн адамды» [8. 204-б.].

«Эр Төштүк» эпосунун В.В. Радлов жазып алган вариантында мифологиялык кейипкерлер, алптар, ажыдаар, сүйлөөчү ат жана кырк кулактуу казан сыпатталат. Төштүк жер түбүнө түшкөндө жерди жарып, өзүн жер түбүнө түшүрүп жиберген желмогуз кемпирдин артынан изи менен кууп олтурат, алгач ал бөрүнүн изиндей болот, кийин жолборстун изиндей болот, андан ары барса:

Бир кулагын төшөнгөн,
Бир кулагын жамынган.
Астынкы эрди сасыган,
Үстүнкү эрди муздаган.
Колу Кокон кеткен дейт,
Буту Букар кеткен дейт,
Бир алп жаткан экен.

Көрсө, ал Төштүктүн жер түбүнө түшкөнүн угуп, күч сынашып эрмектешмекчи болуп, жолун тосуп жаткан Ай-Кулак алп экен. Экөө алыша кетип, Төштүк анын эки кулагын бүктөп кармап алат, кырк кырдан алышат, Төштүк алптын башын кесип алып, андан ары жөнөп, Күн-Кулак, Чоюн-Кулак алптарды жеңет [10. 150-б.].

8) **«Ар кимдин туулган жери – Мисир»** [2. 21-бет]

Бул ар кимдин туулуп-өскөн жери ыйык, кымбат деген мааниде колдонулат. Арабча «Мисир» деп аталган азыркы Араб республикасы Египет мусулман кыргыздар үчүн ыйык болуп эсептелгендиктен келип чыкса керек. Буга «Алайым – Мисирим» деген ырды (сөзү: С. Кадырова, обону: Ш. Разаков) мисал келтирүүгө болот.

«Туулган аймак адамдын өмүрүндө тендешсиз баалуу көрүнөт. Анткени ошол жерден ыңаалап, жарык дүйнөгө келет. Киндик каны тамат, ошол жерден асан чакырылат. Аты коюлат, сары май оозантат. Эненин ак сүтүн эмесиң, абасынан дем аласың. Сүйүнчү айттырат, жентек берет. Көрүндүк алат. Бешикке бөлөнөсүң, бешик ыры ырдалат. Эмгектейт. Тушооң кесилет, чымындап чуркайсың, бөбөк, тестиер ж.б. жигиттик доор башыңдан өткөн жер, албетте, баарынан кымбат. Суусу да, тоосу да, абасы да, ой-кыры да өзүңдүн өскөн кезиңди элестетет. Ошон үчүн туулган жер, тууган эл дейбиз» [18.].

9) «Зарыл ишин болбосо, Зардалыда эмне бар?

Кокус ишин болбосо, Кожошкенде эмне бар?» [21.]

Зардалы менен Кожошкен Баткен областына караштуу, оңой эле жетип барууга мүмкүн болбогон, жолу катаал айылдар болгондугунан улам айтылып калган.

Баткендин жетүүгө кыйын айылдарынын «керексиз кыйынчылыктын» символу катары колдонулушу кыргыздардын аңсезиминдеги аралык прагматикасын баса белгилейт.

10) «Кыз Кыргызга (Крым) жеткизет, уул Урумга (Үрүмчү) жеткизет» [2. 144-б.]

«Манас» эпосундагы «Кызың кетти Кыргызга, уулун кетти Урумга» деген саптардын негизинде келип чыккан десек болот.

Белгилей кетсек, «Урум» топоними тарыхый контекстте Үрүмчү шаарын гана эмес, бүтүндөй Византия (Рим) аймагын да түшүндүрүшү мүмкүн.

Бул паремияда «Кырым» (Батыш) жана «Урум» (Чыгыш) топонимдеринин тандалып алынышы кокустук эмес. Мында фонетикалык уйкаштык менен бирге кыргыз дүйнө таанымынын географиялык чек араларынын кеңдиги көрсөтүлгөн. Кыргыз менен Урум бул жерде дүйнөнүн карама-каршы эки тарабын туюндурган меридиандар катары кызмат кылат. Демек, паремиянын маңызы Кыргызга (алыска) кеткен кызыңдын, Урумга (алыска) кеткен уулундун аркасы менен эл-жер көрөсүң, уул-кызың кайда кетпесин, дүйнө таанымыңды кеңейтет деген позитивдүү ойду камтыйт.

11) «Оозу Ошту карап калды» же «Оозун Ошту каратты» [21.]

Күнүмдүк турмушта көп колдонулган бул идиома адамдын абдан таң калып, аңкайып карап калган учурун, же адамдын кимдир бирөөнү нес кылганын сүрөттөө үчүн колдонулат. Түндүк

кыргыздары үчүн Ош алыскы, ысык жана экзотикалык шаар катары кабыл алынат. Ошондуктан «Ош» топоними географиялык объектиден психологиялык абалды мүнөздөөчү индикаторго айланып кеткен.

12) «Кытайдай кыйноо» [12. 314-б.].

Бул фразеологизм (сөзмө-сөз: «Кытайдагыдай кыйноо же кытай кыйноосу») узак убакытка созулган татаал, оор процессти сүрөттөйт. Суу тамчылары менен кыйноо «кытай кыйноосу» деп аталат, бул – психологиялык жана физикалык кыйноо ыкмасы, анда адам кыймылсыз турганда, чекесине же башына суу тамчылары бир нече саат же бир нече күн бою жай тамчылатылат.

Кыргыз тилинде бул сөз айкашы эки негизги контекстте колдонулат:

1. *Түз мааниси:* Узак убакытка созулган, адамды чегине жеткирген өтө катаал физикалык же психикалык кыйноонун сүрөттөлүшү.

2. *Өтмө мааниси:* Адамды чарчаткан, тажаткан иштин же кырдаалдын сүрөттөлүшү. Мисалы, кимдир бирөөнү узак убакыт бою «эзүүнү», улам бир суроо берип кыйноону, татаал тапшырманы аткарууга мажбурлоону билдирет.

Тарыхый контексти:

Бул сөз айкашы көптөгөн элдердин паремиологиясына «кытай кыйноолору» жөнүндөгү тарыхый уламыштардан улам сиңип калган, ал дененин убактылуу ооруп кыйналганын эмес, психологиялык жактан чүнчүтүүнү билдирген.

Ушуга эле маанилеш «**Кытай кыйнаганына төө кайтартат**» [2. 147-б.] деген да варианты белгилүү. Төө – абдан кежир жана башкарууга кыйын жаныбар. Аны кайтаруу – адамдан өтө чоң чыдамкайлыкты, физикалык жана психологиялык күчтү талап кылган «азаптуу» иш. «Кытай кыйноосу» монотондуу, тажаткан процесс болсо, төө кайтаруу да – дал ошондой бүтпөгөн, адамды эзген түйшүктүү жумуштун символу.

Кыргыз тилинде башка тилдерден өздөштүрүлгөн жана адаптацияланган паремиялар да кеңири колдонулат. Алардын ичинен топонимдик компоненти бар төмөнкү мисалдарды келтирүүгө болот:

13) «Москва бир күндө эле курулган эмес» [21.]

Орус тилиндеги «**Москва не сразу строилась**» [1.] деген бул макал – кыргыз тилиндеги «**Көч бара-бара түзөлөт**» деген

макалдын семантикалык аналогу. Ошого карабастан заманбап кыргыз тилинде бул паремия өз алдынча активдүү колдонулуп, ири долбоорлордун же процесстердин убакытты талап кыларын туюнтат.

14) «Бишкек көз жашка ишенбейт» [21.]

Бул – белгилүү «Москва слезам не верит» [1.] афоризминин локализацияланган фразеологизмге айланган варианты. Мында «Москва» топоними «Бишкек» топонимине алмаштырылып, маанилик басым жергиликтүү социалдык-маданий контекстке багытталган. Бул трансформация заманбап мегаполистин катаал эрежелерин, атаандаштыкты жана кайдыгерликти мүнөздөгөн жаңы маданий кодду жаратат. Бул көрүнүш тилдин динамикалууулугун (жандуулугун) жана топонимдердин коомдук аң-сезимдеги өзгөрүүсүн далилдейт.

3. ТОПОНИМДИК ПАРЕМИЯЛАРДЫ КТОРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Паремияларды которуунун өзгөчөлүгү – ар бир сөздү жөн гана которуп коюу эмес, маанилерди жана маданий контексттерди которуу. Паремиялар улуттук мүнөзгө ээ болгондуктан, аларды түзмө-түз же сөзмө-сөз которуу (калькалоо) көп учурда башка улуттагы окурманга түшүнүксүз болуп, эч бир маанини бербей калат.

Паремияларды которууда үч негизги ыкма колдонулат. Бул үч ыкма – котормо таануу илиминдеги классикалык алтын эреже.

1) Толук эквивалентин издөө (Түз эквиваленттүүлүк) [11. 13-б.].

Бул ыкмада эки тилдеги паремиялардын мааниси, лексикалык курамы жана образдык түзүлүшү бири-бирине толук төп келет. Мында паремиянын стилистикалык жана эмоционалдык боёктору өзгөрүүсүз сакталат.

Мисалы, кыргыз тилиндеги «Ар кимдин туулган жери – Мисир» деген паремияны айрым тилдерге которууда төмөнкүдөй эквиваленттерди колдонууга болот:

- *Орус тилиндеги эквиваленттери: «Своя земля и в горсти мила [1.] (Өз жериң бир ууч болсо да сүйкүмдүү)», «Всяк кулик своё болото хвалит [1.] (Ар бир чулдук өз сазын мактайт)».*

- *Түрк тилиндеги эквиваленти: «Ana gibi yar, Bağdat gibi diyar olmaz [15.] (Энедей жан жолдош, Багдаддай шаар болбойт)».*

- *Англис тилиндеги эквиваленти: «East or West, Home is best [16.] (Чыгыштабы, Батыштабы, өз үйүңө жетпейт)».*

2) Аналог издөө (Динамикалык эквиваленттүүлүк) [9. 126-б.].

Бул ыкмада паремиянын жалпы мааниси сакталат, бирок андагы «каармандар», буюмдар же топонимдер которулуп жаткан тилдин маданиятына, турмуш-тиричилигине жакын образдар менен алмаштырылат. Бул окурманга паремиянын метафоралык маанисин тез жана так кабыл алууга шарт түзөт.

Мисалы, *кыргыз тилиндеги «Алайкууда да кат тааныган адамдар бар» [2. 16-б.]* деген паремияны которууда биз мындагы «бааланбаган потенциал» маанисин жеткирүү үчүн «Алайкуу» топонимин атоодон баш тартып, төмөнкүдөй аналогдорду колдонсок болот:

- *Орус тилиндеги аналогу: «Мы тоже не лаптем щи хлебаем [1.] (Биз деле шорпону жыгач кепич менен ичпейпиз (б.а., кашык менен эле ичебиз)».* Бул – «Биз да бакан кармаганбыз» деген мааниде айтылган паремия.

- *Түрк тилиндеги аналогу: «Karamürsel sepeti mi sandın? [15.] (Карамүрселдин себети эле деп атасыңбы?)».* Карамүрсел шаары – Түркиянын бул шаарында сыртынан кичинекей көрүнгөнү менен, ичине көп нерсе баткан себет жасалат. Бул – «Сыртына карап тон бычпа» деген мааниде айтылган паремия.

- *Англис тилиндеги аналогу: «Don't judge a book by its cover [16.] (Китепти мукабасына карап баалаба)».* Бул – «Ачылбаган сандыкта бычылбаган кундуз бар», же тескерисинче, «Сырты жалтырак, ичи калтырак» деген мааниде айтылган паремия.

3) Экспликация жолу менен которуу (же дескриптивдик котормо) [5. 167-б.]

Экспликация (лат. explicatio – түшүндүрүү, чечмелөө), дескриптивдик (лат. descriptivus – сыпаттоо) – котормодо кеңири колдонулган ыкмалардын бири, мында башка тилде колдонулбаган сөз же эквивалентсиз лексика (реалия) ошол маанини берүүчү сөз айкашына (бир нече сөзгө) алмаштырылат же окурманга жашыруун маани деталдуу түшүндүрмө (комментарий) аркылуу берилет.

Паремиялардагы топонимдер котормодо көп учурда калька ыкмасын жана түшүндүрмөнү талап кылат, анткени улуттук колоритти жоготпой туруп, эквивалентин табуу мүмкүн эмес. Мындай учурда маданий комментарий колдонулат.

• Мисалы: «**Язык до Киева доведёт**» [1.] деген паремиянын түрк тилинде «**Sora sora Bağdat bulunur**» [15.] (Сурай, сурай, Багдадды табасың) деген эквиваленти бар, Багдад – Киевдин макамын чагылдырган «алыс, бирок сураштыруу аркылуу жетүүгө боло турган» шаардын символу. Ал эми кыргыз жана англис тилдеринде түз лексикалык эквиваленттери жок болгондуктан, паремияда камтылган улуттук колоритти жана маданий контекстти жоготуп албоо үчүн калькалоо ыкмасы менен которуп, андан кийин түшүндүрмө берүүгө туура келет. Ал үчүн биринчи кезекте паремиянын келип чыгышы аныкталат: Киев шаары тарыхый контекстте каралып, басым шаардын ошол учурдагы макамына жасалат, андан кийин шилтемеде же кашаанын ичинде түшүндүрмө берилет.

• *Мисал*: «Язык до Киева доведёт».

• *Калька*: «Тил Киевге* жеткирет».

• *Шилтемеде же кашаанын ичинде берилүүчү түшүндүрмө*:

*Мурда ири зыярат жана соода борбору болгон Киев шаарына биринчи жолу бара жаткан жолоочу да сураштырып отуруп жете алган.

Түз лексикалык эквиваленти табылбаган учурда кашаанын ичине эң жакын аналогун да берүүгө болот. Мисалы: «Сурагандын уяты жок», «Көйнөк-чапаныңды чечип алмак беле, сура», «Бала ыйламайынча эмчек кайда?» ж.б.у.с.

«Язык до Киева доведёт» паремиясы менен кыргыз тилиндеги «Бала ыйламайынча эмчек кайда?» же «Көйнөк-чапаныңды чечип алмак беле, сура» деген сыяктуу паремиялар прагматикалык мааниси боюнча абдан жакын. Алардын баары максатка жетүү үчүн тартынбай суроо берүү, активдүү болуу керектигин билдирет.

Демек, топонимдик паремиялар – жөн гана сөздөрдүн котормосун эмес, тарыхты түшүнүүнү талап кылган «маданий көпүрөлөр».

4. КОРУТУНДУ

Кыргыз тилиндеги паремияларды талдоо бизге төмөнкү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Лингвистикалык аспект: Паремиялардагы топонимдер таза географиялык маанисин жоготуп, туруктуу стилистикалык фигураларга (метафораларга, символдорго) айланат.

2. Этномаданий аспект: Анжыян, Бухара, Мисир сыяктуу аталыштардын колдонулушу кыргыз элинин тарыхый таанымынын кеңдигин жана анын башка элдер менен болгон көп кырдуу маданий-экономикалык байланыштарын далилдейт.

3. Практикалык мааниси: Топонимдик компоненти бар паремиялар которууда өзгөчө кыйынчылыкты жаратат. Алардын маанисин толук жеткирүү үчүн алардын ички формасын ачып бере турган лингвомаданий комментарий берүү же тийиштүү функционалдык эквивалентти табуу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, топонимдик паремиялар тилдин көркөмдүгүн жана образдуулугун гана арттырбастан, элдин тарыхый эс-тутумун сактоодо жана маданияттар аралык диалогду тереңдетүүдө баалуу булак болуп саналат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. – М.: Русский язык, 2000. – 544 с.
2. Ибрагимов М. Кыргыз эл макал-лакаптары. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 352 б.
3. Калмырзаева А.А. Теологические концепты в провербиально-языковой картине мира: монография. – Бишкек, 2017. – 114 б.
4. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек: Шам, 1995. – 560 б.
5. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. – Москва: Высшая школа, 1990. – 253 с.
6. Кунасов М. Сезимде баккан гүлбакча: чыгармалар жыйнагы. – Бишкек: Бийиктик, 2013. – 420 б.
7. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Түз.: А.А. Акматалиев ж.б. – Бишкек: Илим, 2015. – 834 б.
8. Мондошов Ш.Н. Мугалимдердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн фразеологизмдердин негизинде калыптандыруу // Известия вузов Кыргызстана. – 2017. – № 3. – 204–207-бб.
9. Найда Ю. К науке переводить: Принципы соответствий // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – Москва: Международные отношения, 1978. – С. 114–137.
10. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. 5: Наречие дикокаменных киргизов. – СПб., 1885. – 599 с.

11. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика: учеб. пособие. – Москва: Международные отношения, 1974. – 216 с.
 12. Серов В. В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. – 2-е изд. – Москва: Локид-Пресс, 2005. – 880 с.
 13. Өмүрканов А. Үч куплет ыр, эки бөлмөлүү үй // Эркин-Тоо. – 07.09.2012. – Электрондук ресурс: <https://kmborboru.livejournal.com>
 14. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь: в 2-х т. – Бишкек: Шам, 2000. – 991 с.
 15. Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1988.
 16. Speake J. The Oxford Dictionary of Proverbs. – Oxford: Oxford University Press, 2015.
- БУЛАКТАР
17. Bilim-kg.com. Табышмактар. – Электрондук ресурс: bilim-kg.com
 18. Kg.tyup.net. Кыргыз тилинин маалымат базасы. – Электрондук ресурс: <https://kg.tyup.net>
 19. NazarNews.kg. Маалыматтык портал. – URL: <https://nazarnews.kg>
 20. Sputnik.kg. Жаңылыктар жана макалалар порталы. – URL: <https://sputnik.kg>
 21. Автордун талаа изилдөөлөрү. Эл оозунан жыйналган материалдар.

УДК: 82

Сыдыкова Толгонай Көчкөнбаевна

И.Арабаев атындагы КМУ

Сыдыкова Толгонай Кочконбаевна

КГУ им. И. Арабаева

Sydykova Tolgonay Kochkonbaевна

Doctor of Philology, Acting prof. Kyrgyz State

University named after. I. Arabaeva

САЛЫШТЫРУУ ЖАНА АНДАГЫ ТИЛДИК КАРАЖАТТАР

СРАВНЕНИЕ И ЕГО ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА

COMPARISON AND ITS LINGUISTIC MEANS

Аннотация. Тил илиминин Х1Х кылымдын аягы ХХ кылымдын башында тил илиминин андан ары өнүгүшү, андагы жаңы концепциялар, тилди эки аспектиде изилдөө, функционалдык стилдер, алардын айырмачылыктары, алардын ичинен көркөм стилдин жаралышы, калыптаныш өзгөчөлүктөрү, көркөм текст, анын тилдик өзгөчөлүктөрү, алардын теориялык маселелерин ар кандай багыттан изилдөө маселеси колго алынып, алар конкреттүү мисалдардын негизинде иликтөөгө алынган, далилденген.

Көркөм тексттин бири – поэзия. Поэзия – көркөм адабияттын эң бай, эң образдуу түрү. Ал адамдын ички дүйнөсүн, сезимин, ойтуюмун терең жана таасирдүү жеткирүү үчүн ар кандай көркөм каражаттарды колдонот. Ошол көркөм каражаттардын ичинен салыштыруунун орду өзгөчө. Салыштыруу аркылуу акындар жаратылыш кубулуштарын, адамдын мүнөзүн, абалын, сезимин ж.б. башка нерселерге салыштырып, окурмандын элестетүүсүн күчөтөт.

Негизги сөздөр: көркөм текст, поэзия, тилдик каражат, салыштыруу, метафора, эпитет, гипербола, метафора-салыштыруу, семантика-стилистикалык.

Аннотация. Дальнейшее развитие лингвистики в конце ХІХ и начале ХХ веков, новые концепции в ней, изучение языка в двух аспектах, функциональные стили, их различия, среди которых возникновение художественного стиля, особенности формирования, изучение художественного текста, его языковые особенности, их

теоретические вопросы с разных сторон, которые изучаются и обосновываются на конкретных примерах.

Одним из художественных текстов является поэзия. Поэзия – самый богатый, наиболее образный вид литературного творчества. Она использует различные художественные средства для глубокой и эффективной передачи внутреннего мира, чувств, мыслей человека. Среди этих художественных средств особое место занимает сравнение. Посредством сравнения поэты сопоставляют природные явления, человеческий характер, состояние, чувства с другими вещами, обостряя воображение читателя.

Ключевые слова: художественный текст, поэзия, языковые средства, сравнение, метафора, эпитет, гипербола, метафора-сравнение, семантика-стилистика.

Abstract. The further development of linguistics in the late 19th and early 20th centuries, new concepts within it, the study of language in two aspects, functional styles, their differences, including the emergence of artistic style, the characteristics of its formation, the study of literary texts, their linguistic features, and theoretical questions from various angles, which are studied and substantiated through specific examples.

Poetry is one of the literary texts. Poetry is the richest and most imaginative form of literary creativity. It utilizes various artistic devices to deeply and effectively convey a person's inner world, feelings, and thoughts. Among these artistic devices, simile occupies a special place. Through simile, poets compare natural phenomena, human character, state, and feelings with other things, sharpening the reader's imagination.

Keywords: literary text, poetry, linguistic devices, simile, metaphor, epithet, hyperbole, metaphor-simile, semantics-stylistics.

Илимий макаланын **максаты** – поэзиядагы салыштыруунун маңызы, түрлөрү, анын тилдик каражаттарын, салыштыруунун поэтикалык тексттеги маанисин, алардын көркөмдүк ролун ачып берүү жана анын тилдик өзгөчөлүктөрүн талдоо менен көркөм сөздүн күчүн сезүүгө өбөлгө түзүү. Ал эми макаланын **актуалдуулугу** – учурда поэзиядагы салыштыруунун маңызын, түрлөрүн, андагы тилдик каражаттарды, салыштыруунун поэтикалык тексттеги маанисин, алардын көркөмдүк ролу жана

анын тилдик өзгөчөлүктөрүн талдоо менен көркөм сөздүн күчүнүн кадыр-баркын жаштарга кенен жеткирүү жана белгилөө.

Макаланын изилдөө объектиси – поэзиядагы тилдик каражат – салыштыруу.

Макаланын изилдөө предмети – кыргыз тилиндеги поэтикалык көркөм текст, андагы салыштырууда колдонулган тилдик каражаттар, алардын түрлөрү.

Киришүү. Көркөм чыгармынын негизги өзөгүн андагы тилдик каражаттар түзөт. Бул тууралуу белгилүү жазуучубуз Ч. Айтматов: “Көркөм чагылтуунун жаңы каражаттарын изденүү жөнүндө сөз кылган учурубубуз, албетте, адабиятта ойду чагылдыруунун биринчи каражаты тил экенин түшүнөбүз” [1, 1988: 151] деп бекеринен айтпаса керек. Чынында эле, ар бир көркөм, руханий дөөлөттүн өзүнө гана багытталган даремети болот, алар чыгармаларына жалгаша жашайт, ал сөзсүз түрдө тилдик каражаттар менен ишке ашырылат. Ошондуктан да көркөм чыгарманын тили дегенде анын таасирдүүлүгү, окурмандын сезимине уйгу-туйгу жаратышы деп кабыл алабыз.

Негизги бөлүм. Педагогика илимдеринин кандидаты, доцент К. Иманакунова 2025-жылы жарык көргөн “Көркөм стилде тилдик каражаттардын колдонулуш өзгөчөлүктөрү” деп аталган илимий макаласында: “Тил илиминде XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында азыркы тил илиминин дүйнөлүк масштабдагы негиздөөчүсү Фердинанд де Соссюр тил илиминин андан ары өнүгүшү боюнча жаңы концепцияны жараткандыгы, ал концепцияда тил эки аспектиде изилдөөгө алынары жөнүндө ой-пикир айтылды. Кыргыз тилинин стилистикасы жөнүндөгү алгачкы маалыматтар, стилистика боюнча изилдөөлөр, функционалдык стилдер, алардын айырмачылыктары, алардын ичинен көркөм стилдин жаралышы, калыптаныш өзгөчөлүктөрү, көркөм текст, анын тилдик өзгөчөлүктөрү, алардын теориялык маселелерин ар кандай багыттан изилдөө маселеси конкреттүү мисалдардын негизинде иликтөөгө алынат. Көркөм стилдеги тексттер, тексттердеги тилдик каражаттар көп кездешүүчү каражаттар экендигин илимий негизде ынанымдуу ачып берген” [2. <https://elibrary.ru/item.asp?id=82522791>] деген белгилүү окумуштуу Фердинанд де Соссюр омоктуу оюн ортого салган. Мына ушундай айтылган маанилүү пикирдин ичинде көркөм текст, андагы тилдик каражаттар, алардын өзгөчөлүктөрү,

теориялык маселелери жөнүндөгү пикирлери биздин макалабыздын мааниси менен үндөш. Дал ошол тилдик каражаттардын бири – салыштыруу.

Салыштыруу – эки же андан көп предметтин, көрүнүштүн же түшүнүктүн окшош белгилерин табуу жана алардын ортосундагы байланышты көрсөтүүчү көркөм каражат. Көркөм текстте салыштыруулар образдуулукту күчөтүп, ойду так, таасирдүү жеткирүүгө жардам берет. Бул ыкманын негизги максаты деп, биринчиден, сүрөттөлүп жаткан буюмду, нерсени, көрүнүштү, түшүнүктү, окуяны, адамдын ички сезимин даана чагылдырып берүү жана ошол эле мезгилде буга болгон окурмандын сезимин козгоо деп ойлойбуз. Бул жерде биз өз сөзүбүздү бул алты сап ырды келтирүү менен, андагы:

“Сүйлөш үчүн тил керек,

Ырдаш үчүн үн керек.

Сөздү сөзгө кынай бил,

Маш зергердей чегелеп.

Ырчы болсоң – төкмө бол,

Ак жаандай себелеп” – деген эки салыштыруудан баштоону эп көрдүк. *Маш зергердей чегелеп* – мында салыштыруунун өзөгүн зергер – сөзү ээлеп, аны маш же машыккан эллипсиске учураган экспрессема коштоп, генитивдик курамды түздү да, ойдун экспресивдүү табиятын жаратып, аны окурманга уккулуктуу, жеңил жетишине шарт жаратты. Бул салыштыруунун образдуулук талабына шайкештелген көрүнүшү. Ушундай эле абалда *ак жаандай себелеп* деген ыр сабын да алсак болот, семантика-стилистикалык өңүттөн караганда – узакка созуп жана мазмундуу, угумдуу кылып даана ырдоо дегендикти туюнтат да, метафора-салыштыруу түрүндө болду жана жандандыруунун үлүшү кошо байкалып, экспрессема поэтикалык материалдын алкагында жайгашты, орун алды. Ал эми *маш зергердей чегелеп* – дегенди семантика-стилистикалык аспектиден назар салсак, алтынды – алтындай кылып ажарланта кынаган устадай аракеттенүү керек деген ой айтылып, салыштыруу эпитет түрүндө текстке айкаштырылды. Демек, жогорудагы эки салыштыруу конкретүү жагдай менен бааланат деп айтабыз да, жалпы эле салыштыруулар элдик түшүнүккө негизделип, образдуулуктун алкагынан орун аларын белгилейбиз [3. 4<https://elibrary.ru/item.asp?id=26744441>].

Ошентип, салыштыруу поэзияда башка тилдик каражаттар менен тыгыз байланышта колдонулат. Алсак:

1. Метафора – жашыруун салыштыруу;
2. Эпитет – салыштырууну күчөтөт;
3. Гипербола – салыштырууну апыртып сүрөттөп берүү.

1. Метафора – гректин *metaphora* деген сөзү, кыргыз тилинде “орун которуу, өтүп кетүү” деген маанини билдирет. Троптун негизги түрлөрүнүн бири, бир нерсени, көрүнүштү, башка бир нерсе же көрүнүш менен атоо. Метафора оозеки жана жазуу кебинде эң көп учурайт жана ал кептин эмоционалдуулугун күчөтүп, тилди экспрессивдүү кылат.

2. Эпитет – бул гректин *epitheton* сөзүнөн алынган жана ал кошумча сүрөттөлүп жаткан нерсенин сапатын, мүнөздүү белгисин баса көрсөтүп, аныктайт, ошону менен бирге ага көркөм элес, поэтикалык кооздук берүүчү көркөм сөз каражаттарынын бири. Кандай гана көркөм чыгарма болбосун анда эпитеттер кездешет жана алардын колдонулушунун мааниси чыгарманын тилинде өтө чоң. Орус адабият-тарыхчысы, профессор, Санкт-Петербург университетинин ардактуу профессору, Санкт-Петербург Илимдер академиясынын академиги Александр Николаевич Веселовский 1940-жылы жарык көргөн “Историческая поэтика” деген эмгегинде бул маселеге кайрылып, анализдеп келип, эпитеттин төмөнкүдөй түрлөрүн:

1. Кайталанма же тавтологиялык эпитет;
2. Түшүндүрмө эпитет;
3. Метафораланган эпитет;
4. Синкрет түстүү эпитет деген 4 түрүн көрсөткөн [4. Веселовский, 1940].

Филология илимдеринин доктору, профессор И. Авдудалиев: “Окумуштуунун белгилеген эпитеттин түрлөрүнүн төртөөндө тең метафоралуулук бар. Мисалы: Айкөл Манас. Мында метафораланган айкөл деген эпитет сөзгө – баатырдык, акыйкат башкаруучу, улуулук, алп мүнөздүүлүк, кенендик, берешендик ж.б.у.с. касиеттери сиңирилген. Ал эми Ч. Айтматовдун чыгармаларында элдин кебинде кадыр эсе эле колдонулуп жүргөн: ээн там, чеги жок асман, көгүлтүр асман, күүгүм жарыгы, муздак шамал, эрке толкун, улуу талаа, дыйкан талаа, көк кашка булак, тектүү жер, куттуу жер ж.б. туруктуу эпитеттер колдонулган. Ошону менен бирге жазуучу каармандарына жасалма, апыртма эпитеттерди

издеп, тандап олтурбай, болгону алардын мүнөзүнө, кесибине, жеке өзгөчөлүгүнө жараша эпитеттерди колдогондугун баса белгилөөгө болот. Мисалы: мугалим бала, чалагайым бала, Сатымкул кераяк, жалгыз солдат, карыган атам, Жамийла белдүү келин, бригадир Орозмат ж.б. Ал эми Данияр каарманына болсо, жаңы тууган Данияр, Данияр момун, кудайдын боз кою, бир сырдуу, токтоо, уялчаак ж.б. эпитеттер колдонулган” [5. Абдувалиев, 2018: 20-27] деген бүтүмүн чыгарган. Мындай жыйынтык пикир колдоого алына турган пикирлердин бири, себеби конкреттүү мисалдардын негизинде анализ жасап, ишенимдүү пикир сунушталган деген ойдобуз.

3. Гипербола – гректин *hyperbole* деген сөзү, кыргыз тилинде “апыртуу” деген маанини туюндурат. Бул көркөм чыгармада окуянын, нерсенин, каармандын тигил же бул касиетин апыртылып сүрөттөө ыкмасы, айрыкча оозеки көркөм чыгармаларда, анын ичинде байыркы мезгилдерге таандык эпостордо өтө кеңири пайдаланылат [6. “Манас” энциклопедиясы, 1995. 1-т. - 440.].

Жалпы жыйынтык чыгара турган болсок: биринчиден, поэзияда салыштыруу төмөнкү кызматтарды аткарат:

1. Образ түзүү – поэтикалык образды так жана элестүү кылат;
2. Эмоцияны күчөтүү – сезимдерди тереңирээк ачып берет;
3. Ойду көркөм жеткирүү – акындын идеясын таасирдүү кылат;
4. Көркөмдүк деңгээлин жогорулатуу – поэтикалык тилди байытат;
5. Салыштыруу аркылуу жөнөкөй көрүнүштөр өзгөчө маани менен берилет.

Экинчиден, поэзиядагы салыштыруулар ар кандай тилдик каражаттар аркылуу ишке ашырылат. Алып карай турган болсок:

1. Лексикалык каражаттар. Мындай тилдик каражаттарга төмөнкүлөр кирет:

- а). Салыштыруучу сөздөр: сыяктуу, өңдүү, сымал, окшош ж.б.
- б). Образдуу сөздөр: гүл, күн, ай, шамал, деңиз, тоо ж.б.

2. Морфологиялык каражаттар. Мындай салыштырууда сөз формалары чоң роль ойнойт. Мисалы:

- а). -дай/-дей мүчөлөрү;
- б) Теңөө формалары.

3. Синтаксистик каражаттар. Мындай тилдик каражаттарга көбүнчө:

- а). Салыштырма сүйлөмдөр;
- б). Метафоралуу түзүлүштөр;
- в). Параллелдүү саптар аркылуу берилет. Мисалы: “*Сен барсың – күн бар, Сен жоксуң – түн бар*” ж.б.

Ошентип, кыргыз поэзиясында салыштыруунун орду бир топ, ал байртадан бери колдонулуп келе жатат десек жаңылышпайбыз. Салыштыруу айрыкча элдик ырларда, манасчылык өнөрдө жана заманбап акындардын чыгармаларында колдонулат, (ал эми салыштыруунун көркөм-эстетикалык мааниси боюнча алсак, анда) салыштыруу поэзиянын эстетикалык баалуулугун арттырат: поэтикалык текстти жандуу кылат, окурмандын ой жүгүртүүсүн активдештирет, жандандырат, сезимдерди күчөтөт ж.б. Эгерде поэзияда салыштыруу ыкмасы колдонулбаса, анда текст кургак жана таасирсиз болуп калат деп бүтүм чыгарабыз. Андактан, салыштуу – поэзиядагы эң маанилүү көркөм каражаттардын бири. Ал акындын оюн образдуу, таасирдүү жана түшүнүктүү кылып жеткирүүгө жардам берет, салыштуу аркылуу поэтикалык тил байып, чыгарманын эстетикалык деңгээли жогорулайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат: (Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөнгөн сөздөр) / Түз. С. Тургунбаев. – Ф.: Кыргызстан, 1988. -151-б.
2. Иманакунова К.Ш., Нурланбек кызы А. Көркөм стилде тилдик каражаттардын колдонулуш өзгөчөлүктөрү// И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети Жарчысы, 2025, № 2/1, 486-492-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=82522791>
3. Сыдыкова Т.К. Сравнения в произведениях Барпы Алыкулова // Ученый XXI века, 2016, № 8 (21), с. 34-40. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26744441>
4. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1940. -408 с
5. Абдувалиев И. Айтматовдун тилине киришүү. – Б., 2018. -20-27-б.
6. “Манас” энциклопедиясы // Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы. 1995. 1-т. - 440.

Турдубаева Назгуль Шаршеналиевна
филология илимдеринин кандидаты, доцент
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
Кыргызстан, Бишкек шаары
элект.дареги: nazgult.72@mail.ru
байланыш дареги: 0708704407

Турдубаева Назгуль Шаршеналиевна
кандидат филологических наук, доцент
Кыргызский национальный университет им. Жусупа Баласагына
Кыргызстан, город Бишкек
элект.почта: nazgult.72@mail.ru
байланыш дареги: 0708704407

Turdubaeva Nazgul Sharshenaliyevna
candidate of philological sciences, associate professor
Kyrgyz National University named after To Jusupa Balasagun
Kyrgyzstan, Bishkek city
email: nazgult.72@mail.ru
байланыш дареги: 0708704407

ЖУСУП БАЛАСАГЫН ЖАНА АНЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ЧЫГАРМАСЫ ТҮРК ЭЛДЕРИНИН АДАБИЯТ ТААНУУ ИЛИМИНДЕ ТААНЫЛЫШЫ, ИЗИЛДЕНИШИ

Аннотация: Ж.Баласагын, анын чыгармасы түрк элдеринин адабият таануу илиминде ар кандай багытта изилденип келген. Түрк элдери өздөрүнүн мурасы катары таанып, изилдеп, чыгармада жазылган тарбиялык сабактарын үйрөнүүгө багыт алган. Бирок, уйгур окумуштуулары эч кандай тарыхый изилдөөлөргө таянбай эле, өздөрүнүн мурасы катары таанытып, окутуп келүүдө. Мындай далилсиз көз караштар, изилдөөлөр кыргыз окумуштуулары тарабынан каралып, аларга салыштырмалуу тарыхый, илимий изилдөөлөргө таянып, өздөрүнүн далилдүү пикирлерин жазып келишкендиги тууралуу макалада хронологиялык багытта берилет. Ошол талаштуу маселелердин негизин далилдөө иретинде макалада өз алдынча ой пикирлер айтылат. Чыгарманын мазмунундагы фонетикалык, лексикалык бирдиктер түрк элдеринин ичине кайсы

элге көбүрөөк таандык экендигин ырастай турган көз караштар жазылат. Эң башкысы, чыгармада жазылган кээ бир сөздөрдүн тыбыштык куралышы кыргыз элине көбүрөөк жакыныдыгын ырастайт.

Ачкыч сөздөр: кыргыздарга, түрк элдерине, мурасы, фонетикалык, лексикалык, окшоштуктар, чыгарма, салыштыруу.

ЖУСУП БАЛАСАГЫН И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «КУТАДГУ БИЛИГ»: ПРИЗНАНИЕ И ИССЛЕДОВАНИЕ В ЛИТЕРАТУРЕ ТЮРКСКОГО НАРОДА

Аннотация: Произведение Жусупа Баласагына изучалось в различных направлениях литературоведения тюркских народов. Тюркские народы признавали и изучали его как своё наследие, уделяя особое внимание усвоению содержащихся в нём поучительных уроков. Однако уйгурские учёные представляли и преподавали его как своё наследие, не опираясь на исторические исследования. В статье в хронологическом порядке представлен обзор подобных необоснованных взглядов и исследований, проведённый кыргызскими учёными, которые на основе сравнительно-исторических и научных исследований сформулировали свои обоснованные мнения. Для обоснования этих спорных вопросов в статье представлены независимые мнения. Приведены взгляды, подтверждающие, к какому народу среди тюркских народов относятся фонетические и лексические единицы в содержании произведения. Что особенно важно, звуковая структура некоторых слов, написанных в произведении, подтверждает его близость к киргизскому народу.

Ключевые слова: кыргызы, тюркские народы, наследие, фонетические, лексические, сходства, произведение, сравнение.

THE RECOGNITION AND STUDY OF YUSUF BALASAGYN AND HIS WORK "KUTADGU BILIG" IN THE FIELD OF LITERARY STUDIES OF THE TURKIC PEOPLES

Abstract: J. Balasagyn, his work has been studied in various directions in the science of literary studies of the Turkic peoples. The Turkic peoples have recognized and studied it as their heritage, and have focused on learning the educational lessons written in the work. However,

Uyghur scholars have been introducing and teaching it as their heritage without relying on any historical research. The article presents in chronological order how such unsubstantiated views and studies have been reviewed by Kyrgyz scholars and, based on comparative historical and scientific research, they have written their substantiated opinions. In order to prove the basis of those controversial issues, the article presents independent opinions. Views are written that confirm which people among the Turkic peoples the phonetic and lexical units in the content of the work belong to. Most importantly, the sound structure of some words written in the work confirms its closeness to the Kyrgyz people.

Keywords: Kyrgyz, Turkic peoples, heritage, phonetic, lexical, similarities, work, comparison.

Өзбек ССРинин тарыхынын биринчи томунун биринчи китебиндеги «XI–XII кылымдардагы Караханиддер кезиндеги Мавераннахр» деген VI главасында: «Кутадгу билиг» Караханиддер мамлекетинин тушундагы түрк урууларынын маданий эстелиги катары каралса, дагы бир жеринде: «Кутадгу билиг»... XI кылымдагы түрк тилинин эң баалуу эстелиги», «Хаджиб Юсуф Баласагуни өзүнүн чыгыш теги жагынан караханиддик түрк» деген аныктоолор бар. [1.239-269-б.] Ал эми казак окумуштуулары профессор Б.Кенжебаев менен А.Ибатов бул тууралуу төмөндөгүдөй ой-пикирлерин билдиришкен. Мисалы, профессор Б.Кенжебаев: «Жогоруда аталган жазуу-сызууларды, жазма адабият нускаларын, адабий чыгармаларды, жазуучулар менен илимпоздорду азербайжан менен түркмөн да, кыргыз менен каракалпак да, казак менен өзбек да өз адабиятыбыз деп, адабият тарыхына киргизүүгө акылары бар», – десе, [2.] филология илимдеринин кандидаты А.Ибатов: «Биздин ойымызша «Кутадгу білік» мурасы казіргі түрік туыстак тілдердін кай-кайсынысынын болсо да жеке меншигіне жаткызуга болмайтын, өз деуіріне, өз заманынын тарихи жагдайына байланысты сол кезде өмір сүрген барлык түрік туыстас тайпалардын беріне бирдей, демек сол тайпалар негізінде калыптасып, казіргі кезде жеке-жеке халыктык тілдер дарежесіне жетіп отурган барлык туыстас түрік тілдерінін беріне бирдей орток болуп саналуы орынды» – дейт.[3.21-б.] Кыргыз илиминде болсо, адегенде Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасы тилдик жактан изилдөөгө алынган. Буга 1965-жылы Ү.Асаналиев менен К.Ашыралиевдин «Кутадгу билиг»

эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу жарыяланган эмгеги далил. Бул эмгекте авторлор «Кутадгу билиг» эстелигинин тилин азыркы уйгур, өзбек, кыргыз тилдеринин материалдарына салыштырууда фонетикалык, лексикалык, грамматикалык белгилеринин жакындыгы жана айырмачылыктары жөнүндө сөз кылышкан. Ал эми кыргыз адабият таануу илиминде Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» чыгармасы жөнүндө, тактап айтканда, жалпы эле орток адабий мурастар маселеси тууралуу алгачкылардан болуп олуттуу сөз козгогон илимпоз, адабиятчы К.Артыкбаев болду. Мындай ойдун далилдүү негизи катары автордун 1967-жылы 1-январда жарыялаган «Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак» аттуу макаласы күбө болуп берет. Негизинен, бул макаланын аты айтып тургандай, кыргыз адабиятынын тарыхын окутууда байыртадан баштоо менен, улуу эпосубуз «Манастан» кийин Тоголок Молдонун, Токтогулдун чыгармачылыктарын үйрөтүү менен чектелбестен, андан мурунку VI–IX кылымдардагы Орхон-Энесайдагы ташка жазылган тарыхый эстеликтерибизден баштап, XI кылымдагы Ж.Баласагындын «Кутадгу билиг» жана М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу жазма эстеликтерин да кыргыз адабиятынын тарыхына кошумчалап киргизүү менен, аларды окутуу керек деген маселени күн тартибине курч койгон. Ошону менен катар, макала төмөндөгүдөй маселелерди өз ичине камтыган:

1. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» чыгармасы түрк элдерине таандык орток адабий мурас, анын ичинен кыргыз элине да таандык орток адабий мурас болуп эсептелет;

2. Бул адабий мурастын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдеринин тили сыяктуу эле түшүнүктүү;

3. Азыркы Токмок шаарынын түштүк жагында (Бурана мунарасы турган жайда) XI–XIII кылымдарда Баласагын шаары болуп, ал Караханид мамлекетинин экинчи борбору болуп эсептелинген. Ошол шаарда Жусуп Баласагын туулган, тагыраак айтканда, ал – өзүбүздүн жердеш бабабыз.

Мына ушундай мүнөздөгү ой жүгүртүүлөрүн адабиятчы Качкынбай Артыкбаев басма сөз бетине сунуш кылгандан кийин, анын жалпы кыргыз адабиятынын тарыхына байланыштуу көтөргөн эң негизги маселесин эске алышпай, көбүнчө Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкариге гана байланыштуу кошула албаган пикирлерин «Кыргызстан маданияты» газетасына жарыялашкан. Бул

макалалардын мазмундарын окугандан кийин, негизинен, эки башка карама-каршы ойлордун айтылгандыгын байкоого болот. Атап айтканда, окумуштуу К.Артыкбаевдин көз караштарын жактаган бир топтогу авторлор: тарыхчы Өмүркул Караев, жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков, адабиятчы Жаки Таштемиров, тарыхчы Зинакан Белекова; ал эми экинчи, ага карама-каршы топтогу: тилчи ЭАбдулдаев, философ Болот Аманалиев, аспирант Токтоназар Назаралиев сыяктуу окумуштуулардын пикирлери кирет. Эми ушул талаш-тартыштын кыскача мазмуну жөнүндө маалымат бере кетсек, анткени мындай маалыматтар илимий иштин өнүгүү динамикасын туура баамдоо үчүн өтө зарыл. Жогоруда аталып өткөн профессор К.Артыкбаевдин макаласы жарыялангандан кийин, буга удаа эле 1967-жылы 10-февралда тилчи Э.Абдулдаевдин **«Орток адабий мурас маселеси»** аттуу макаласы жарык көрүп, анда ал профессор К.Артыкбаевдин көтөргөн идеяларына карата өзүнүн көз караштарын төмөндөгүчө билдирген: 1. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны түрк элдерине таандык орток мурас эмес, кыргыздарга анын эч кандай тиешеси жок жана ал уйгур элине тиешелүү эстелик болуп саналат. Себеби, тилчи Э.Абдулдаевдин ою боюнча «Баласагундук Юсуп менен ага замандаш Махмуд Кашкари да өзүнүн сөздүгүнүн баш сөзүндө Чүй, Талас, Ысык-Көл, Тянь-Шань, Фергана тарабында кыргыздар жашайт деген кабар берген эмес, бул аймактарда башка түрк урууларынын жайгашкандыгы жөнүндө кабарланып, кыргыздардын алыскы чыгыш тарапта орношкондугу көрсөтүлөт». «Ошондуктан, кыргыздар Караханиддердин составында болгон жана булардын Баласагундук Жусуптун «Кутадгу билиг» чыгармасы менен тааныштыгы бар деп айта албайбыз», – деген жыйынтык чыгарат.

1. «Кутадгу билиг» чыгарамсынын тили азыркы кыргыздарга казак, өзбек, уйгур тилдериндей түшүнүктүү деп айтуу чындыкка жакындабайт. ...Түрк тилдеринин жалпы тектештигин көрсөтүүчү өтө көп тилдик фактылар бар, бирок булардын бардыгын тең орток адабий мурас дегенибиз туура эмес.

2. Азыркы Токмок шаары – мындан жүз жылдай мурда пайда болгон жаңы шаар. Баласагун шаарынын так орду кай-сы жерде экендигин илим азырынча далилдей элек» – дейт. Буга удаа тарыхчы Ө.Караев 1967-жылы 10- мартта жарыялаган **«Тарыхый кабарлар менен таанышканда»** аттуу макаласы: «Жогоруда аталган

окумуштуулардын кайчы пикирлеринин келип чыгышынын негизги себептеринин бири X–XI кылымда Тянь-Шанда кыргыздар жашаганбы? – деген суроо менен баштап, Тянь-Шанда кыргыздар жашаган деген ойду далилдөөдө араб, фарсы тарыхый булактарынын негизинде жооп берүүгө аракеттенет да, сынчы К.Артыкбаевдин жогоруда саналып өткөн көз караштарын колдоп, ал эми тилчи Э.Абдулдаевдин айткан пикирлери далилсиз экендигин аныктоо үчүн өзүнүн мындай бир оригиналдуу ой-корутундуларын сунуштайт: «Көрүнүктүү окумуштуу В.В.Бартольд өзүнүн эмгектеринде Караханиддер мамлекетин уйгур элинен чыккан ягма уруулары негиздеген деген божомолду калтырган. Азырынча бул божомолду кубаттоочу жаңы фактылар табыла элек. Ягма уруусу Караханиддер мамлекетин түздү деген пикирдин өзү да кошумча далилдерди талап кылат. Демек, В.В.Бартольддун гипотезасынын негизинде айрым окумуштуулардын Кыргызстанда X–XI кылымдарда үстөмдүк кылган караханиддер өлкөсүн түзүүчүлөр уйгур элинен чыккан деп эсептешкендиктерине азырынча илимий негиз жок», – деп жазып келип, тескерисинче «караханиддер мамлекети кыргыздар тарабынан түзүлгөн деген жаңы божомолду айтууга анча-мынча негиз бар», – деп жазган да, бул ойлоруна төмөндөгүдөй аргументтерди келтирген:

а) Караханиддер мамлекетин негиздөөчүлөр болуп келген кыргыз урууларынын азыркы Кыргызстандын түштүк-чыгыш жана аны менен чектеш райондорунда жашагандыгы тууралуу.

б) Орус окумуштуусу В.В.Григорьев өзүнүн 1872-жылы жарыкка чыккан «Караханиддер Мавераннахрда» деген эмгегинде: «X кылымда, негизинен, Кыргызстандын аймагында түзүлгөн жаңы мамлекетти, анын негиздөөчүсү Карахан аттуу адамдын ысымынан гана Караханиддер өлкөсү деп атап койгон. «Манас» эпосу боюнча да кыргыздардын түпкү атасы Карахан болгондугу көп кайталангандыгы, ал эми Караханиддер мамлекетин Карахан атуу адам негиздегенин көп сандаган жазма эстеликтер далилдейт», – деген ойду айтуу менен бирге, «Кутадгу билиг» дастаны башка түрк элдери менен катар кыргыздардын да адабий мурасы болуп эсептелишине негиз бар, – деген ишеничтүү көз караштарын айтып өтөт. Мындай пикирлерден кийин ошол эле жылы 31-мартта кайрадан профессор К.Артыкбаев *«Маалыматтарга таянганда»* аттуу макаласын тилчи Э.Абдулдаевге жооп иретинде жарыялайт. Автор бул макаласында Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг»

дастанын «түрк элдерине таандык орток адабий мурас» деп атаган пикиринин негизги таянган илимий тарыхый булактарын санап өтөт. Атап айтканда, **биринчи**, түрколог В.Валитова «Юсуп Баласагундук жана анын «Кутадгу билиг» деген макаласында мындай деп жазган: «Кутадгу билиг» дастанындагы социалдык-саясий, уруу-уруктук, согуштук жана кызмат орундарына тиешелүү терминдердин баары тең орто-азиялык-түрктүк болуп саналат». Ошондой эле, ушул эле окумуштуунун «Караханид мамлекетинин таптык жаралышына карата» деген макаласында «Кутадгу билиг» дастанынын тили уйгур тили эмес караханиддердин тили, ал эми караханиддердин тили болсо, Орто Азиялык түрктөрдүн адабий тилдеринин калыптанышындагы эң алгачкы баскыч болуп эсептелет» деген көз карашын билдирип, андан кийин казак окумуштуулары профессор Б.Кенжебаев менен филология илимдеринин кандидаты А.Ибатовдун жогоруда айтылып өткөн пикирлерине таянат. Мындан сырткары, «Казак ССРинин тарыхынын» биринчи томундагы «VI–XII кылымдардагы Казакстандын элдеринин жана урууларынын маданияты» деген IV главасында да, жогору-дагы «Өзбек ССРинин тарыхынын» биринчи китебинде да жазылган маалыматтарды далилдөө иретинде санап өтөт. **Экинчи**, тарыхчы Ө.Караевдин «Тянь-Шанда кыргыздар болгонбу же болгон эмеспи?» деген суроосуна жооп иретинде кыргыздардын болгонун айрым көрүнүктүү окумуштуулардын илимий эмгектеринде жазылган пикирлерди келтирүү менен далилдейт. Буга проф. А.Н.Бернштамдын: «енисейлик кыргыздардын Тянь-Шанга келе башташы биздин эрага чейинки биринчи кылымда эле башталгандыгын, ал процесс X кылымдарга чейин токтолбогондугу» жөнүндө айткан пикирин, тарыхчы К.И.Петровдун «Очерк происхождения киргизского народа» аттуу эмгегинде айтылган пикирин, тарыхчы Ө.Караевдин кандидаттык диссертациясында жазылган пикирин келтирүү менен бирге, Тянь-Шанда XI кылымда кыргыздар жашаган деген ойду бекемдейт. **Үчүнчүдөн**, тилчи Э.Абдулдаев окумуштуу С.Е.Маловдун пикирине таянып, андан туура эмес, бир жактуу жыйынтык чыгаргандыгын көрсөтүү үчүн бир топ аргументтүү далилдөөлөрүн келтирет. Келтирген аргументтеринин бардыгын санап отурбастан, бир гана далилдөөсүн келтирсек, жетиштүү болот. Тактап айтканда, автор С.Е.Маловдун «Байыркы түрк жазма эстеликтери» аттуу эмгегинде

жазылган төмөнкү пикирин келтирет: «Трудно сказать, каким шрифтом писал сам автор (Жусуп Баласагын – Т.Н.) свое произведение, но все же судя по рукописям, хотя и в XV в., можно думать, что Юсуф Баласагунский сочинял и писал свое произведение арабскими буквами, а затем уже, возможно в качестве подарка хану «Кутадгу билиг» переписано уйгурским шрифтом» [4.11-12-б.] Демек, автор: «Кутадгу билиг» чыгармасы Богра хандыгынын алдында жашаган түрк элдерине түшүнүктүү болуш үчүн уйгур арибине которуп берген» деген ойду жазып жатса, тилчи Э.Абдулдаев: «эски уйгур тилинде жазылган жана өзү да уйгурлардын эң эски эстелигинен болот» деген жыйынтыкка келген. Ошентип, адабиятчы К.Артыкбаевдин бул макаласынын негизги максаты – тилчи Э.Абдулдаевдин негизсиз айтылган көз караштарына жооп берүү, мындан сырткары, биринчи макаласында айтылган ойлорунун таянган негизги булактарын ачып көрсөтүү болгон. Андан кийин философия илимдеринин доктору Б.Аманалиевдин «*Талаш жемиштүү болсо*» аттуу макаласы 1967-жылы 14-апрелде жарыяланды. Бул макалада автор жогоруда саналып өткөн адабиятчы К.Артыкбаевдин, тарыхчы Ө.Караевдин айтылган пикирлерине кошула албай турган көз караштарын айтат. Атап айтканда, *биринчиден*, илимпоз К.Артыкбаевдин сунуш кылган ойлору «түрк тилдеринин тектештигине жана кыргыздарга мүнөздүү болбогон адабий тил жөнүндөгү чарпыт пикирге гана негизделген сыяктуу» деген оюн айтат. *Экинчиден*, тарыхчы Ө.Караев аталган эстеликтердин кыргыздарга орток экендигин аныктоочу «борбордук маселе» катары «X–XI кылымдарда Тянь-Шанда кыргыздар жашаганбы же жокпу?» деген суроону чечүүнүн тегерегинде алек болгон, бирок талаш маселе жалаң муну менен чектелип калбайт» деген оюн айтып, бул жазма эстеликтердин тилин уйгур элине ыйгарат. Ал өзүнүн оюн бекемдөө үчүн, профессор С.Е.Маловдун «Кутадгу билиг» чыгармасы уйгурлардын мусулмандык, дидактикалык мазмундагы эң байыркы эстелиги» деп атаганын келтирет. «М.Кашкарынын сөздүгүнөн биз кашкарлык түрктөрдүн – уйгурлардын толук грамматикасын көрөбүз, араб тилинде жазылган, грамматикалык ой жүгүртүүлөрүн уйгурча келтирген эң көп лексикалык жана фольклордук мисалдарды байкайбыз, ошондой эле кыргыздар жөнүндө маалымат өтө эле аз, мындан сырткары, профессор Н.А.Баскаков түрк тилдеринин классификациясын иштеп чыккан «Түрк тилдери» аттуу эмгегинде

караханиддер доорунда пайда болгон карлук-уйгур тобундагы тилдердин составына кыргыз тилин кошкон эмес, ал алтай тили менен өзүнчө классификациялык топту түзөрүн гана көрсөткөн. Мында карлук-уйгур тобуна кирүүчү байыркы тилдерге уйгур тили кирет деп айтылат да, буга таандык адабий эстеликтер деп «Кутадгу билиг» менен Махмуд Кашкаринин сөздүгү көрсөтүлөт» дейт. Демек, философ Б.Аманалиевдин ою боюнча: «кыргыздардын буга катышы бар» деген маалымат деле кезикпейт. **Үчүнчүдөн**, ислам дини менен байланыштырат. Тактап айтканда, «кыргыздар бул эстеликтер жазылган уйгур адабий тилинен пайдаланган болсо, анда алар араб жазуусун жана ислам динин X–XI кылымдарда эле кабылдаган болуп чыгат. Бирок мындай ой тарыхый маалыматтар менен кубаттала бербейт» деп, ислам дининин кыргыздарга таралышы, алардын араб жазуусун колдоно башташы өтө эле кийинки мезгилге туш келерин айтып, кээ бир тарыхчылардын (Ч.Валиханов, Ф.Поярков, А.Г.Серебренников, В.П.Наливкин, Г.С.Загрожский) көз караштарын санап өтөт. Ушундай көз караштагы Б.Аманалиевдин макаласы жарыялангандан кийин, ушуга удаа эле адабиятчы Ж.Таштемировдун **«Орток мурастар жөнүндө ойлор»** аттуу макаласы (1967-жыл, 28-апрель) жарыяланды. Автор бул макаласында Качкынбай Артыкбаевдин көтөргөн идеяларынын бардыгын колдоого алуу менен бирге толук кубаттайт. Аны менен бир эле учурда тарыхчы Зинакан Белекованын (Белек Солтоноевдин кызы) **«Махмуд Кашкари кыргыздар жөнүндө»** аттуу макаласы (1967-жыл, 28-апрель) жарыяланат. Автор бул макаласында М.Кашкаринин сөздүгүнүн кириш сөзүндө түрк элдери жөнүндө жазылган маалыматтардан эки жыйынтык чыгарат. **Биринчиден**, кыргыздар да Караханиддер мамлекетинин составында болгон жана Тянь-Шанда жашагандыгына күмөн саноого болбойт; **экинчиден**, Э.Абдулдаевдин: «бул жазма эстелик түрк элдеринин бардыгына таандык орток адабий мурас боло албайт, андай болгондо азыркы түрк элдеринин улуттук адабиятына адаттагыдай айрым-айрым албастан, бардыгын чогултуп коюуга да туура келер эле» деген пикирине каршы, кайрадан Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө жазылган маалыматтардан улам келип чыгат деген жыйынтыкты мындайча келтирет: «М.Кашкаринин заманында бирдиктүү эл болгон эмес, муну тилчи Э.Абдулдаев байкабай калса керек; «кыргыз – түрктүн бир уруусу, татар – түрк

элдеринин бир уруусу, ягма – түрк уруусу, огуз – түрктөрдүн бир уруусу». Ошентип, тарыхчы З.Белекованын ою боюнча, XIII–XIV кылымдарга чейин өзбек, казак, кыргыз деп бөлүнүп, өзүнчө бүтүндөй аталбастан, бир тектеш тилде сүйлөгөн айрым-айрым түрк уруулары жашаган. Ошондуктан, азыркы кыргыз, казак, өзбек, уйгур, түркмөн уруулары эл болуп калыптанышын XIII–XV кылымдардан деп эсептеп жүрүшөт. М.Кашкари өзү да сөздүгүн чигил же уйгурдун сөздүгү дебей, «Түрк тилдеринин сөздүгү» деп кокусунан атабаса керек деген жыйынтыктуу пикирин айтып, профессор К.Артыкбаевдин: «кыргыздарга да таандык орток адабий мурас» деген пикирин колдоого алат. Ушуга удаа эле Т.Сыдыкбековдун «Ата мурасы жөнүндө сөз» аттуу макаласы жарыяланды. Автор бул макаласында кыргыздар эң байыркы эл экендигин далилдөө иретинде бир топ аргументтерин келтирип, азыркы жандуу сөздөрдүн маанисин так баамдап, аны «Кутадгу билиг» чыгармасынын тилине салыштырып, анын теги кыргыз менен өзөктөш экенин далилдеп, Б.Аманалиев, Э.Абдулдаевдердин «Жусуп Баласагын кыргыз-дыкы эмес» деген далилсиз айткан пикирлерине кошула албай, «ит атасын тааныбайт» деген эң орчундуу эл макалын келтирүү менен жогоруда айтылып өткөн профессор Качкынбай Артыкбаевдин козгогон маселелерин колдоого алат» [5] Ошентип, 1967-жылы «Кыргызстан маданияты» газетасынын беттеринде көтөрүлгөн мына ушундай проблемалар боюнча бир тыянак болбой, талкуунун жыйынтыгы өтө үстүрт каралып, аягына чыкпай калган. Бирок, кийинки 70-жылдардагы изилдөөлөрдү карай турган болсок, жогоруда аталган эки башка мүнөздө жарыяланган макалалардын оппозициялык өкүлдөрү тилчи Э.Абдулдаев, аспирант Т.Назаралиев, философ Б.Аманалиевдердин далилдери негизсиз айтылгандыгын байкоого болот. Анткени, 1967-жылы жарыяланган макалалары боюнча аталган маселелердин тегерегинде далилдүү эмгектерин өзүлөрү да кийинчерээк жарыялаган жок. Ал эми ушул талкууга катышкан тарыхчы Ө.Караев өмүрүнүн акырына чейин караханиддер династиясынын мезгилин терең изилдеп, Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастанынын **кыргыз элине көбүрөөк таандык** экендигин далилдөө иретинде макалаларын жарыялап, үзүрлүү эмгек жазып кетти. Ошондой эле жазуучу Т.Сыдыкбеков да 1967-жылы айткан көз караштарынын позициясында турду. Жыйынтыктап айтканда, жогоруда саналып өткөн окумуштуулардын ичинен кыргыз адабият

таануу илиминде Жусуп Баласагын жана «Кутадгу билиг» дастаны тууралуу үзүрлүү жана далилдүү пикирлерин Качкынбай Артыкбаев гана уланткан. Адабиятчы Качкынбай Артыкбаев 1967-70-жылдар аралыгында аталган орток мурастарды жаңыдан, терең изилдөөгө киришип, ошол изилдөөлөрдүн негизинде азыркы мезгилге чейин өз позициясын бекемдеп, жаңы идеяларын сунуштап келген. Өзгөчө, талкууга алынган «Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак» деген макаласына удаа К.Артыкбаев «Кутадгу билиг» чыгармасынын айрым главаларынан котормолорун жарыялап (Ала-Тоо, 1967, № 5), аягына «Котормочудан» аттуу тиркеген көлөмдүү макаласы буга күбө болот. Негизинен, аталган макалалардын көздөгөн максаттары бир. Тагыраак айтканда, биринчиден, кыргыз адабиятын “Манастан” кийин Тоголок Молдодон, Токтогулдан баштап эле окутпастан, андан мурунку VI–IX кылымдардагы Орхон-Енисейдеги ташка жазылган адабий эстеликтерибизден баштап, XI кылымдагы Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасы жана М.Кашкаринин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” аттуу эмгегин кыргыз адабият тарыхына киргизүү менен окутуу маселеси; экинчиден, Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас, анын ичинен кыргыздарга да тиешелүү деген көз караштарынын түпкү далилдөөлөрү; үчүнчүдөн, Баласагын шаары азыркы Токмок шаарынын түштүк жагынан орун алып, ушул шаарда Жусуп Баласагын туулгандыгы; төртүнчүдөн, “Кутадгу билиг” чыгарамсынын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдеринин тили сыяктуу түшүнүктүү деген пикирлери болуп саналат. Мына ушул пикирлерден кийин жогоруда аталып өткөн талкуу да ушул маселелердин тегерегинде болуп өттү. Ошого карабастан, адабиятчы Качкынбай Артыкбаев өзүнүн 1967-жылы айтылган көз караштарында бекем туруп, 1970-жылы «Орток адабий эстеликтерибизди үйрөнүү маселесине карата» аттуу макаласын жарыялады.[6.23-б.] Автор бул макаласында кыргыз эли байыркы элдердин бири болуу менен бирге, *биринчиден*, V–VIII кылымдарда Орхон-Энесайдагы таш жазуулары сыяктуу жазуу күтүп, маданиятка ээ болуп турган учурда Чыңгызхан сыяктуу күчтүү жоолордун кысымы астында качып-бозуп, тоо-ташты таянып, ар кайсы жерлерде уруу-уруу болуп жашап, массалык түрдөгү жазууга ээ боло алышпай, бүткүл маданияты элдик оозеки чыгармачылыкта

өнүгүп, өзүнүн коомдук түзүлүшүн өркүндөтүп жүрүп отургандыгы жөнүндө айтып, *экинчиден*, кыргыз эли массалык жазууга Улуу Октябрь берген жемиши аркасында гана жетип, бирок Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейин кыргыз элинде маданият да оозеки түрдө гана өнүкпөстөн, жазма түрүндө да өнүгүп келгендиги жөнүндө кабарларды унутпашыбыз керек деген пикирин айтуу менен кыргыз элинин өткөндөгү жазма адабий мурастарын эске алган кезде, эң биринчи иретте М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» менен Ж.Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны турууга тийиш деген корутунду чыгарат. Бирок, тилекке каршы дегендей, профессор К.Артыкбаев тарабынан 1967-1970-жылдар аралыгында айтылган көз караштар 1980-жылдарга чейин иш жүзүнө ашпай, коомчулугубуз дале кайдыгер мамиледе кала берген. Бул тууралуу К.Артыкбаев «Талант сыры» (1994) аттуу китебинде, «Кыргыз адабиятынын тарыхын дагы түзөтүүгө муктаж айрым маселелер» жана «Өз бабаларыбызды барктасак» аттуу макалаларында жазган ойлорунан байкоого болот.[7.6-7-б.]

Автордун ою боюнча айрым бир бийлик ээлеринин жүргүзгөн идеологиялык саясатынан улам күч алган өксүктөр 1947-1988-жылдардын аралыгына туура келет. Өзгөчө, Турдакун Усубалиевдин бийлик жүргүзүп турган учуруна басым жасайт. Бул жетекчинин: «... встречаются утверждение о том, что у киргизов еще до Октябрьской революции якобы было свое национальная письменность. Это не соответствует исторической действительности, искажает факты истории, явно умаляет неопределимое значение Великого Октября в судьбах таких народов, как киргизский», – деген көз карашынын кесепетинен чындыкты жаза алышпай келгендиги жөнүндө маалымат берет [8.] Демек, жогоркудагыдай бийлик ээлеринин жүргүзгөн идеологиялык саясатынан кийин кыргыз адабият таануу илиминде Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны тууралуу изилдөөлөр 80-жылдарга чейин убактылуу токтоп калган. Бирок муну менен жалпы түркология илиминде токтоп калды деп айтууга болбойт жана буга тарыхый негиздер да жол бербейт. 1970-жылы 2-июндан 4-июнга чейин Ленинград академиясынын Чыгыш таануу бөлүмүндө Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгарамсынын 900 жылдыгына арналган түркологдордун бүткүл союздук IV конференциясы болуп өткөн. Мына ушул конференцияда эстеликтин тегерегинде түрдүү көз караштагы окумуштуулардын, атап айтканда: А.Н.Кононовдун «Слово о Юсуфе из Баласагуна и его

поэме «Кутадгу билиг», М.М.Щербактын «О фонетических особенностях языка «Кутадгу билиг» и древнеуйгурском консонатизме», Э.Р.Тенишевдин «Кутадгу билиг» и «Алтун ярук», «Г.В.Благованын «Кутадгу билиг» и «Бабур наме» и методика историко-лингвистического сопоставления», М.Н.Кадыровдун «Отношение туркменского языка к языку «Кутадгу билиг», В.И.Аслановдун «О лексических параллелях в «Кутадгу билиг» и в азербайджанском языке», Э.И.Фазыловдун «Лексика «Кутадгу билиг» в древнетюркском словаре», С.Г.Кляшторныйдын «Эпоха «Кутадгу билиг», И.В.Стеблеванын «Поэтика «Кутадгу билиг», К.Көроглынын «Алп Эр Тонга и Афросияб по Юсуфу Баласагуни, М.Кашкари и другим авторам», А.Рустамованын «О некоторых параллелях в «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни и средневековой азербайджанской поэзии», Р.А.Абдрахмановдун «К переводу «Кутадгу билиг» на русский язык» аттуу докладдары окулган. Аталган материалдар ошол эле жылы «Советская тюркология» журналынын төртүнчү санына жарыяланган. Аларды окуп чыккандан кийин профессор К.Артыкбаевдин 1967-жылы айткан ойлорун, өзгөчө Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас деген пикирин кубаттаган окумуштуулар арбын экендигин байкоого болот. Мисалы, окумуштуу Э.Р.Тенишев «Кутадгу билиг» и «Алтун ярук» деген макаласында бул эстеликтердин тилин бири-бири менен салыштырып, мындайча жыйынтык чыгарат: «Язык «Алтун ярук» точно обозначен по этническому принципу как тюркско-уйгурский, а «Кутадгу билиг» такой памяти не имеет, а считать его язык уй-гурским нет достаточных оснований. Сопоставляя «Кутадгу билиг» и «Алтун ярук», можно прийти к заключению, что наряду с некоторым сходством языки этих памятников существенно отличаются. ...«Кутадгу билиг» принадлежит не одному, а многим тюркоязычным народам Средней Азии и являются ихним общим достоянием, общим культурным богатством», – деп, жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас катары баалоо менен жыйынтык чыгарса,[9.31-б.] окумуштуу А.Н.Кононов «Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме «Кутадгу билиг» аттуу макаласында Жусуп Баласагындын туулган жери тууралуу мындай пикирин айтат: «Согласно предисловию А (23–24), Юсуф родился в Баласагуне, известный также под именем Күз-Орду. Судя по косвенным данным, этот город следует искать в

Семиречье, на берегах р. Чу, неподалеку от нынешнего города Токамак».[10.36-б.] Демек, бул эки окумуштуунун айткан пикирлерин адабиятчы К.Артыкбаевдин 1967-жылы айткан пикирлерин далилдөөчү дагы бир фактылар катары кароого болот. Арийне, мындай көз караштар жалаң эле орус адабият таануу илиминде гана айтылбастан, өзбек адабият таануу илиминде да айтыла баштаган. Буга 1971- жылы Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасын өзбек тилине которгон К.Каримовдун башкы сөзүндө жазылган пикири күбө. Ал мындай дейт: «XI асарда яратилган «Кутадгу билиг» поэмасы кардаш түркий тилде гаплашувчи халкларининг хозирча бизча етиб келген биринчи бадий асари». Тагыраак айтканда, бул XI кылымда жаратылган «Кутадгу билиг» поэмасы карындаш түрк тилдеринде сүйлөшкөн калктардын бизге жеткен биринчи көркөм чыгармасы деген ойду айтып жатат. [11.5-б.] Демек, 70-жылдар аралыгында изилдеген окумуштуулардын көз караштарынан Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» чыгармасы жалпы эле түрк элдерине таандык орток адабий мурас деген бирдей пикирлерди байкоого болот. Мындай көз карашка кийинки изилдөөчүлөрдүн пикирлери да күбө болот. Ошентип, 80-жылдардын экинчи жарымында кыргыз адабият таануу илиминде кайрадан жандануу башталат. Өзгөчө, 1985-жылы кайра куруу мезгили башталып, ачык айтуу саясаты күч алган мезгилде, ошол мүмкүнчүлүктөн пайдаланып, котор-мочу Төлөгөн Козубеков «Кутадгу билиг» чыгармасын кыргызча которууга келишим түзүп, 1988-жылы жарыкка чыгарууга жетишет. Анткени, бул кезде Төлөгөн Козубеков Кыргызстан КП БКнын басма жана басма сөздөр жагын тейлеген кызматкер болуп иштеп турган экен. Бирок, Төлөгөн Козубековдун котормосу эл оозуна алына турган котормонун деңгээлине жетпей калган. Бул жөнүндө кыргыз адабият таануу илиминде профессор К.Артыкбаев «Кутадгу билигдин» кыргызча котормосу тууралуу» аттуу макаласында мисал келтирүү менен далилдеп, кетирген кемчиликтери жөнүндө азыноолак сөз кылган.[12.44-б.] Ошондой эле, ушул мезгилде анын жалпы түрк элдерине таандык орток адабий эстелик жана анын ичинен кыргыз элине көбүрөөк тийиштүү деп эсептеген окумуштуулар да арбый баштады.

Жазуучу Ч.Айтматов 1986-жылы Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинде сүйлөгөн сөзүндө бир нече нааразылыктарын санап өтүү менен Жусуп Баласагынга тийиштүү мындай бир пикир айтат:

«Кол жазмалары сейрек казына катары Вена менен Каирде сакталып турган Жусуп Баласагындын поэзиясы «Манас» менен бирге биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан бери келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу эки маданияттын – отурукташкан жазма менен оозеки көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган **накта биздин улуттук кенчибиз**» – дейт.[13.2-б.] Ошол эле 1986-жылы 15-майда «Кыргызстан маданияты» газетасына профессор тарыхчы Ө.Караевдин «Жусуп Баласагын жана анын доору» аттуу макаласы жарыяланган. Бул макаласында автор адегенде Жусуп Баласагындын доору жөнүндө кабар берип, андан кийин 1967-жылы айткан идеяларын тереңдеткен дагы бир пикирин айтат: *«Кутадгу билиг» уйгурларга таандык мурас деген пикирлер туура эмес. XI кылымда алар негизинен Чыгыш Түркстанда жашап, бул аймакта эки мамлекетти түзүшкөн. Ал мезгилде уйгурлар будда динине сыйынышкан. М.Кашкаринин сөздүгүндө Караханийлердин аларга каршы чабуулга өтүшүп, Монглак аттуу аймакты басып алышкандыгы, идолдорун талашкандыгы жөнүндө ыр менен жазылган маалымат бар.Корутундулап айтканда, «Кутадгу билиг» Караханийлер мамлекетинин Борборлук Тянь-Шань жана Жети-Суу аймагында жашаган кыргыз, ягма, карлук, тукси ж.б. түрк элдеринин орток адабий мурасы болуп эсептелет», – десе, тилчи С.Сыдыков «Баласагундук Жусуп жөнүндө эмне билебиз?» (Кыргызстан маданияты, 1986, 29- июль) аттуу макаласында ушул эле идеяны улантып: *«Чыгарма таза түркчө тилде жазылган, демек, эстеликтин тилдик фактылары – поэма Карахан мамлекетин негиздеген карлук, чигил, ягма, тукси, кыргыз, кыпчак уруулук бирикмедеги түрк элдеринин оозеки сүйлөө тилинин негизинде жазылган деп жыйынтык чыгарууга болот»* – дейт. Ал эми окумуштуу А.Касымжанов «Рухий маданияттын башатында» (Кыргызстан маданияты, 1986, 7-август) аттуу макаласында: *«Поэмадын тили азыркы кыргыз, түркмөн, казак, өзбек, уйгур тилдерине жакын жана түшүнүктүү. Жусуп кыргыз жергесинде туулган, кыргыз рухий маданиятынын тегинде турат. ...Аны азыркы кыргыз, казак, өзбек, уйгурлардын орток түп тили десе да болчудай», – десе, казак тилине которгон котормочу, акын А.Егеубаев: «Калай десекте «Кутадгу билиг» – баурлас түрки калктарынын орток казасы», – деп, М.Кашкаринин кириш**

сөзүндөгү жазган маалыматтарды келтирүү менен бирге, бир элдин энчисине берип койбой, жалпы түрк элинин эстелиги катары баалашыбыз керек деген идеяны колдоого алат.[14.28-б.] Демек, 70-80-жылдардын аралыгында профессор К.Артыкбаевдин ойлоруна кошула албай турган макалалар жарыяланбастан, тескерисинче, автордун 1967-жылдан бери күйүп-бышып айтып келген идеяларын уланткан авторлор, окумуштуулар көбөйө баштаган экен. Бирок, айрым тектеш түрк тилдеринин ичинен, өзгөчө кийинки изилдөөлөрдө кээ бир окумуштуулар Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасын, Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагын» өз элинин төл адабий эстелиги катары эсептешип, анын ичинен өзгөчө уйгур элинин окумуштуулары эч кандай тарыхый негиздерге жана илимий далилдерге таянбай туруп, өздөрүнүн төл адабий эстеликтери катары көрсөтүүгө аракет кылып жүрүшөт. Буга мисал катары профессор Азиз Нарынбаевдин «Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров» аттуу эмгегиндеги мындай деп жазган оюн келтирүүгө болот: *«Всеми цивилизованному миру хорошо известно уникальная дидактическая поэма «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») выдающегося уйгурского поэта, мыслителя и общественного деятеля Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни, такой значительный памятник средневековья как «Дивани лугат ат-тюрк» («Словарь тюркских наречий») крупного уйгурского ученого М.Кашкари».* [15.106-б.] Андан кийин Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасындагы философиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтып, ал эми эмне үчүн «уйгур элинин окумуштуусу» деп атагандыгы жөнүндө тарыхый таянган жана илимий далилдүү негиздерден кабар бербестен, мындай деп жазат: *«Утверждение о том, что Ю.Баласагуни и М.Кашкари являются выдающимися учеными и мыслителями уйгурского народа содержатся в работах, изданных в СССР, и в Китае»*, – деп айтып, аягында таянган илимий китептеринин аттарын санап өтөт. Атап айтсак, «Кутадгу билиг» чыгармасынын уйгур тилиндеги котормосунда жазылган баш сөзүндөгү сөздөр; «Тарыхый мурас «Кутадгу билиг» жөнүндө талкуу жана баян» аттуу 1986- жылы Кытайда уйгур тилинде чыккан макалалар жыйнагын; А.Н.Бернштамдын «Очерки древней и средневековой истории уйгурского народа», Д.Ш.Тихоновдун «Хозяйство и общественный строй уйгурского государство X–XIII вв.», Р.Р.Рахимовдун «Судьбы неханских народов в КНР», М.М.Алиевдин «Жанры уйгурского

фольклора» аттуу эмгектерин далил иретинде санап өтөт. Бирок профессор А.Нарынбаев тарабынан келтирилген илимий китептерди карап чыккандан кийин, буларда «уйгур окумуштуусу» деген позицияны көздөгөн, илимий жана тарыхый фактыларсыз жазылган пикирлерди гана көрүүгө болот. Мындай өзгөчөлүктөр, айрыкча «Тарыхый мурас «Кутадгу билиг» жөнүндө талкуу жана баян» аттуу макалалар жыйнагында байкалат. Бул макалалар жыйнагында төмөнкүдөй окумуштуулардын көз караштары жана макалалары кирген. Атап айтканда, Ахмед Зийади «Тарыхый мурас «Кутадгу билиг» жөнүндө талкуу жана баян», Абдушүкүр Музаммад Имин «Кутадгу билигнын» илимий кымбаты жөнүндө», Аблет Омар «Кутадгу билигнын» идеясы жана көркөмдүгү жөнүндө кээ бир көз караштары», Абдукерим Рахман «Кутадгу билиг» дастанын мазмунуна, традициялык өзгөчөлүктөрү», Аманулла «Кутадгу билиг» дастанындагы коомдук ахлак маселелери жөнүндө алгачкы ойлор», Мухаммат Зунун «Юсуп Хас Хажиптин адабиятка жана маданиятка көз караштары жөнүндө», Гайратжан Осмон «Кадимки уйгур коомдук идеяларынын «Кутадгу билигдеги» издери» аттуу макалалар «уйгур окумуштуусу» деген атоо менен гана чектелишет. Ал эми эмне үчүн «уйгур окумуштуусу» деген маселе жөнүндөгү тарыхый же илимий-теориялык далилдөөлөрүн беришпейт. Оюбуз далилдүү болсун үчүн жогорудагы саналып өткөн уйгур окумуштууларынын жазган сөздөрүнөн келтирсек. Мисалы, Ахмед Зийади: «Пүтүн шерк адабиятына зор таасир көрсөткөн, уйгур поэзиясынын жарык өкүлү болгон Юсуф Хас Хажип караханийлер доорунун ана бир улут вакили, бийик уйгур алымы Махмуд Кашкаринин замандашы жана анын маслакдиши эди» – десе, Мухаттат Зунун: «XI асар ортосунда Кашкар-уйгур миллаты үчүн эң зор ихтидарлык экки бийик перзент тугуп, буларны экки бийик илим кылып этиштүрүп, илим дүйнөсүнө тактым кылды. Алардын бири – иран өтмүштиги уйгур бадалбий адабиятынын намаяндысы, санат шахири, адеп, пазыл илим ...Юсуф Хас Хажип. Экинчиси болсо, уйгур окумуштуусу ... «Түркий тилдер дивонинин» автору М.Кашкаридур» – дейт. Гайратжан Осмон: «Кутадгу билиг» уйгур калкынын XI кылымдагы эң кымматлык, эң жарык тарыхый ядыгарлыгыдыр»,– десе, уйгур тилине которгон котормочулар баш сөзүндө: «Кутадгу билиг» (бакыт – саадетке ериштургучи билим) – уйгур халкынын XI асерде йашаган мутаппакуры, шайыры Юсуп

Хас Хажип тарапидан йазылган чоң кадимлик дастан”- деп жазышат.[16.1,11,19-б.] Ал эми Г.Р.Рахимов: «Судьбы неханских народов в КНР» деген эмгегинде: «Первое тюркоязычное произведение мусульманской письменной литературы – дидактическое поэма «Кутадгу билиг» («Наука о счастье») уйгура Юсуфа Хас Хаджиба Баласагунского было написано в 1068–1070 гг. Другим выдающимся произведением на уйгурском языке является «Дивон лугат-ат-тюрк» («Словарь тюркских языков») выдающегося ученого XI в. М.Кашкари», – деп жазса[17.15-б.], окумуштуу М.М.Алиева: «Крупнейшие тюркологи мира в своих работах убедительно доказали, что древнейшие уйгурские письменные памятники по языку являются уйгурскими. Они возникли в самый расцвет Уйгурского каганата. Однако, довольно многие ученые этот рано сложившийся и имевший широкий ареал литературный язык не называют как положено его называть, уйгурским, и именует тюркским, тем самым внося путаницу и неразбериху в это понятие. К сожалению, такое положение сложилось историческое, ведь этот язык не называется уйгурским еще со временем М.Кашкарского, первого уйгурского ученого, который раньше других на средневековом Востоке занимался сравнением и сопоставлением тюркских языков и диалектов», – деп жазат.[18.11-б.] Мына ушундай далилсиз пайда болгон көз караштарды Качкынбай Артыкбаев 1990- жылы «Кыргызстан маданияты» газетасынын 20-сентябрындагы санына «Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө» аттуу жарыялаган макаласында төгүндөп чыгат. Бул макаланын негизги максаты Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» чыгармасы, Махмуд Кашкари жана анын «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас болуу менен бирге, анын ичинен кыргыздарга көбүрөөк таандык болуп эсептелет деген идеяны далилдөө болуп, анда принципалдуу жаңы көз караштар да айтылган. Тактап айтканда, К.Артыкбаев 1967-жылы Жусуп Баласагын жана М.Кашкари жалпы түрк элдерине таандык орток мурас деп эсептеген окумуштуулардын (В.Валитованын, Б.Кенжебаевдин, А.Ибатовдун) пикирлерин колдоо менен бирге, аларды кыргыз адабият тарыхына киргизүү жана окутуу маселелеринин тегерегинде ой жүгүртсө, 1990-жылы жарыялаган макаласында бул эстеликтер орток мурас болуу менен бирге, анын ичинде эң биринчи кезекте кыргыздарга тиешелүү экендигин, ошондой эле уйгурлардын төл адабий

эстеликтери катары эсептешкенине эң алгачкылардан болуп каршы багытталган далилдүү пикирлерин жарыялайт. Автор Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкари өздөрү өз дастаны менен эмгегинин кириш сөздөрүндө жазган маалыматтарга таянат: «Жусуптун өзүнүн төл сөзүнүн маанисине көңүл буруп көрөлү. Жусуп өз эмгегин түрк сөздөрү менен жазгандыгына өзгөчө басым жасап отурат жана кириш сөзүндө ошого чейин түрк сөзүндө мындай дастандын жаралбагандыгын атайы эскертет. Эгерде ал таза уйгур тилинде жазса, анда уйгур тилинде жаздым деп эле эскертмек... Ушуга байланыштуу Махмуд Кашкардын эмгегинин аталышында да чоң маани жаткандыгын эскертким келет. Ал эмгегин «Уйгур сөздөрүнүн жыйнагы» деп атабастан, «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» деп атаган. Эгерде ал уйгур сөздөрүнүн гана түшүндүрмө сөздүгүн түзсө, анда сөзсүз «Уйгур сөздөрүнүн жыйнагы» деп атоого мажбур болмок. Экинчиден, кириш сөзүндө сөздөрүн чогулттум деп санаган түрк урууларынын ичинде уйгур элинин аталбагандыгын да бул жерде унуткарып коюуга болбойт». Ошондой эле «Кутадгу билиг» чыгармасынын уйгурча котормосундагы 19-20-21-саптарынан мисал келтирет:

«Путун түрки халклер йашайдиган йерлерде

Буграхан тилида түрки сөз балан (хечким) буниндин

Йакшыраак китанни хергиз йазгыны йок...»

Биз атайы уйгур котормосуна өзгөчө көңүл буруп жатабыз», – деп автор атайы эскертет.[19.] Анткени, «уйгур туугандар «Кутадгу билигди», Махмуд Кашкардын эмгегин да уйгур элинин төл мурастары катары карап, эки авторду тең уйгур элинин атуулдары катары жарыялап, жарыялаганда да эч кандай тарыхый, илимий далилдерге таянбай эле зордоо методу менен өздөрүнө таандык адамдар деп көрсөтүүгө батынып отурушат деп эскертет. Ушундай мисал келтирүү менен: «Эгерде Ж.Баласагын уйгур тилинде жазса, уйгур тилинде жаздым» деп эскертмек. Ал тилде жазбагандыгы үчүн, ал «атайы түрк сөздөрү менен Буграханга түшүнүктүүрөөк тилде жазгандыгын ачык, так айтып отурат» деген ойлорун жазуу менен далилдейт. Ошондой эле, Жусуп Баласагындын туулуп өскөн шаары Баласагын, азыркы Токмок шаарынын түштүк тарабында экендигин далилдөөдө Махмуд Кашкаринин эмгегинде жазылган маалыматты берет. Махмуд Кашкари эмгегинде «Занби» деген сөзгө түшүнүк берген кезде, «Занбиарт» деген бел «Кочкор менен

Баласагындын ортосундагы бел» деп көрсөткөн. Ал эми К.Артыкбаевдин ою боюнча, азыркы Бурана (Баласагын шаарынын калдыгы) менен Кочкордун ортосундагы Шамшынын бели жөнүндө кеп болуп жатат, ушунун өзү Баласагын шаарынын азыркы Токмок шаарынын түштүк тарабында болгондугун эң так көрсөтүп турат», – деп, Кыргызстандын топурагында дүйнөгө келген өзүбүздүн нукура бабаларыбыз», – деген ишеничтүү пикирлерин жазып берет.[19.] Мындай аргументтүү, далилдүү айтылган пикирлердин чындыгы бар. Негизинен, бул чыгарма тилдик жактан уйгур тилине жакын деген көз караш окумуштуулардын ортосунда көптөн бери талаштуу маселелердин бири болуп келе жатат. Маселен, уйгур окумуштуулары Вахиджан Гупур, Аскар Хусейин, Азиз Нарынбаев «Кутадгу билиг» дастанынын тили байыркы уйгур тили деп эсептешсе,(20.)академиктер: Б.Юнусалиев, Б.Жамгырчинов, Т.Сыдыкбеков, профессорлор: К.Артыкбаев, Ж.Бактыгулов, З.Эралиев «Кутадгу билиг» дастаны орто кылымдагы кыргыз тилинде жазылган деп эсептешет.[21.] Профессор К.Артыкбаев жогорудагыдай ачакей пикирлердин бир пикирге келишин аныктоо үчүн 1969-жылы «Кыргызстан маданияты» газетасынын санына түрколог В.В.Радловдун «Кутадгу билигке» жазган акыркы сөзүн ал кезде Кыргыз Мамлекеттик университетинин чет тилдер факультетиндеги немец тили кафедрасынын башчысы Абдыкерим Жолдошбековго немец тилинен кыргыз тилине котортуп, жарыялап берет. Себеби, дастанды изилдөөгө 20 жылдык өмүрүн арнаган түрколог В.В.Радлов дастандын тили уйгур тили эмес экендигин ырастай турган эки орчундуу көз карашын жазып кеткенин байкайт. Атап айтканда:

1. 1891- жылы мен Вамберинин көз карашы менен толук макул болуп, «Кутадгу билиг» байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем, бирок «Кутадгубилигде» уйгур деген бир дагы сөз кездешпейт.

2. «Кутадгу билиг» уйгур тилинде эмес деген пикирге келишме да бир нерсе – уйгурлардын маданияты өнүккөн эл экенин айтып жана бул болсо, автордун өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат. Мындай эки орчундуу көз карашын жазуу менен дастандын тили тууралуу В.В.Радлов мындайча жыйынтык чыгарат: «Бул эмгек Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречиясында жазылган, анткени ал наречие автордун өз эне тили катары колдонулат».[22.] Демек, В.В.Радлов

чыгарманын тили уйгур тили эмес деген оюн ырастоочу бирден бир далил автордун ыр жана кара сөз түрүндө жазылган кириш сөзүндөгү маалыматтар болуп саналаарын баса белгилейт. Мындай далилдөөнү профессор К.Артыкбаев өзүнүн жогоруда атап өткөн бир нече макалаларында да колдойт. Чындыгында, Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» чыгармасынын кара сөз жана ыр түрүндөгү кириш сөзүндө, Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу эмгегинин кириш сөзүндө биз талашпай турган ойлорун жазып кетишкен. Сөзүбүз далилдүү болуш үчүн, кириш сөздөрүндө жазган маалыматтардан келтирели.

Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» чыгармасынын кара сөз жана ыр түрүндөгү кириш сөздөрүндө мындай деп жазат.

Кара сөз түрүндөгү кириш сөзүндө:

Буграхан тилинде жана түрк сөзү менен (эч ким) мындан жакшыраак китепти дегеле жазган жок.

Ыр түрүндөгү кириш сөзүндө:

Китепти окуй турган окурманым,

Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың, – деп жазса,[23.10-б.] ал эми Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу эмгегинин кириш сөзүндө: «...кыргыз, кыпчак, огуз, тукси, ягма, чигил, ыграк, чарук тилдери нукура түркчө», – деп бир жеринде белгилесе, бир жеринде: «Мен түрктөр, түркмөндөр, огуздар, чигилдер, ягмалар, кыргыздардын шаарларын, кыштактарын жана жайлоолорун көп жылдар кезип чыктым, лугаттарын (сөздөрүн) топтодум. Ар кыл сөз маанилерин үйрөнүп, аныктап чыктым. Мен бул иштерди тил билбегендигим үчүн эмес, балким бул тилдердеги ар бир кичинекей өзгөчөлүктөрдү да аныктоо үчүн иштедим», – деп өзүнүн эмгегин жазгандыгын эскертет.[24.8,26-б.] Демек, бул эки эстеликтин авторлорунун өздөрү жазган маалыматтарынан мындайча жыйынтык чыгарсак болот.

Жусуп Баласагын өзүнүн чыгармасын түрк сөзү менен жаздым десе, ал эми Махмуд Кашкари таза түркчө деп эсептеген уруулардын ичинде «кыргыз» деген сөз эң биринчи иретте айтылып, ошол кезде түрк элдерин түзгөн калктын, уруулардын, чоң элдеринин катарына кыргызды кошкондон кийин, анда Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» чыгармасы байыркы кыргыз тилинде жазылган деп

эсептөөгө толук негиз бар экен. Эң кызыгы, түрколог Махмуд Кашкари: *«уйгурлардын тили түркчө, лекин (бирок) өздөрү бири-бири менен сүйлөшкөндө, башка бир тилдери да бар»*, – деп белгилеп өткөн.(24.26-б,76-б.) Демек, Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу эмгегинде кыргыздар бир нече орунда сөзгө алынып, кыргыздар түрк элдеринин бир уруусу, алардын тили жалаң түркчө деп эсептеген пикиринде, түрколог В.В.Радловдун «уйгур тилинде жазылган эмес» деген пикиринде, профессор К.Артыкбаевдин, тарыхчы Ө.Караевдин, тилчи С.Сыдыковдун пикирлеринде канчалык чындык бар экендигин эч кандай тарыхый изилдөөлөргө таянбастан эле «Кутадгу билиг» чыгарамсынын оригиналындагы текстин азыркы кыргыз тилине салыштырып көрсөк деле ачык байкалат.

Колдонулган адабияттар

1. Өзбек ССРинин тарыхы. Т.5. – Ташкент, 1955. – 239–269- бб.
2. Кенжебаев Б. Казак адабиятынын тарыхы тууралуу.// Казак адабияты, 1966, 18- март.
3. Ибатов А. Кутадгу білік – багалы мура.// Казак адабиети, 1965, 15- январь. – 21- б.
- 4.Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л.: Наука, 1951. – С. 11–12.
- 5.Сыдыкбеков Т. Ата мурасы жөнүндө сөз.// Кыргызстан маданияты, 1967, 23- июнь.
6. Артыкбаев К. Сын сапары (Адабий-сын макалалар). – Ф.: Кыргызстан, 1970. – 23- б.
7. Артыкбаев К. Талант сыры. Адабий изилдөөлөр жана портреттер. – Б.: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1994. – 6–7-б.
8. Артыкбаев К. Өз бабаларыбызды барктасак.// Кыргыз туусу, 1994, 4- октябрь.
9. Тенишев Э.Р. «Кутадгу билиг» и «Алтун ярук».// Советская тюркология, 1970, № 4. – С. 31.
10. Кононов А.Н. «Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме «Кутадгу билиг».// Советская тюркология, 1970, № 4. – С. 36.
11. Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. Которгон К.Каримов. – Ташкент: Фан, 1977. – 5- б.
12. Ж.Баласагын жана М.Кашкаринин мурастары. (Түзгөн, басмага даярдаган К.Артыкбаев). – Б.: КМУУ, 1999. – 44- б.

13. Айтматов Ч. Рухий дөөлөттүн башаты.// Кыргызстан маданияты, 1986, 6- февраль. – 2- б.
14. Жусуп Баласагын. Кутты білік. (Казак. котор. А.Егеубаев). – Алматы: Жазушы, 1986. – 28- б.
15. Нарынбаев А. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. Бишкек: Илим, 1994.
16. Тарыхый мурас «Кутадгу билиг» жөнүндө талкуу жана баян. – Үрүмчү, 1986 (1), – 1-, 11-, 19- б.
17. Рахимов Г.Р. Судьбы неханских народов в КНР. – М.: Мысли, 1991. – С. 15.
18. Алиева М.М. Жанры уйгурского народа. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 11.
19. Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө.//Кыргызстан маданияты, 1990, 20-сентябрь.
20. Гупур Вахиджан, Хусейин Аскар. Тезисы уйгурской классической литературы. Т. I, ч. 3. – Пекин, 1988; Нарынбаев А. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. – Б.: Илим, 1984.
21. Эралиев З. Жусуп Баласагын – биздин сыймыгыбыз.// Заман–Кыргызстан, 1994, 22- июнь.
22. Радлов В.В. «Кутадгу билигке» акыркы сөз. Немец тилинен которгон А.Жолдошбеков. Басмага даярдап жарыялаган проф. К.Артыкбаев.// Кыргызстан маданияты, 1969, 22- январь.
23. Юсуф Хас Хажип. Кутадгу билиг (уйгурча котормосу). – Пекин: Бейжин, 1984. – 4-, 10- бб.
24. Кашкари М. Дивани лугат ат-тюрк. I т. – Ташкент: Узбекистон ССР Фанлор акад. нашриети, 1960. – 8-, 26- бб.
25. Кашкари М. Дивани лугат ат-тюрк. I т. – Ташкент: Узбекистон ССР Фанлор акад. нашриети, 1960. – 65- бб.; Чоротегин Т.К. Махмуд Кашкари (Барскани) жана анын «Дивани лугат ат-тюрк» сөз жыйнагы (1072–1077). – Б.: Кыргызстан, 1997. – 76- б.

«ТЮРКСКОЕ НАСЛЕДИЕ — ЭТО НЕ ТОЛЬКО НАШЕ ПРОШЛОЕ, НО И РЕСУРС ДЛЯ БУДУЩЕГО»¹

ИНТЕРВЬЮ С РУКОВОДИТЕЛЕМ ЦЕНТРА ТЮРКСКОГО НАСЛЕДИЯ КНУ ИМЕНИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА, ДОКТОРОМ ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК, ПРОФЕССОРОМ КАЙРАТОМ ОСМОНАЛИЕВЫМ

— Профессор Осмоналиев, Центр тюркского наследия в Кыргызском национальном университете относительно молод. Как возникла идея его создания и какую задачу вы изначально ставили перед Центром?

— Идея создания Центра возникла из понимания того, что Кыргызстан обладает уникальным историко-культурным потенциалом и должен активнее использовать его в научном, образовательном и международном пространстве.

Предыстория Центра началась в 2023 году. Первый проректор КНУ Алайбек Шамшиев предложил найти международного партнера для создания Центра тюркского наследия. В этой работе я, находясь в то время на дипломатической службе в Азербайджане, вышел на руководство Международного фонда тюркской культуры и наследия в Баку. В сентябре 2023 года состоялся визит президента Фонда Гюнай Эфендиевой в КНУ и был подписан Меморандум о взаимопонимании. В феврале 2024 года уже с новым руководством Фонда во главе с профессором Актоты Раимкуловой было подписано соглашение о создании Центра. В сентябре того же года Ученый совет КНУ утвердил Положение о Центре, а я был назначен его руководителем.

Но я сразу хотел бы подчеркнуть: Центр задумывался не как еще одна кафедра тюркологии и не как исключительно культурологическая структура.

Наша задача значительно шире.

Мы хотим создать современный научно-исследовательский и экспертный центр, который соединит историю и современность, академическую науку и цифровые технологии, культурное наследие и международное сотрудничество.

¹ Опубликовано и доступно по URL: <https://ru.avrasiya.net/intervyu/6118-kayrat-osmonaliev-tyurkskoe-nasledie-eto-ne-tolko-nashe-proshloe-no-i-resurs-dlya-buduschego.html>

— **Что именно вы понимаете под «тюркским наследием»?**

— Это принципиальный вопрос.

Тюркское наследие нельзя сводить только к археологическим памятникам, древним рукописям или языку. Это огромный цивилизационный пласт, который включает историю государственности, право, философию, литературу, эпос, музыку, традиции, систему ценностей, архитектуру, искусство, военное дело, дипломатическую культуру и формы общественной организации.

Для Кыргызстана особое значение имеют древнетюркские памятники, археологические комплексы Тянь-Шаня, эпическое наследие, в том числе «Манас», традиционная культура, устная история, топонимика и многие другие элементы.

Поэтому мы говорим о наследии как о **живой системе**, которая продолжает развиваться. Для меня очень важна формула: **наследие — это не только прошлое; наследие — это ответственность перед будущим.**

— **В чем, на ваш взгляд, заключается особое место Кыргызстана в тюркском мире?**

— Кыргызстан занимает очень важное место в исторической географии тюркского мира.

Наш регион на протяжении веков был пространством взаимодействия различных тюркских политических, культурных и торговых центров. Тянь-Шань, Иссык-Куль, Чуйская долина и другие территории Кыргызстана являются частью большой исторической системы Центральной Азии.

Но я бы предложил смотреть на роль Кыргызстана не только через призму прошлого.

Сегодня Кыргызстан может стать **одним из интеллектуальных центров современного тюркского мира.**

У нас есть Кыргызский национальный университет, Национальная академия наук, археологические и исторические школы, богатое культурное наследие, сильные гуманитарные традиции.

Поэтому мы должны перейти от позиции «мы являемся хранителями наследия» к позиции: **«мы являемся производителями новых знаний о тюркском мире».**

— В 2026 году в Бишкеке состоялось третье заседание Совета Фонда тюркской культуры и наследия. Как вы оцениваете значение этого события для Кыргызстана и для Центра?

— Это очень важное событие.

27 февраля 2026 года в Бишкеке состоялось третье заседание Совета Фонда тюркской культуры и наследия под председательством Кыргызской Республики. В нем приняли участие представители Азербайджана, Казахстана, Узбекистана, Турции, Организации тюркских государств и других структур.

Для нас это имеет особое значение. Бишкек на определенное время стал площадкой, где обсуждалось не только сохранение культурного наследия, но и дальнейшая институционализация сотрудничества тюркских государств.

Я считаю, что Центр тюркского наследия КНУ должен органично встроиться в этот процесс. Наше преимущество заключается именно в научной составляющей.

— Как вы видите соотношение деятельности Центра с Организацией тюркских государств?

— Я вижу здесь огромный потенциал. ОТГ постепенно превращается из преимущественно политико-экономического механизма в более комплексную организацию, где все большее значение получают образование, наука, культура, молодежная политика и гуманитарное сотрудничество.

И здесь появляется совершенно новая роль научных центров.

Я убежден, что в перспективе **интеллектуальная инфраструктура тюркского мира будет не менее важна, чем транспортная или экономическая инфраструктура.**

Мы много говорим о Среднем коридоре, железных дорогах, торговле и логистике. Но существует и другой коридор — интеллектуальный.

Я называю его: **«Интеллектуальный коридор тюркского мира».**

Он должен соединять университеты, исследовательские центры, библиотеки, архивы, музеи, молодых ученых и цифровые платформы.

Центр в Бишкеке может стать одним из узлов такого коридора.

— **Какую стратегию развития Центра вы рассматриваете на ближайшие пять лет?**

— Мы разработали стратегическое видение Центра на 2026–2030 годы.

Главная идея — превратить его в **международный научно-исследовательский и экспертный хаб тюркского наследия Центральной Азии.**

Я бы определил нашу стратегию пятью словами: **исследование — сохранение — цифровизация — образование — международное сотрудничество.**

До 2030 года мы хотим реализовать несколько крупных направлений.

Первое — международные научные исследования.

Второе — археологические и историко-культурные экспедиции.

Третье — создание цифровой платформы **Digital Turkic Heritage.**

Четвертое — международная Молодежная академия тюркского наследия.

Пятое — программа «Turkic Heritage & UNESCO».

Шестое — развитие научного журнала Центра.

И, наконец, создание международной сети исследовательских центров тюркского наследия.

— **Планы Центра на 2026–2030 годы выглядят весьма масштабно. Но насколько они реалистичны с учетом существующего финансирования?**

— Это, пожалуй, один из самых важных и принципиальных вопросов. Как руководитель Центра должен совершенно откровенно сказать: без надлежащего финансирования многие наши планы рискуют остаться только концепциями и мечтами на бумаге.

Сегодня Центр имеет серьезные научные амбиции, но при этом не располагает необходимым отдельным и устойчивым финансированием для реализации своих программ. А современный научный центр невозможно развивать только на энтузиазме ученых.

Нам нужны средства для проведения международных экспедиций, научных конференций, привлечения зарубежных исследователей, издания монографий и научного журнала, цифровизации архивов и рукописей, создания электронной

платформы, приобретения оборудования, организации молодежных школ и исследовательских программ.

Особенно затратным является направление цифровизации. Если мы говорим о создании Digital Turkic Heritage, необходимо понимать, что это серьезный технологический проект, требующий серверной инфраструктуры, программного обеспечения, специалистов по цифровой гуманитаристике, оцифровочному оборудованию, защите данных и долгосрочному техническому сопровождению.

Поэтому сегодня перед нами стоит очень простой выбор: либо мы обеспечиваем Центр необходимыми ресурсами и превращаем его в реально работающий международный научный институт, либо самые амбициозные проекты останутся на уровне хороших идей.

Я убежден, что Кыргызстану следует рассматривать финансирование Центра не как обычные расходы одного университетского подразделения, а как инвестицию в международный научный и культурный авторитет страны.

— Вы упомянули цифровизацию. Почему она становится одним из приоритетов?

— Потому что если мы не переведем наследие в цифровую форму, мы рискуем потерять огромный объем информации.

Представьте себе рукопись, которая находится в одном архиве. Ее могут увидеть несколько десятков исследователей. Но если она качественно оцифрована, каталогизирована и размещена на научной платформе, доступ к ней получают тысячи исследователей.

Поэтому мы рассматриваем создание:

Digital Turkic Heritage как один из главных проектов Центра.

Это должна быть не просто электронная библиотека.

Мы хотим создать цифровую экосистему, которая объединит:

- рукописи;
- исторические документы;
- археологические материалы;
- фотографии;
- карты;
- эпиграфические памятники;
- аудио- и видеозаписи;
- фольклор;
- научные публикации.

В перспективе здесь можно использовать искусственный интеллект — для распознавания древних текстов, поиска по архивам, машинного перевода между тюркскими языками и цифровой реконструкции культурных объектов.

— Получается, что Центр будет работать не только с историками и филологами?

— Безусловно. Именно междисциплинарность должна стать нашим конкурентным преимуществом.

Мы хотим объединить историков, археологов, филологов, юристов, политологов, культурологов, антропологов, специалистов по международным отношениям и цифровым технологиям.

Например, очень перспективным направлением является **право тюркского культурного наследия**.

Мы можем изучать законодательство государств тюркского мира, вопросы реституции культурных ценностей, охраны археологических объектов, защиты традиционных знаний, интеллектуальной собственности и международно-правовых механизмов ЮНЕСКО.

Это направление практически не разработано как самостоятельная комплексная область.

— Почему именно право наследия вы считаете важным?

— Потому что современное культурное наследие невозможно эффективно сохранять только музейными или археологическими методами.

Есть вопросы собственности, вывоза культурных ценностей, реституции, авторских прав, цифровых копий, доступа к архивам, трансграничного сотрудничества.

Поэтому я считаю, что Кыргызстан может предложить тюркскому миру новое научное направление:

Turkic Heritage Law — право тюркского культурного наследия.

Это будет пример того, как Кыргызстан может не просто участвовать в общем процессе, но и создавать новые интеллектуальные продукты.

— То есть вы считаете, что современная тюркология должна измениться?

— Обязательно. Тюркология XXI века должна быть намного шире классической филологии.

Она должна изучать не только языки и древние тексты, но и:

- цивилизационное развитие;
- государственность;
- право;
- международные отношения;
- миграционные процессы;
- цифровую культуру;
- искусственный интеллект;
- культурную дипломатию;
- современные общества тюркского мира.

Нам нужна **новая междисциплинарная тюркология.**

— Какую роль Центр может сыграть в международном имидже Кыргызстана?

— Очень большую.

У Кыргызстана есть уникальный ресурс — его историко-культурное наследие.

Но ресурс становится фактором международного влияния только тогда, когда мы умеем его правильно представить.

Мы можем проводить международные конференции, экспедиции, летние школы, выставки, издавать книги, создавать цифровые платформы.

Таким образом, Бишкек может стать местом, куда приезжают не только дипломаты и политики, но и **ученые, исследователи, студенты и интеллектуалы всего тюркского мира.**

— И последний вопрос. Одной фразой: каким вы видите будущее Центра?

— Я вижу его как **научный мост между прошлым и будущим тюркского мира.**

Если сегодня мы сохраним наследие, завтра мы создадим новые знания, а послезавтра наши молодые исследователи смогут превратить эти знания в новые проекты, технологии и международное сотрудничество.

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН ТҮРК МУРАСЫ БОРБОРУНУН (ТМБ) МИССИЯСЫ

Түрк мурасы борборунун негизги максаттарынын бири – түрк маданиятын жана мурасын изилдөөгө көмөктөшүү жана колдоо көрсөтүү. Борбор окумуштуулар, изилдөөчүлөр жана студенттер илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп, билим алмашып, биргелешкен долбоорлордун үстүндө иштей ала турган жайларды сунуштайт.

Борбор ошондой эле Түрк маданияты жана мурасы фондуна (ТММФ) жана Түрк мамлекеттеринин Уюмуна мүчө-өлкөлөрдөгү түрк мурасы борборлорунун тармагынын бир бөлүгү болуп, ТММФнын Кыргызстандагы тиешелүү иш-чараларын өткөрүү үчүн көп функциялуу аянтча катары кызмат кылат.

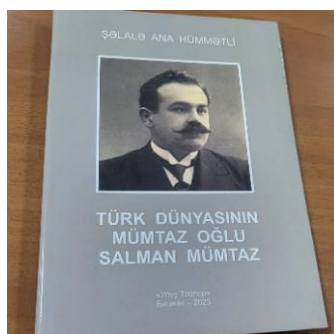
2024-жылдын 15-декабрында КУУнун ректору, профессор Д.Т. Чонтоев мырзанын катышуусунда Түрк мурасы борборунун салтанаттуу ачылыш аземи болуп өттү.

2025-жылдын 12-майында ТМБ КУУнун кыргыз филологиясы деканаты менен биргеликте, улуу кыргыз акыны Алыкул Осмоновдун туулган күнүнүн 110 жылдыгына жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин 100 жылдыгына арналган, «Эгер мен өзүмө кылымдардан карасам...» деген аталыштагы эл аралык форум өткөрдү.

2025-жылдын май айында Түрк маданияты жана мурасы фондусунун Президенти Актоты Раимкулова айымдын Кыргызстанга болгон иш сапарынын алкагында, Ж. Баласагын атындагы КУУнун Түрк мурасы борборуна заманбап мультимедиялык жабдыктарды, ошондой эле Түрк дүйнөсүнүн белгилүү ойчулдарынын, акындарынын, жазуучуларынын китептерин салтанаттуу тапшыруу аземи болуп өттү.

Борбордо Түрк дүйнөсүнүн көрүнүктүү акындары жана жазуучулары, ошондой эле түрк цивилизациясы жөнүндө бир нече китеп презентациялары өттү.

Борбор алдыга коюлган максаттарды ишке ашыруу үчүн бардык кызыкдар тараптар менен кызматташууга ачык. Байланыш үчүн - email: dandybai73@mail.ru, +996551911973

Типография ОсОО «Алтын Тамга»

Заказ № , объём 12,75 уч. изд. л.

Тираж 300 экз.

720000, г. Бишкек, ул. Орозбекова, 44 а

Тел.: +996 312 62 13 10

altyntamga@mail.ru